

लोकशाहीर
अण्णा भाऊ साठे

निवडक वाङ्मय

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे
निवडक वाङ्मय

(75)
C

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय

संपादक मंडळ

अर्जुन डांगळे, निमंत्रक
नीला उपाध्ये, उपाध्यक्ष
वसुंधरा पेंडसे-नाईक
डॉ. सुभाष सावरकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
मुंबई

डीएच एलएच एण्ड प्रिनिपलर्स अन्ड कम्पनी

कलकत्ता

कलकत्ता विभाग
कलकत्ता विभाग
कलकत्ता - विभाग

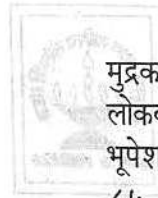
प्रथमावृत्ति : अण्णा भाऊ साठे जयंती,
१ ऑगस्ट १९९८

मूल्य : ७५ रुपये

© प्रकाशकाधीन

मुखपृष्ठ : प्रकाश विश्वासराव

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य
आणि संस्कृती मंडळ
नवीन प्रशासकीय इमारत
मुंबई - ४०० ०३२

मुद्रक :
लोकवाङ्मय गृह
भूपेश गुप्ता भवन
८५, सयानी रोड
प्रभादेवी
मुंबई - ४०० ०२५

अनुक्रमणिका

निवेदन

— मधुकर आष्टीकर

संपादकीय

— अर्जुन डांगळे

नऊ

अकरा

भाग १

'लोकनाट्याचे जनक' शाहीर अण्णा भाऊ साठे

— वसुंधरा पेंडसे-नाईक

१. पोवाडा व लावणी

१. गण	१५
२. महाराष्ट्राची परंपरा	१६
३. स्तालिनग्राडचा पोवाडा	२७
४. अमळनेरचे अमर हुतात्मे	३७
५. मुंबईचा गिरणीकामगार	४२
६. पंजाब-दिल्लीचा दंगा	४७
७. बंगालची हाक	५३
८. एकजूटीचा नेता	५६
९. महाराष्ट्रावरून टाक ओवाळून काया	५७
१०. रवि आला लावुनि तुरा	५८
११. शिवारी चला	५९
१२. दुनियेची दौलत सारी	६०
१३. माझी मैना गावावर राहिली!	६१
१४. जग बदल धालुनी घाव!	६३
१५. मुंबईची लावणी	६४

२. नाटक

१. इनामदार	६९
------------	----

३. लोकनाट्य

१. अकलेची गोष्ट	११५
२. शेटजीचे इलेक्शन	१२५
३. बेकायदेशीर	१३८
४. माझी मुंबई अर्थात मुंबई कोणाची?	१५३
५. मूक मिरवणूक	१७४
६. लोकमंत्र्यांचा दौरा	१९१
७. पेंग्याचे लग्न	२१३
८. दुष्काळात तेरावा	२२८
९. पुढारी मिळाला	२४८
१०. बिलंदर बुडवे	२६८

४. प्रवासवर्णन

माझा रशियाचा प्रवास

१. मुंबई ते मॉस्को	२८१
२. रशियातील भ्रमंती	२८७
३. मॉस्को ते लेनिनग्राड	२९१
४. लाल ताऱ्याखाली	२९४
५. बाकूकडे	२९९
६. संपन्न बाकू	३०३
७. कलेचे माहेर	३०७
८. ताश्कंद ते दिल्ली	३१०

भाग २

जीवनयात्री कथाकार अण्णा भाऊ साठे

— नीला उपाध्ये

कथा

१. बरबाद्या कंजारी	३२५
२. सापळा	३३५

३. निळू मांग	३४४
४. मरीआईचा गाडा	३५२
५. रक्ताचा टिळा	३६१
६. भोमक्या	३७१
७. रेडं झुंज	३७९
८. बिलवरी	३८५
९. उपकाराची फेड	३९४
१०. इरेनं गाढव खाल्लं	४००
११. रानगा	४०८
१२. राम-रावण युद्ध	४१७
१३. मकुल मुलाणी	४२६
१४. दे. भ. चं भूत	४३३
१५. डोळे	४४१
१६. भुताचा मळा	४५१
१७. स्मशानातील सोनं	४६०
१८. प्रायश्चित	४६७
१९. अमृत	४७५
२०. जोगीण	४८६
२१. लाडी	४९५
२२. तमासगीर	५०३
२३. काडीमोड	५१३

भाग ३

कादंबरीकार अण्णा भाऊ साठे

— डॉ. सुभाष सावरकर

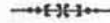
५२३

कादंबरी

१. चित्रा	५३१-६३४
२. माकडीचा माळ	६३५-७३४
३. संघर्ष	७३५-८७२
४. फकिरा	८७३-१०१६
५. वैजयंता	१०१७-११३०

परिशिष्टे

१. 'गाजलेली लोकनाट्ये' : प्रस्तावना ११३३
— द. ना. गव्हाणकर
२. 'शाहीर' : प्रस्तावना ११३९
— एस. ए. डांगे
३. 'प्रातिनिधिक कथा' : प्रस्तावना ११४७
— एस. एस. भोसले
४. 'फकिरा' : प्रस्तावना ११६९
— वि. स. खांडेकर
५. दलित साहित्य संमेलन : १९५८ ११७५
अण्णा भाऊ साठे यांचे उद्घाटनपर भाषण
६. अण्णा भाऊ साठे यांची वाङ्मय सूची ११७९
७. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीवर
आधारित चित्रपट ११८३

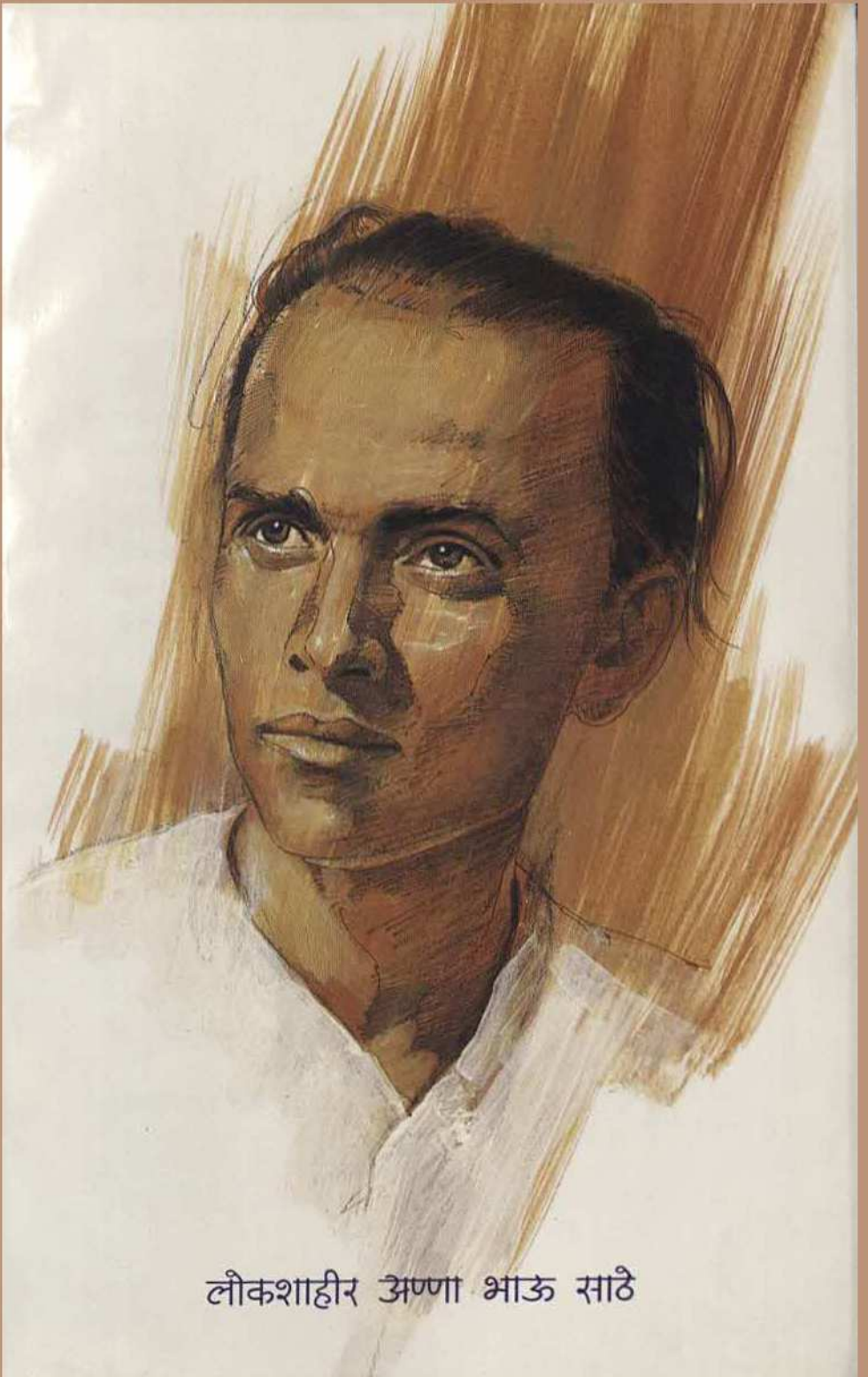

६ भाग

शिक्षक

सर्वा	१
आम गणेशनाम	१०१०
मैत्रिक	१६
प्रतिभित	४
सामना	४

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial statements. This includes not only sales and purchases but also expenses, income, and any other financial activity.

The second part of the document provides a detailed breakdown of the accounting process. It starts with the identification of the accounting cycle, which consists of eight steps: identifying the accounting cycle, analyzing and journalizing the transactions, posting to the ledger, determining the debit and credit balances, preparing a trial balance, adjusting the entries, preparing financial statements, and closing the books.

The third part of the document discusses the importance of the trial balance. It explains that the trial balance is a statement that lists the debit and credit balances of all the accounts in the ledger. It is used to check the accuracy of the accounting records and to ensure that the total debits equal the total credits.

The fourth part of the document discusses the importance of adjusting entries. It explains that adjusting entries are necessary to ensure that the financial statements reflect the true financial position of the company at the end of the accounting period. These entries are used to record accruals, deferrals, and other adjustments.

The fifth part of the document discusses the importance of preparing financial statements. It explains that financial statements are a summary of the company's financial performance and position. They include the income statement, the balance sheet, and the statement of cash flows.

The sixth part of the document discusses the importance of closing the books. It explains that closing the books is the final step in the accounting cycle. It involves transferring the balances of the permanent accounts to the new accounting period and zeroing out the temporary accounts.

The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records. It emphasizes that accurate records are essential for the preparation of financial statements and for the management of the company's financial affairs.

The eighth part of the document discusses the importance of the accounting cycle. It explains that the accounting cycle is a systematic process that ensures the accuracy and completeness of the accounting records.

The ninth part of the document discusses the importance of the trial balance. It explains that the trial balance is a key tool for checking the accuracy of the accounting records.

The tenth part of the document discusses the importance of adjusting entries. It explains that adjusting entries are necessary to ensure that the financial statements reflect the true financial position of the company.

The eleventh part of the document discusses the importance of preparing financial statements. It explains that financial statements are a summary of the company's financial performance and position.

The twelfth part of the document discusses the importance of closing the books. It explains that closing the books is the final step in the accounting cycle.

The thirteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records. It emphasizes that accurate records are essential for the preparation of financial statements and for the management of the company's financial affairs.

The fourteenth part of the document discusses the importance of the accounting cycle. It explains that the accounting cycle is a systematic process that ensures the accuracy and completeness of the accounting records.

The fifteenth part of the document discusses the importance of the trial balance. It explains that the trial balance is a key tool for checking the accuracy of the accounting records.

The sixteenth part of the document discusses the importance of adjusting entries. It explains that adjusting entries are necessary to ensure that the financial statements reflect the true financial position of the company.

The seventeenth part of the document discusses the importance of preparing financial statements. It explains that financial statements are a summary of the company's financial performance and position.

The eighteenth part of the document discusses the importance of closing the books. It explains that closing the books is the final step in the accounting cycle.

The nineteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records. It emphasizes that accurate records are essential for the preparation of financial statements and for the management of the company's financial affairs.

The twentieth part of the document discusses the importance of the accounting cycle. It explains that the accounting cycle is a systematic process that ensures the accuracy and completeness of the accounting records.

निवेदन

प्रतिभेला रंग, रूप, वर्ण, वंश, जातपात वा लिंगभेद ह्यांची कुंपणे नसतात. ती स्फुरते कुणाही सहृदयाला, अनुभूतिपूत अस्वस्थ आत्म्याला. प्रतिभेचे आजच्या औपचारिक शिक्षणावाचून तरी कुठे अडते? विश्वाच्या शाळेतील उघड्या डोळ्यांनी पाहिलेल्या व्यवहारातून शिकलेले पाठच तिला भावतात, पावतात.

शाहीर अण्णा भाऊ साठे हे वरील निकषांचे जागते उदाहरण होय. ते जसे जगले, त्याला जागले. ते लिहायला लागले आणि लिहीतच राहिले. साहित्यात त्यांनी आपले आगळे स्थान मिळवले. अण्णा भाऊंचे सगळेच साहित्य मोलाचे. जीवनाला उपयोगाचे. नव्या पिढीला प्रेरक ठरायचे. पण प्रचंड व्यासाचे. बरे ते इतर प्रकाशकांनी पुनःपुन्हा जनतेसमोर आणलेले.

म्हणूनच अण्णा भाऊंचे आगळेपण सिद्ध करणारे निवडक साहित्य व त्याबाबतचे काही विचक्षण आलेख प्रसिद्ध करून त्यांचे आंशिक ऋण फेडण्याचा महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचा हा एक अल्प प्रयत्न.

संपादक मंडळाचे अथक परिश्रम, मंडळाचे सचिव श्री. चंद्रकांत वडे व मुद्रक लोकवाङ्मय गृह, मुंबई ह्यांनी घेतलेले कष्ट, ह्या पुस्तकाचे सौंदर्य परिपुष्ट करायला कारणीभूत आहेत. ह्या सर्वांचे मी आभार मानतो. जनतेला हा प्रयत्न आवडेल ह्यात संशय नाही.

मधुकर आष्टीकर

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

दिनांक : ११ मार्च १९९८

संपादकीय

'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे : निवडक वाङ्मय' ह्या 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळा'च्या वतीने प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथाला संपादक मंडळाचा निमंत्रक या नात्याने संपादकीय लिहिताना अतिशय आनंद होत आहे.

अण्णा भाऊंच्या वाङ्मयाचे मूल्यमापन करणारे खूप लिखाण अलीकडे झालेले आहे. पण वाटेगावहून पायी चालत मुंबईत आल्यानंतर कष्टाची कामे करणारे; शिक्षणाची, ज्ञानाची परंपरा नसलेले अण्णा भाऊ हे मराठीतील प्रतिभावंत शाहीर, लेखक म्हणून प्रसिद्धीला आले. ते कम्युनिस्ट चळवळीकडे कसे आकर्षित झाले, याचा शोध घेणे मला आवश्यक वाटते.

वाटेगावहून मुंबईत आल्यानंतर ज्या माटुंगा लेबर कॅम्पमध्ये अण्णा भाऊ आले; जिथे त्यांच्या प्रतिभेला आकार मिळाला; वैचारिक, तात्त्विक बैठक मिळाली त्याच लेबर कॅम्पमध्ये माझाही जन्म झाला. मी तिथे वाढलो. लहानपणी लेबर कॅम्पात पाहिलेले अण्णा भाऊ, त्यांचे पाहिलेले तमाशे, ऐकलेले पोवाडे हे पुसटसे आठवत होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनकाळात अण्णा भाऊ, अमर शेख, गव्हाणकर यांनी जे महाराष्ट्रात वादळ उठविले होते, ते अधिक स्पष्ट आठवत होते. अण्णा भाऊंना पुढे मान्यता मिळाली. कथाकार, कादंबरीकार म्हणून त्यांनी स्वतःचे कसे स्थान निर्माण केले, हेही मी अभ्यासले आहे. पण माझ्या मनात सतत जो प्रश्न होता, तो म्हणजे अण्णा भाऊ ज्या लेबर कॅम्पात वाढले ते त्यांचे वय संस्कारक्षम होते. अण्णा भाऊंजवळ मुळातच असलेली प्रतिभा बहरली, फुलली, तिला आकार आला. वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. यामागचा इतिहास आणि वस्तुस्थितीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न कुणी केला नाही. हा प्रयत्न करणे किंवा शोध घेणे हे मला आवश्यक कां वाटते, याची कारणे म्हणजे अण्णा भाऊ हे अस्पृश्य मांग जातीत जन्मलेले! कुठचीही ज्ञानाची, शिक्षणाची परंपरा इथल्या समाजव्यवस्थेने त्यांना लाभू दिली नाही. त्यामुळे जाडजूड ग्रंथांचे वाचन करून अण्णा भाऊंना वैचारिक बांधिलकी निर्माण करणे शक्य नव्हते. त्यावेळी अण्णा भाऊ जेमतेम मराठी वाचू शकत होते. घराण्याचा वैचारिक वारसा मिळणे शक्यच नव्हते. वारसा मिळाला, पण तो कष्टाचा, दारिद्र्याचा आणि 'महारा-मांगाची कला' म्हणून जिच्याकडे पाहण्यात आले, त्या ढोलकी-तुणतुणे आणि तमाशाचा.

ह्या सगळ्या संदर्भांच्या पार्श्वभूमीवर अण्णा भाऊंनी जी प्रतिभेची झेप घेतली, जी

वैचारिक मार्क्सवादी बांधिलकी स्वीकारली त्या गोष्टीचा शोध घेण्यासाठी मी अनेकांशी चर्चा केली. विशेषतः माटुंगा लेबर कॅम्पमधील कम्युनिस्ट पक्षाचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते काँ. हरी जाधव व त्याच लेबर कॅम्पात वाढलेले थोर विचारवंत आणि साहित्यिक बाबुराव बागूल त्यांनी यासंबंधीची वस्तुस्थिती सांगितली. तसेच माझ्या आईवडिलांनी अण्णा भाऊंच्या व कम्युनिस्ट चळवळीच्या ज्या आठवणी सांगितल्या त्या आधारे वाटेगाववरून पायी चालत आलेला आणि पोटासाठी लेबर कॅम्पातील झोपडपट्टीत स्थायिक झालेला मांग समाजातील तरुण ते मार्क्सवादी बांधिलकी स्वीकारून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि साहित्यिक क्षेत्रात तेजाने तळपणारे अण्णा भाऊ ह्यामधील काळ बराच अज्ञात राहिलेला आहे, त्याची सांगड घालून तो मी पुढीलप्रमाणे मांडीत आहे :

ज्या माटुंगा लेबर कॅम्पमध्ये अण्णा भाऊ वाढले, ते आजचे लोकमान्य टिळक हॉस्पिटल आहे, तिथे ही वस्ती होती. तिथे कम्युनिस्ट पक्षाचे 'स्टडी सर्कल' चालत असे. काँ. के. एम. साळवी, काँ. शंकर नारायण पगारे, काँ. आर. बी. मोरे, काँ. विश्राम गांगुर्डे, काँ. तुकाराम सरतापे ही त्यातली काही प्रमुख नावे होती. ती वस्ती १९३६ साली तिथून उठवून आजचे लेबर कॅम्प आहे, तिथे वसवली. ह्या लेबर कॅम्पाची त्यावेळची सामाजिक व राजकीय जडणघडण लक्षात घेणे आवश्यक आहे. बहुतांशी महार समाजातील मंडळी - विशेषतः नाशिक, सातारा, सांगली, नगर या जिल्ह्यांतून येऊन स्थायिक झालेली - बहुतेक गिरण्यांत, गोदीत, म्युनिसिपालिटीत नोकरीला होती. त्या वेळी इथे दोनच राजकीय पक्ष प्रामुख्याने होते. एक म्हणजे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशन' आणि दुसरा कम्युनिस्ट पक्ष होय. त्यावेळी बाबासाहेबांचा संपूर्ण दलित समाजावर - विशेषतः महार समाजावर - प्रचंड प्रभाव असताना त्यावेळी महार समाजातील अनेक कार्यकर्ते हे कम्युनिस्ट चळवळीत होते. कम्युनिस्ट पक्षाचे सभासद होते. ह्या संबंधी खूप लिहिण्यासारखे आहे. पण इथे ते शक्य नाही.

ह्या माटुंगा लेबर कॅम्पच्या नाक्यावर इराण्याचे 'लेबर रेस्टॉरंट' नावाचे हॉटेल आहे. ह्या 'लेबर रेस्टॉरंट'चा परिसर म्हणजे सगळ्या राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचा अड्डा होता. आजही तीच परिस्थिती आहे. ह्या परिसराच्या बाजूला 'एस्ट्रेला बॅटरीज' नावाची कंपनी होती. तिच्या बाजूच्या झोपडपट्टीत अण्णा भाऊ राहत होते. अण्णा भाऊंची प्रतिभा ही उपजत होती. तमाशा, शाहिरी ह्या वातावरणात त्यांचे बालपण गेले होते. बाबुराव बागूल सांगतात की, त्यावेळी लेबर कॅम्पात खूप मच्छर झाले होते. अण्णा भाऊंनी त्यावेळी मच्छरावर गमतीने पोवाडा लिहिला होता. त्यांनी तो 'लेबर रेस्टॉरंट' समोर बसलेल्या कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांना ऐकविला. ते सगळे प्रभावित झाले. त्यांनी अण्णा भाऊंचे

शब्दांवरचे सामर्थ्य हेरले. लेबर कॅम्पातील ज्येष्ठ कम्युनिस्ट कार्यकर्ते आणि कॉ. डांगे यांचे निष्ठावंत व विश्वासू अनुयायी कॉ. हरी जाधव यांच्या तोंडावर तर माटुंगा लेबर कॅम्पच काय पण राजकीय चळवळीचा इतिहास आहे. त्या इतिहासाचे ते एक साक्षीदार आहेत. एक त्यागी, संघर्षशील कम्युनिस्ट कार्यकर्ता म्हणून त्यांच्याबद्दल आजही आदर आहे. 'दादर कलापथक' नावाचे त्यांचे कलापथक होते. विसू राजे, पुष्पा कोठारे, प्रल्हाद देठे, जनार्दन पांचाळ हे त्यांचे सहकारी होते. ते सांगतात की, अण्णा भाऊंना पार्टीमध्ये आणण्याचे काम आणि पार्टीला लोककलेच्या माध्यमाची मिळालेली साथ याचे खरे श्रेय कॉ. शंकर नारायण पगारे यांना जाते. कॉ. पगारे यांच्या नजरेसमोर आंबेडकरी चळवळ होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक व राजकीय विचार सर्वसामान्य जनतेसमोर आंबेडकरी चळवळीतल्या कलावंतांनी अतिशय समर्थपणे लोककलेच्या माध्यमातून जलशाच्या माध्यमाद्वारे पोहोचविला. कॉ. पगारे यांना आंबेडकरी जलशाच्या सामर्थ्याचे भान होते. कॉ. पगारे हे त्या काळी कम्युनिस्ट पार्टीचे 'कार्ड होल्डर' होते. कम्युनिस्ट चळवळ ही जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवायची असेल तर आपणदेखील हातात ढोलकी-तुणतुणे घेतले पाहिजे, ही त्यांची धारणा होती. आंबेडकरी जलशाचे स्वरूप नेमके काय होते हे समजावून घेण्यासाठी 'तक्षक' या अनियतकालिकात १९७८ साली लिहिलेल्या व 'दलित विद्रोह' या माझ्या पुस्तकात समाविष्ट केलेल्या 'आंबेडकरी जलसे : स्वरूप व कार्य' या लेखातील काही भाग मी हेतुतः उद्धृत करित आहे :

“आंबेडकरी जलशांचे मातृस्थान हे सत्यशोधकी जलसे होत. आंबेडकरी आंदोलनाच्या सुरुवातीला व नंतरही चळवळीचे विचार सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम या जलशांनी केले आहे. साधारणतः १९३०-३२ च्या नंतर मुंबईत अनेक जलसा मंडळे स्थापन झाली. आर. एच. अडांगळे, के. के. साळवे, बनसोडे-कांबळे, केरूजी अर्जुन घेगडे, दीनानाथ भिकाजी भोसले, भीमराव करडक, दादासाहेब पगारे, जगताप-भालेराव ह्या मंडळींचे जलसे त्यात प्रमुख होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीच्या आधारे समाजात वेळोवेळी घडणारी स्थित्यंतरे, क्षणोक्षणी घडणाऱ्या प्रत्यक्ष घटना आपल्या अशिक्षित आणि अडाणी बांधवांना समजेल अशा त्यांच्या ग्रामीण भाषेत, करमणुकीच्या स्वरूपात समजावून सांगितल्या. आंबेडकरी आंदोलनात ज्या घटना घडत गेल्या किंवा जे वाद उपस्थित केले गेले त्याचे प्रतिबिंब साहजिकच जलशांमध्ये पडलेले आढळते. त्यावेळी जलशासारख्या प्रचार माध्यमाची अत्यंत आवश्यकता होती. एक तर समाज अडाणी होता. दलितांची खास अशी वृत्तपत्रे नव्हती. प्रस्थापित वर्तमानपत्रे बाबासाहेबांना, त्यांच्या चळवळींना प्रसिद्धी देत नव्हती किंवा विकृत स्वरूपात देत होती. त्या मानाने आज दलित चळवळीला खूप प्रसिद्धी दिली जाते. या सर्व पार्श्वभूमीवर जलशांचे कार्य उठून दिसते.”

— तर अण्णा भाऊंची प्रतिभा कॉ. पगारे यांनी हेरली. अण्णा भाऊ नंतर माटुंग्याच्या रेल्वे चाळीजवळील झोपडपट्टीत आपल्या दोन बहिणी व भाऊ शंकर यांच्यासमवेत राहू लागले. मांग, गारुडी समाजातील बरीच मंडळी तिथे राहत होती. अण्णा भाऊंना लिहिते करण्यासाठी कम्युनिस्ट पार्टीने त्यांची सोय भाडेकरू संघाची एक खोली होती तिथे केली. ती खोली लालबावट्याची खोली म्हणून प्रसिद्ध होती. कॉ. हरी जाधव सांगतात, “अण्णा भाऊंनी गण लिहावा म्हणून कॉ. पगारे पाठीशी लागले होते. जर गण लिहिला तर मी पाच रुपये बक्षीस देईन” असे अण्णा भाऊंना त्यांनी सांगितले. त्यातूनच ‘प्रथम मायभूच्या चरणा’ हा गण अण्णा भाऊंनी लिहिला. अण्णा भाऊंचा मावसभाऊ लक्ष्मण साठे हा ढोलकी वाजवीत असे. बापू साठे यांनी गणाला चाल लावली. मग वग पाहिजे होता. कॉ. पगारे अण्णा भाऊंना म्हणाले, “तू जर वगनाट्य लिहून दिलेस तर मी तुला नवीन शर्ट आणि लेंगा शिवून देईन.” वगनाट्याच्या विषयासंबंधी बराच विचार झाला. बापू साठे यांनी एक लोककथा सांगितली. त्या कथेच्या आधारे अण्णा भाऊंनी ‘अकलेची गोष्ट’ हा वग लिहिला.

परळ येथील दळवी बिल्डिंगच्या गच्चीवर, जिथे कम्युनिस्ट पक्षाचे मुख्य कार्यालय होते, तिथे हा गण व वगनाट्य सादर करावयाचे ठरले. तिथे कॉ. शंकर पगारे हे अण्णा भाऊ व त्यांच्या साथीदारांसह गेले. कम्युनिस्ट पक्षाचे निवडक कार्यकर्ते उपस्थित होतेच; परंतु कॉ. गंगाधर अधिकारी, कॉ. बी. टी. रणदिवे, कॉ. पी. सी. जोशी हे प्रमुख नेते उपस्थित होते. त्यांच्या उपस्थितीत हा कार्यक्रम पार पडला. कॉ. बी. टी. रणदिवे हे तर खूपच प्रभावित झाले.

अण्णा भाऊंच्या लेखणीचे आणि नवीन आविष्काराच्या तंत्राचे सामर्थ्य पार्टीला जाणवले होते. अण्णा भाऊंनी लिहीत राहावे यासाठी सतत प्रयत्न केले जात असत. कॉ. पी. बी. रंगणेकर हे जवळच माटुंग्याला राहायचे. ते वारंवार भाडेकरू संघाच्या ऑफिसच्या खोलीवर येऊन अण्णा भाऊंनी किती लिहिले, काय लिहिले याची चौकशी करीत. भाडेकरू संघाच्या ऑफिसमध्ये पोस्टर्सच्या ढिगाऱ्यावर बसून किंवा झोपून मेणबत्तीच्या प्रकाशात लिहीत किंवा वाचत बसलेल्या अण्णा भाऊंना पाहणारे आजही माटुंगा लेबर कॅम्पात आहेत.

पुढचा इतिहास साधारणतः परिचित आहे. टिटवाळा येथे १९४४ साली झालेल्या ‘शेतकरी परिषदे’त ‘लालबावटा कलापथका’ची स्थापना; अमर शेख, अण्णा भाऊ, गव्हाणकर यांचे एकत्र येणे; इष्टाशी (इंडियन पिपल्स थिएटर असोसिएशन) आलेला त्यांचा संबंध; संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात त्यांचा सक्रिय सहभाग यातून अण्णा भाऊंच्या प्रतिभेचे विविध पैलू जनतेसमोर आले आणि अण्णा भाऊंचे एक विकसित, प्रगल्भ, तेजाने तळपणारे आणि स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व साकार झाले.

चौदा

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे : निवडक वाङ्मय

अण्णा भाऊंच्या जीवनाचे चार टप्पे मी मानतो. पहिला म्हणजे वारणेच्या खोऱ्यात, डोंगरदऱ्यात वाढलेले अण्णा भाऊ; दुसरा टप्पा म्हणजे वाटेगावहून मुंबईला आपल्या वडिलांसह पायी चालत आलेले, पोटापाण्यासाठी नोकरीधंदा शोधणारे अण्णा भाऊ; तिसरा टप्पा म्हणजे मार्क्सवादी विचारधारा स्वीकारून पददलित, शोषित जनतेसाठी आपली लेखणी झिजविणारे, 'फकिरा' सारखी कादंबरी लिहिणारे, संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात अमर शेख, गव्हाणकर यांच्यासह उभा महाराष्ट्र ढवळून काढणारे अण्णा भाऊ आणि चौथा टप्पा म्हणजे कम्युनिस्ट चळवळीचा भर ओसरल्यानंतर ते मृत्यूपर्यंत जगलेले अण्णा भाऊ.

या टप्प्यांपैकी मी फक्त त्यांच्या आयुष्याच्या दुसऱ्या टप्प्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. माझ्या दृष्टीने एक लोकविलक्षण प्रतिभावंत शाहीर लेखकाच्या आयुष्यातील उषःकालाचा शोध घेऊन तो चितारण्याचा प्रयत्न आहे. तो परिपूर्ण असेलच असा माझा दावा नाही. त्यात अधिक भर पडावी अशी माझी इच्छा आहे.

मी वर म्हटल्याप्रमाणे आंबेडकरी जलशाचे मातृस्थान हे सत्यशोधकी जलसे होत. आंबेडकरी जलशांप्रमाणे कम्युनिस्ट चळवळीने 'ढोलकी-तुणतुणे' घेऊन जनतेसमोर जावे हा काँ. शंकर पगारे यांचा प्रयत्न पार्टीने विकसित केला; त्याला वेगळा आशय-आकार दिला. लोकनाट्य नावाचा प्रकार अस्तित्वात आला. फुले-आंबेडकर-मार्क्सवादी चळवळीत हे जे सांस्कृतिक नाते दिसते त्या पाठीमागे कोणते सूत्र असू शकते या विषयी साकल्याने विचार होणे आवश्यक आहे.

काँ. हरी जाधव सांगतात, "काँ. पगारे नसते तर मी कम्युनिस्ट पार्टीत आलो नसतो. मी गुंड झालो असतो." काँ. पगारे हे भायखळ्याच्या पुलाखाली असलेल्या बर्फाच्या कारखान्यात मॅनेजर होते. त्या काळचे ते मॅट्रिक पास होते. ते नात्याने माझे आजोबा म्हणजे आईचे सख्खे मामा होते. 'अकलेची गोष्ट' मध्ये ते कधी कधी बंडा गवळ्याची भूमिका करीत. बाबुराव बागूल सांगतात, "त्यांची ती भूमिका अप्रतिम असे." आम्ही त्यांना शंकरबाबा म्हणून हाक मारायचो. पुढे ते बांधकामाचे कंत्राट घ्यायला लागले. असेच एकदा कामाच्या निमित्ताने वरून पडले. पाय, कंबर फ्रॅक्चर झाले. त्यातच त्यांचा पुढे अंत झाला. 'अकलेची गोष्ट' या वगात बंडा गवळ्याच्या भूमिकेत असलेल्या शंकरबाबांचे त्यांच्या घरात टांगलेले फोटो मी कौतुकाने बघत असे. माझ्या बालवयात पाहिलेले फोटो अजूनही डोळ्यांसमोर तरळत राहतात. पुढे अण्णा भाऊ लेबर कॅम्प सोडून गेले. पण पुढे जेव्हा ते लेबर कॅम्पात येत तेव्हा जाईआईला—म्हणजे शंकरबाबांच्या आईला—हमखास भेटायचे. खूप सांगण्यासारखे आहे, पण इथे थांबतो.

अण्णा भाऊंनी पोवाडे, लावणी, गीते, कथा, कादंबरी, प्रवासवर्णन, नाटक, लोकनाट्य असे विविध प्रकार हाताळले आहेत. वैचारिक आणि सामाजिक बांधिलकी

हे त्यांच्या लिखाणाचे सूत्र होय. उपेक्षित, दलित वंचिताच्या बाजूने त्यांच्या उत्थानासाठी अण्णा भाऊंनी आपली लेखणी झिजविली. त्यांचे नायक-नायिका आपल्या हक्कासाठी, सन्मानासाठी, निष्ठापूर्वक संघर्ष करताना दिसतात. अण्णा भाऊ हे बंद खोलीत केवळ लिखाण करणारे लेखक नव्हते, तर जनआंदोलनात सक्रिय झालेले कार्यकर्तेदेखील होते. अण्णा भाऊ हे एका विशिष्ट जातीचे, जमातीचे वा समाजाचे नव्हते तर ते जगातील कष्टकऱ्यांचे, पीडितांचे, शोषितांचे प्रतिनिधी होते. त्यांनी त्यांचे प्रतिनिधित्व निष्ठेने आणि मानाने केले. माझ्यासारख्या अनेक लेखक-कार्यकर्त्यांचे अण्णा भाऊ हे आदर्श आहेत. आम्हाला वंदनीय आहेत.

संपादक मंडळाच्या इतर सदस्यांनी त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाविषयी लिहिलेले लेख याच ग्रंथात समाविष्ट केलेले आहेत. त्यामुळे त्याविषयी अधिक लिहिणे आवश्यक वाटत नाही. शिवाय अण्णा भाऊंच्या साहित्यविषयक भूमिका विशद करणाऱ्या काही प्रस्तावना, भाषणे परिशिष्टात समाविष्ट केलेली आहेत. ती त्यांच्या साहित्यविषयक भूमिकेवर प्रकाश टाकणारी आणि त्यांच्या साहित्याचे विवेचन करणारी आहेत.

मराठी साहित्याचा इतिहास पाहिल्यास अण्णा भाऊंना योग्य तो न्याय दिला गेला नाही याची खंत वाटते. विशेषतः १९५० च्या आसपास मराठीत जी 'नवकथा' उदयाला आली, त्याच काळात अण्णा भाऊ कथालेखन करीत होते. मराठी साहित्याला जे विश्व परिचित नव्हते, जी माणसे परिचित नव्हती, ज्या भावभावना, आकांक्षा परिचित नव्हत्या; त्या उपेक्षित, पीडित जगाचे दर्शन अतिशय समर्थपणे अण्णा भाऊंनी आपल्या कथांद्वारे केले. परंतु त्यांना त्यांच्या नायकाप्रमाणे उपेक्षित राहावे लागले; पण अण्णा भाऊ अथक योद्ध्यासारखे आपली लेखणी चालवीतच राहिले.

आज प्रस्थापित साहित्यविचार, मापदंड बदलत चालले आहेत. नवीन समीक्षामूल्ये रुजू लागली आहेत. अण्णा भाऊंच्या कथा, कादंबऱ्या, पोवाडे, तमाशे, लावण्या दुर्मीळ होत आहेत. नव्या पिढीला अण्णा भाऊ साठे हे महान लेखक होऊन गेले, एवढेच माहीत आहे. परंतु या ग्रंथामुळे अण्णा भाऊंचे एकत्रित लिखाण नव्या पिढीला उपलब्ध होत आहे. अण्णा भाऊंना जो न्याय त्या काळी साहित्य समीक्षकांनी दिला नाही, तो न्याय नवे संशोधक, नवे समीक्षक देतील अशी अपेक्षा आहे.

'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे : निवडक वाङ्मय' ह्या ग्रंथास थोडा विलंब लागला; याचे कारण म्हणजे अण्णा भाऊंच्या पंचाहत्तरीनिमित्त 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती व वाङ्मय' अशा स्वरूपाचा ग्रंथ काढण्याचा निर्णय मंडळाचे दिवंगत अध्यक्ष विद्याधर गोखले यांच्या कारकिर्दीत मंडळाच्या वतीने घेण्यात आला होता. या ग्रंथात मान्यवर समीक्षकांचे व अण्णा भाऊंच्या सहवासातील जाणकारांकडून अण्णा भाऊंनी जे साहित्यप्रकार हाताळले, त्याविषयी समीक्षात्मक लेख लिहून घेणे, त्यांचे व्यक्तिमत्त्वविषयक

सोळा

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे : निवडक वाङ्मय

लेख लिहून घेणे असे स्वरूप होते. याविषयीच्या कामकाजाची रूपरेषादेखील ठरविण्यात आली होती. दरम्यान अशाच प्रकारचा ग्रंथ 'लोकशाहीर तथा लोकलेखक : अण्णा भाऊ साठे - संदर्भ ग्रंथ' या नावाने प्रकाशित झालेला, आसाराम गायकवाड यांनी संपादित केलेला आढळला. अण्णा भाऊंविषयी प्रकाशित केलेला हा संदर्भ ग्रंथ मला परिपूर्ण वाटला. संपादक या नात्याने मला अशाच प्रकारचा ग्रंथ अभिप्रेत होता. पुनरुक्ती नको म्हणून मंडळाच्या बैठकीत अण्णा भाऊंचे निवडक वाङ्मय प्रकाशित करावे असा प्रस्ताव मी मांडला. मंडळाने तो तात्काळ स्वीकारला. व्यक्तिशः मला वाटते की, हे दोन्ही ग्रंथ अभ्यासकांना अतिशय उपयुक्त ठरतील. आसाराम गायकवाड संपादित हा संदर्भ ग्रंथ आम्हाला अतिशय उपयुक्त ठरला. संपादक आसाराम गायकवाड व 'झेप प्रकाशना'च्या शुभांगी कन्नडकर यांचे संपादक मंडळ आभारी आहे.

महाराष्ट्र शासन व 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ'चे आभार मानत असतानाच मंडळाचे दुसरे दिवंगत अध्यक्ष डॉ. मधुकर आष्टीकर यांची आठवण होणे अपरिहार्य आहे. हा ग्रंथ लवकरात लवकर प्रकाशित व्हावा अशी त्यांची इच्छा होती. मंडळाचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी व सचिव चंद्रक्रान्त वडे यांनी जे सहकार्य दिले ते मोलाचे आहे.

'मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालया'चे पदाधिकारी आणि तेथील कर्मचारीवर्ग - विशेषतः सुषमा माने यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. कारण अण्णा भाऊंचे सगळे साहित्य एकत्रित उपलब्ध होणे ही कठीण गोष्ट होती. 'मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालया'ने सगळे साहित्य अत्यंत तत्परतेने उपलब्ध करून दिले.

ह्या प्रकाशनाच्या वाटचालीत अण्णा भाऊंच्या साहित्याचे प्रकाशक 'अभिनव प्रकाशन'चे माननीय वा. वि. भट, कॉ. जी. एल. रेड्डी, डॉ. एस. एस. भोसले यांचे मौलिक सहकार्य लाभले. त्यांचादेखील मी अत्यंत आभारी आहे. तसेच अण्णा भाऊंचे लिखाण यापूर्वी ज्यांनी प्रकाशित केले, त्या सर्व प्रकाशकांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

'लोकवाङ्मय गृहा'ने अत्यंत देखण्या स्वरूपात, अल्पवेळात व जिन्हाळ्याने हा ग्रंथ मुद्रित केला. 'लोकवाङ्मय गृहा'चे प्रकाशक विश्वासराव यांनी स्वतः आत्मीयतेने लक्ष घातले आणि मुखपृष्ठ तयार केले. ग्राफीक डिझायनर व्ही. के. भोईर यांनी बरेच परिश्रम घेतले. कृष्णा करवार व माधवी विचारे यांनी मुद्रितशोधन केले. या सर्वांचे संपादक मंडळाच्यावतीने मी आभार मानीत करीत आहे. तसेच संपादक मंडळातील मंडळाच्या उपाध्यक्षा नीला उपाध्ये, वसुंधरा पेंडसे-नाईक व डॉ. सुभाष सावरकर यांनी जे सहकार्य दिले; त्याबद्दल त्यांचादेखील मी अत्यंत आभारी आहे.

अर्जुन डांगळे
संपादक (निमंत्रक)

१५ जून १९९८

सतरा

फकिरा

१

सूर्य मावळला होता. त्याचा किंचित प्रकाश पश्चिमेच्या किनारीवर राहून गेल्यामुळं एक गुलाबी धांदोटी पसरली गेली होती. त्याखाली लखव पोलादी रंग दिसत होता. तिथं ती सूर्य बुडाल्याची खूण उमटली होती. बाकी अंधाराची चढाई सर्व जग, तो खोरा व्यापीत होती. वारणेपासून कृष्णेपर्यंतचा तो सलग सुपीक प्रदेश अंधकारमय होत होता. सूर्यानं सर्व कलांनी जग जितकं लखलखीत केलं, तितकंच अंधार काळं करू लागला. प्रकाशामागं अंधार नि अंधारामागं प्रकाश हे चक्र गतिमान होत होतं.

वाटेगावचं अस्तित्व नाहीसं झालं. ती एका जागी बसलेली बाराशे घरं अंधाराच्या लाटांनी गडप केली. त्या गावाच्या आजूबाजूचे माळ, तो सात दरे असलेला सह्याद्रीचा प्रचंड डोंगर अंधारात बुडाला. गावाच्या अस्तित्वाला अदमासाची गरज भासू लागली. तांबखडीवरून आलेली ती गाडीवाट गावात शिरली होती. ती विष्णुपंत कुलकर्ण्यांच्या भव्य वाड्यापुढून चावडीकडे वळून मग शंकरराव पाटलाच्या वाड्याला वळसा घालून महारांच्या थळात सरळ झाली होती. तसंच पुढं जाऊन मांगवाड्याच्या जवळ असलेल्या प्रचंड चिचेखाली गेलं, की मांगांच्या घराकडे वळावं लागत होतं. तेथून ती गाडीवाट उगवतीला जाऊन माळानं, पांदीनं नागमोडी वळणं घेत शिगावात शिरली होती. वाटेगाव ते शिगाव हे चार मैलांचं अंतर त्या गाडीवाटेनं सहा मैलांची कैक वळणं घेऊन संपवलं होतं. ती वाट आज अंधारानं पुसून काढली होती.

हळूहळू पावसाळी वारं उठलं आणि भन्नाट धावत सुटलं. आकाशात काळ्या ढगांनी गर्दी केली. पाण्यात मासा पोहावा, तशी ढगात वीज सळसळू लागली. विजेच्या प्रखर प्रकाशात आकाश कोसळण्याच्या बेतात आल्यासारखं दिसू लागलं. अक्राळविक्राळ आकृत्या करून ढग गिरक्या घेऊ लागले. वारा त्या ढगांना चेंडूप्रमाणे टेपलू लागला.

गावात सामसूम झाली. सर्व गल्ल्या निर्जन भासू लागल्या. मिणमिण जळणारे दिवे हळूहळू डोळे झाकू लागले. कुत्री मुकी झाली. सर्वत्र निःशब्दता नांदू लागली. भिन्नं वातावरण उदास होऊन उभं राहिलं. गाव हूं का चूं करीनासं झालं.

शंकरराव पाटील एकटाच जोत्यावर बसला होता. कोणी तरी यावं आणि आपल्याशी

बोलत बसावं, असं त्याला वाटत होतं; पण किती तरी वेळ कोणीच येत नव्हतं, म्हणून तो चिडला होता. त्यानं आपले दोन्ही गुडघे पोटाशी आवळून धरले होते आणि स्वतःला मंद झोके देत तो समोरच्या वाटेकडे टक लावून पाहत होता. येणारा-जाणाराचा सासुंद घेण्यासाठी त्यानं आपले कान टवकारले होते, पण पाटलाशी बोलत बसायला कोणीही येत नव्हतं. दारं बंद करून लोक केव्हाच अंथरुणावर आडवे झाले होते. त्याचीच पाटलाला चीड आली होती. जन्मभर कष्ट करून शेवटी मरायचं, हे त्याला पसंत नव्हतं. माणसानं कसं आनंदात असावं, खेळावं, बोलावं आणि राबावं, असं त्याचं मत होतं. उद्याच आषाढ निघत होता. उद्या शिगावात जोगणीची जत्रा भरणार होती. शिगावच्या बाजीबा खोताचा त्याला हेवा वाटत होता.

शिगावची ती जोगणीची जत्रा त्या खोतानं भरवली होती. आपल्या तरुणपणी त्यानं काळगावच्या जोगणीदिवशी उभ्या गावाशी कलागत करून ती जोगणी जबरीनं आणली. त्या दिवसापासून काळगावची जोगणी जत्रा बंद पडून ती शिगावात सुरू झाली होती. जर बाजीबा काळगावच्या लोकांना सापडला असता, तर त्याचं त्यांनी शिर कापून वेशीला बांधलं असतं; पण बाजीबा जबर माणूस. म्हणून तर शिगावची सारखी भरभराट होत आहे. लोक एका वर्षात तीन जत्रा करीत आपला संसार चालवीत आहेत आणि — आणि हे आपलं गाव! इथं काहीच नाही. दिवस बुडाला, की शब्द ऐकू येत नाही. माणूस दिसत नाही. खेळ नाही, तमाशा नाही, काही नाही! बारा महिन्यात एक जत्रा — आणि तीही मढ्याला माणसं जमावी, तशी. एवढा मोठा गाव असून काय कामाचा?

पाटील विचारांच्या तंद्रीत सापडला होता आणि मग पुन्हा भानावर येऊन ते विचार झटकितही होता. एवढ्यात समोरच्या वाटेवर घोड्याच्या टापा वाजल्या. पाटील कानोसा घेऊ लागला, तोच ते घोडं मोठयानं खेकाळलं. त्याचा आवाज त्या शांत रात्री दूरदूर गेला आणि लगेचच पाटलाचं घोडंही खेकाळलं. पाटील रोखून पाहत म्हणाला, “कोण चाललयं ते?”

“मी हाय, राणोजी मांग.” राणोजी घोड्यावरून खाली उतरून म्हणाला.

पाटलानं आग्रहाच्या सुरात उद्देशून त्याला म्हटलं, “ये की, पान खाऊन जा. रात केलीस?”

“वाईच रात झाली.” आकाशात पाहत राणोजी तक्रारीच्या सुरात म्हणाला, “आबा, पाऊस उठलाय.”

“ये, वारा सुटलाय. पाऊस येत नाही.” पाटलानं निर्वाळा दिला आणि लंगाम ओढीत राणोजी जोत्याजवळ येऊन एका दगडावर बसला.

“अजून निजला न्हाय? का जागताय?” राणोजीनं विचारलं.

“काय करू? नीजच लागंना!”

“का? काय झालं?”

“काही नाही. उदास वाटतंय. गावात रग नाही.” पाटील मनातले विचार बोलू लागला. “गावात जीवच उरला नाही. दिवस बुडाला, की गाव जाग्यावर नसतो.”

“मग काय करावं त्यानं? दमूनभागून निजतोय.”

“इतर कोण काय दमत नाही? का त्यांचा संसार नाही?” पाटील म्हणाला, “त्या शिगावची माणसं का दमत नाहीत? पण एका वर्षात तीन जत्रा करून संसार करतायत ती.”

“त्यांच्या गावात जत्रा हायत्या, म्हणून ते करत्यात. आपुन काय करावं?”

“जत्रा काय आपोआप भरत नसत्यात. त्या भरवाव्या लागत्यात. उद्या आपुन जत्रा भरवली, तर का कोण नको म्हणणार आहे? का कोण हात धरणार आहे?”

“मग का भरत न्हाई?”

“कशी भरणार?” पाटील मधेच म्हणाला, “दिवस बुडाला, की कुत्रं फिरत नाही गावात. मग जत्रंचा विचार कोण करणार? आजूबाजूच्या इंग्रजी हद्दीत लोक रंगलाल आहेत. त्या शिगावात उद्याच जोगण्या निघणार. बाजीबा खोतासारखा एखादा बहादर आमच्या गावात निपजत नाही, तोपर्यंत इथं जोगण्या भरणार कशा? जोगणी त्यानं भरवली.”

“बाजीबानं? ती कशी?”

“बाजीबानं काळगावच्या जोगण्यात जाऊन दंगल केली आणि जोगणीच्या हातातली वाटी पळवून आणून आपल्या गावची जत्रा वाढवली. तसा वीर आमच्या गावात कोण आहे?”

“का न्हायती? पंतावानी नि तुमच्यावानी मानसं वाघाला दावं लावतील की!”

“वाघाला दावं लावणं सोपं आहे, पण उभ्या गावाशी लढत देऊन जोगणी आणणं सोपं नाही. त्यासाठी डोंगराएवढं काळीज हवं आणि ते माझ्याजवळ नाही. ते विष्णुपंत— ते कायद्याच्या कोपरखळ्या देण्यात पटाईत आहेत. जीव गेला, तरी ते चाकोरी सोडणार नाहीत.”

“मी उद्या जोगण्या बघाय शिगावला जाणार हाय.” राणोजी मधेच म्हणाला, “तुमचा काय बेत?”

“मी कधीच कुणाच्या जत्रंला जात नाही.” पाटील खिन्न स्वरात म्हणाला, “लोकांच्या आरतीनं ओवाळून घेणं मला बरं वाटत नाही. आपल्या घरात अंधार नि आपण उजेडात मिरवायचं, हे मला रुचत नाही.” असं म्हणून पाटलानं राणोजीला पान दिलं. दोघांनी पान खाल्लं आणि राणोजी उठण्याचा विचार करू लागला, तो पाटील

म्हणाला, “या पांढरीला बाजीबा खोतासारखा माणूस पाहिजे, तरच या गावची भरभराट होईल. लौकिक वाढेल. बाजीबानं शिगावावर उपकार केले, तसे या गावावर उपकार करणारा माणूस इथंच जन्मला पाहिजे.”

हे ऐकून राणोजी एकाएकी गंभीर झाला. त्याचं मन उगीचच बावरं झालं. हातातील लगाम पिरगाळीत तो अंधारात पाहू लागला. वाटेगाव ते शिगाव यांच्यामधील असलेला माळ, ती नागमोडी वळणं, ती पांद, मधे असलेले निवडुंगाचे डवंगे — सारं सारं त्याच्या डोळ्यांपुढं तरळू लागलं आणि पाटील म्हणाला,

“जा आता. दौलती वाट बघत असंल.”

राणोजी उठून उभा राहिला. तो तसाच विचार करित निघाला. घोडं त्याच्यामागून चालू लागलं. तो थळात आला. कोंडिबा महार अंधारात बसून भजन म्हणत होता. तो दिसत नव्हता. फक्त त्याचा घोगरा आवाज आणि त्याचा तो ताऱ्या एवढंच ऐकू येत होतं. त्या भजनानं राणोजी भानावर आला. त्यानं समोर मांगवाड्याकडं पाहिलं आणि घोड्यावर उडी घेतली.

गावापासून एका हाकेच्या अंतरावर असलेला मांगवाडा निपचित पडला होता. पाच पुरुष उंच निवडुंगानं त्या पन्नास घरांना वेढा घातला होता. त्या निवडुंगाची दोन टोकं त्या गाडीवाटेजवळ त्या चिंचेच्या झाडाखाली येऊन जुळत होती. तिथंच मांगवाड्यात जाण्याची वाट होती.

त्या निवडुंगात ती घरं कशीबशी उभी होती. ती उसाच्या पाल्याची घरं भेदरल्यासारखी भासत होती. त्यांच्या डोकीवरचं आकाश आता काळवंडलं होतं, त्यामुळं त्यांचं धाबं दणाणलं होतं. मधूनच एखादं धुबड घूत्कारत होतं. मधेच पिंगळा किजबिजत होता. अस्सल नाग व्हला पक्ष्याची शिकार करण्यासाठी सरपटत होते, तर त्यांच्याशी हाडवैर बाळगणारी मुंगसं त्या नागावर रापत होती. काही ठिकाणी त्यांच्या झटापटीही सुरू झाल्या होत्या. सापाचं गुरगुरणं आणि मुंगसाचं चिरकणं ऐकून मांगांची पोरं गर्भगळित होऊन आयांच्या कुशीत अधिकाधिक शिरत होती. पसरलेले पाय पोटाशी घट्ट धरीत होती. मृत्यू त्यांच्या उशापायथ्याला वळवळत होता.

तिथं किती माणसं आहेत, याची गावाला माहिती नव्हती. ती काय खातात, याची कोणाला काळजी नव्हती. मात्र मांगवाडा त्या निवडुंगात आहे, हे सर्वांना माहीत होतं. ते सर्व सनदशीर शिपाई आहेत, गावाच्या राखणदारीची धुरा त्यांच्या मानेवर असून ते गावाचे नोकर आहेत, हे कायद्यानंही मान्य केलं होतं. गावात नि रानात जे काही होईल, त्याची जबाबदारी त्या मांगांवर होती. एक जरी पेंढी इकडचीं तिकडे गेली, तरी सनदशीर

शिपाई म्हणून त्यांना जाब विचारला जात होता. ते दर दसऱ्याला मानाची तलवार पुजत. त्या वस्तीत दारिद्र्य आणि तलवार यांचं ऐक्य जगावेगळं झालं होतं.

ज्या वेळी त्यांना इनाम म्हणून जमीन दिली, त्या वेळी अवघी तीन घरं होती; पण आता ती पन्नास झाली होती. जमीन पुरत नव्हती. सनदशीर शिपाई हा शिक्का कायम होता. शेतकीची अवजारं नव्हती आणि मांग पिचत होते.

आकाशातून पावसाच्या धारा लागल्या, की मांगाच्या डोळ्यातून आसू गळू लागत. मजुरीची दारं बंद होऊन भुकेची आग पेटे. पोरं रडू लागत. म्हातारी टाचा घासू लागत. तरणी कंबर बांधून पाणी पिऊन दिवस रेटीत. जुलमानं जगत. भीक मागणं अपमान मानणारी ही जात खुशाल भुकेकडे पाहत विचार करी. विचार करकळून दमे आणि मग तिच्यापुढं एकच मार्ग स्पष्ट होई.

सर्वजण एकत्र जमून हत्यारं काढीत आणि भर पावसात, भर मध्यान्ह रात्री घराबाहेर पडत. दूरदूर दुसऱ्याच्या शिवारात शिरत आणि जे हाती लागेल ते ओरबाडून अगदी जिवावर उदार होऊन लुटत नि परत येऊन त्या भुकेच्या जबड्यात लोटीत. ही तिथं वहिवाट पडली होती. एक दिवस नव्हे, तर दर वर्षी सुगी येईपर्यंत पावसाळ्यात दररोज त्यांना चोर बनावं लागत होतं. काहींचा सवयीनं तो धंदाच बनला होत. दारिद्र्यात वाईटाखेरीज दुसरं काय जन्मणार?

पण त्या निवडुंगात माणसं मात्र दणदणीत निपजत. एकाआगळी एक. बळानं, शरीरानं, हिंमतीनं तराजूत घालून जोखून घ्यावी, अशी ती माणसं निपजत. निर्जीव कोळशाचा निखारा फुलावा किंवा पडीक जमिनीत एखादं चंदनाचं झाड उगवावं, तशी ती वस्ती वाढत होती. दौलती मांग, आप्पा मांग, बहिरू मांग अशी वयानं पोक्त झालेली किती तरी माणसं त्या वस्तीत कर्ती होती. ते मांगवाड्यात आणि गावातही ढाण्या वाधासारखे गरजत. मी मी म्हणणारे त्यांना वरमत. त्याचप्रमाणे दौलतीचा राणोजी, बळी, पांडू, दगडू, निन्या, सावळ्या, गोंदा अशीं तरणी पोरं तलवारीच्या पात्यासारखी वावरत.

दौलतीच्या वयानं आता पन्नाशी गाठीत आणली होती. त्याच्या रुबाबदार मिशीत आता पांढरे केस चमकत होते, पण त्याचा दणदणीत पीळदार देह टणक होता. त्यातील जुना वळ कायम होता. शिवाय आता त्याचा राणोजी हा कर्ता सवरता झाला होता. घर आणि सरकारी चाकरी तोच पाहत होता.

बायको राहीबाई, सून राधा, फकिरा आणि सहदेव हे दोन नातू आणि मुलगा राणोजी यांमुळं दौलतीचं घर आनंदानं भरलं होतं. तो आयुष्याचे उरलेले दिवस बेफिकीरपणे काढीत होता.

परंतु आज राणोजीला भलताच उशीर लागल्यानं तो बेचैन झाला होता. राहीबाई उदास होऊन बसली होती. फकिरा, सहदेव हे बापाची वाट पहात होते व तो अजून का येत

नाही, म्हणून बाहेर पाहत आज्याला विचारीत होते. त्यांना देवाच्या गोष्टी सांगून राहीबाई वेळ मारून नेत होती. राधाबाई चुलीपुढं बसून कण्या शिजवीत होती. कण्या स्टरटत होत्या आणि दौलतीचे कान घोड्याच्या टापा ऐकण्यासाठी आतुर झाले होते. दहा वर्षांचा फकिरा केविलवाणा चेहरा करून म्हणाला,

“बाबा, गबन्या का यीना?”

“गबन्या आता पळत यील — तुज्या बापाला धिऊन.”

एकदा पेंढार लोकांची टोळी गावदरीला उतरली होती. त्यांपैकी एका पेंढारानं आपल्या घोडीचं शिंगरू दौलतीला दिलं होतं. त्या शिंगराचा दौलतीनं प्रचंड घोडा केला होता. लहानपणापासून त्याला पोरप्रमाणं जपून त्याचंच नाव गबन्या असं ठेवलं होतं. तो गबन्या सान्या गावाच्या ओळखीचा झाला होता. फकिरा आणि सहदेव हे ‘बाप कधी येणार’ असं विचारण्याऐवजी ‘गबन्या कधी येणार’, असं विचारीत. त्यांचा जन्मदाता खरंच त्या गबन्याच्या हवाली असे. रोज गबन्या त्या चिंचेखाली येऊन घराकडे वळताच मोठ्यानं खिकाळे. त्याबरोबर पोरं आनंदून उड्या मारीत. गबन्याचं खिकाळणं म्हणजे त्यांचा बाप येणं असं समीकरण झालं होतं. गबन्याच आपल्या बापाला घेऊन जातो आणि सांजेला घेऊन येतो; म्हणून त्यांचं लक्ष राणोजीच्या ऐवजी गबन्याच्या वाटेकडे लागून राहत असे.

राहीबाईच्या गोष्टी ‘हूं’ म्हणून ऐकत बसलेली पोरं उगीचच ‘हूं’ म्हणत होती. त्यांचं सारं लक्ष गबन्याच्या खिकाळण्यावर होतं.

एवढ्यात गबन्या चिंचेखाली येऊन वळण घेताना खिकाळला : ‘आलो आलो आम्ही!’

पोरांनी उठून उड्या मारल्या — आला गबन्या — आणि दारात येऊन गबन्या फुरफुरला. दौलतीनं लगाम धरून त्याला दावं लावलं. राणोजीनं तलवार पाखाडीत खोचली आणि पोरं बरगडीला बिलगली. राहीचा जीव भांड्यात पडला. राधा लाजली. चोरून पाहून मान फिरली. दौलतीनं गबन्याची खंदाडी घरात आणली. अमाप मक्याची कणसं चुलीकडं पळाली आणि दौलती म्हणाला,

“उशीर केलास?”

“झाला वाईच. पाटलानं थांबवलं.”

“इजंवाऱ्याचं लवकर यायाचं.” राहीबाई म्हणाली.

राधानं टवकारून पाहिलं. भाजलेली मक्याची कणसं घेऊन फकिरा व सहदेव बापाच्या दोन्ही मांड्यांवर बसून ऐकू लागले.

राधानं जेवणं वाढली. जेवता जेवता दौलतीनं बोलणं काढलं.

“काय म्हणीता पाटील?”

“काई न्हाय. शिगावच्या जोगण्याची कथा निघाली व्हाती.”

“पंतांची गाठ पडली का?”

“न्हाय. पर ही जोगणीची काय भानगड हाय, आबा?”

“भानगड कसली? त्यो बारा बलुत्यांचा खेळ हाय.” दौलती सांगू लागला,

“— दोन बैती नवरानवरी व्हायाची नि त्येंची वरात काढायची. नवरीपाशी खोबऱ्याची वाटी असती. ती पिवळ्या फडक्यात असती. जर ती वाटी कुनी पळवली, तर त्या गावची जत्रा बंद व्हायाची आणि ज्या गावात ती वाटी जाईल, त्या गावात जोगणीची जत्रा भरायची, असा रिवाज हाय. पर वाटी पळवनारा आपल्या हद्दीत घावला, तर त्याचं डोस्कं मारायचा बी रिवाज हाय.”

“खोबऱ्याच्या वाटीसाठी डोस्कं मारत्यात?” फकिरानं दौलतीकडे रागानं बघत विचारलं आणि दौलती म्हणाला, “ती नुसती वाटी न्हवं; ती त्या गावाची अब्रू असती.”

ते ऐकून फकिरा राणोजीकडे वळून म्हणाला, “आन की गा, ती वाटी हिसकून!”

हे ऐकून सर्वच हसू लागले. राधा तर सर्वात मोठयानं हसली आणि मग हळूच म्हणाली, “बराच की हाईस. ती खोबऱ्याची वाटी खासील का?”

“हो हो. दे आपून. त्यात काई जड न्हाय.” फकिरा गुरकला.

“आरं, पर वाटी हिसकनाराचं डोस्कं मारत्यात!” दौलती म्हणाला.

फकिरा कपाळावर आठ्या आणून बोलला,

“आबा, मारू दे डोस्कं — तू ये वाटी हिसकून.”

फकिराचं हे बोलणं ऐकून पुन्हा घर हास्यानं भरलं. हा पोर आपला जाति-धर्म बोलत आहे, हे ऐकून राहीबाईला फारच आनंद झाला. ती हसत हसत म्हणाली, “दीस बुडला, की मुताय जायला ह्येची लंगुटी सैल व्हातीया नि म्हणं, मारू दे डोस्कं — घेऊन ये वाटी.”

मग फकिरा वरमला. मुतायची भानगड म्हातारीनं चव्हाट्यावर आणली म्हणून तो नरम आला. राधा म्हणाली, “मग जा की. आण जा ती वाटी.”

“थांब...” कणसाचा मका चावून तो म्हणाला, “मी आबाएवढा झालो, की आणूनच दावतो तुला.”

राणोजीनं फकिराला जवळ ओढून पोटाशी धरलं. हसत हसत त्या सर्वांनी अंथरुणावर अंगं टाकली. फकिरा, सहदेव हे दोघे राणोजीच्या बरगड्यांना बिलगून झोपले. राणोजी मात्र जागाच होता. त्या दोघांवर दोन हात टाकून निश्चित पडून उद्याचा विचार करीत होता तो. त्याचं मन बेबंद त्याला घाबरवत होतं. ते कधी उठून पळत होतं, तर लगेच शिवारात शिरून भर जत्रेत हाणामारी करीत होतं. तर मध्येच गबऱ्यावर बसून भरधाव धावत होतं. घटकेत ते गप्प बसून विचार करू लागे :

जर आपण ती जोगणी आणली, तर या गावावर अनंत उपकार होतील. जे बाजीबानं केलं, ते एका मांगानं केलं, असं लोक म्हणतील. आपल्या गावात जत्रा भरेल. भोवतालचे लोक जत्रेत येतील. प्रत्येक माणूस म्हणेल — 'राणोजीनं ही जत्रा भरवली.' शंकरराव पाटील 'शाबास' म्हणेल. जग, जगलो तर पाठ थोपटील. आणि जर आपण... तर, तर नाव होईल. डंका वाजेल. गावासाठी गेला म्हणतील. मरण कधी तरी येणारच. ते जर जोगणी आणीत असता आलं, तर गावावर उपकार होतील. आपल्या अंगावरच्या जखमा गावाच्या काळजावरच्या मोहरा ठरतील. गबऱ्याच्या टापा कौरल्या जातील.

पण मग आई, आबा, फकिरा, साधू, राधा यांचं काय? ती कशी जगणार? म्हातारपणी त्यांना कोण? पोरं मोठी व्हायला दहा वर्षं हवीत. तोवर हे पाच जीव कसे जगणार?

काय होतंय त्यांना? जगतील ती! आपण नव्हतो, तेव्हाही माणसं जगतच होती की. पुढंही जगणार. आणि गावावर उपकार करणारा माणूस इथं जन्मला, याची पाटलाला खात्री वाटेल. विष्णुपंताला आनंद होईल.

राणोजी डोळे झाकून विचार करीत होता. हळूहळू अंधार निघून गेला. पहाट झाली. निवडुंगात पाखरं जागी झाली. त्यांनी किलबिलाट करीत पंखं झाडली. पूर्वेला अनंत रंगांच्या लकेरी उमटल्या. पाऊस घेऊन आलेल्या काळ्या ढगातून तेजोमय अरुण डोकावू लागला. त्याला पाहून कौयल हर्षभरित झालं — कुहू ५ ५ ५ ते ऐकून आल्हाददायी वारा भिरभिरला आणि निवडुंग उजाळलं.

सृष्टीच्या गालावर स्मित तरळलं. वारणेपासून कृष्णेपर्यंत सारा खोरा प्रकाशमय झाला. गावाच्या पश्चिमेला असलेला तो सातदरा पर्वत छाती काढून उभा राहिला. सर्वत्र हालचाल सुरू झाली. निर्भयता अवतीर्ण झाली आणि आज शिगावची जोगणी आणायचीच, असा निर्धार करून राणोजी उठला.

दुपार फिरली. राणोजी शिगावला निघाला. फकिरा, सहदेव यांना काखेत घेऊन गाडीवाटेपर्यंत येऊन चिंचेखाली थांबला. दौलती तलवार आणि गबऱ्याला घेऊन आला. पोरांना खाली ठेवून राणोजीनं तलवार घेतली. सहा बोटं रुंदीचं ते लखलखीत पल्लेदार पातं, वजनदार मूठ, मुठीला वीतभर बरच्याचं फाळ. माशी बसली असती, तर ती कटून पडावी, अशी धार — अशी ती जंगी तलवार हातात येताच राणोजी भरकन उडून गबऱ्यावर बसला आणि दौलती म्हणाला,

“कुनासंगं भांडानतंटा करायचा न्हाय. दिसावर परतायचं.”

राणोजीनं होकारार्थी मान हलवली आणि पूर्वेकडे तोंड केलं. गबऱ्या ढेंगा टाकीत

ओढीनं निघाला. पाठीमागून फकिरा, सहदेव एका आवाजात ओरडले,

“आबा — आमाला पेढं आण 5 5”

राणोजीच्या पोटात कालवाकालव झाली आणि त्यानं नकळत गबऱ्याला टाच मारली. एकदम धडपडून गबऱ्या तुर्की चालीवर आला आणि निघाला. त्याच्या मानेला धनुष्याकृती बाक येऊन मयूरमस्तकीच्या तुऱ्याप्रमाणं त्याचं मस्तक नाचू लागलं.

सूर्य पश्चिमेला मंद गतीनं निघाला होता आणि राणोजी पूर्वेला निघाला होता. दोघांनाही परत फिरण्याची घाई झाली होती. राणोजीचा नजर आपल्या शिवारावर भिरभिरत होती. मेहनती खाऊन पडलेल्या जमिनीतून आता कुऱ्या फिरत होत्या. ओढ्या बांधून शेतकरी पेरणी करीत होते. ते काळ्या वावरात बी पेरित होते; पण त्यांना खात्री होती, की याच मातीत हे बी जीव धरून उगवणार आणि काळ्याची जागा हिरवीगार पिकं शोभविणार. पुढल्या वर्षी याच जागी आपली मेहनत साकार होऊन उभी राहणार, म्हणून माणसं कष्टत होती. त्यांना पाहून राणोजी स्वतःशी म्हणाला, ‘जे पेरावं ते उगवतं!’

शिगावची जोगणी वाजतगाजत निघाली होती. बारा बलुती झुलत होती. गावच्या गल्ल्या माणसांनी भरल्या होत्या. बायकापोरं थव्याथव्यानं उभी होती. पोळ्या खाऊन ढेकर देत गडीमाणसं धावपळ करीत होती. जोगणी भरली, की गावाचं दुःख-दारिद्र्य टळतं, अशी श्रद्धा असलेली ती माणसं जोगणीला नमस्कार करून आऊस मागत होती. आज जोगणी फिरून जाताच तमाशा उभा राहणार होता. उद्या सकाळी कुस्त्यांसाठी परगावची मंडळी येऊन आधीच दाखल झाली होती. खांद्यावर पिवळे लंगोट टाकून पहिलवान मिरवत होते. सर्वत्र माणसंच झाली होती. जागोजाग जोगणी आणि जोगा थांबत, लोक नमस्कार करीत आणि मग पुढं निघत.

गावातील ताकदवान माणसांनी जोगणीभोवती हाताला हात धरून कडं केलं होतं. त्यांच्या आसपास नंग्या तलवारी धरून धारकरी चालत होते. त्यांची करडी नजर सर्वत्र फिरत होती. तलवारीच्या सावलीतच ती जोगाजोगणीची मिरवणूक चालत होती. पुढं सर्व वाद्ये एका तालात वाजत होती. पिवळ्या कापडात गुंडाळलेली ती वाटी घेऊन जोगणी मंदगतीनं निघाली होती. तिच्या शेजारी न्हावी झडपीण होऊन सूप फिरवीत होती. चांभार लाकडी घोड्याला बोराटीचा काटा बांधून माणसं हाकीत होता. तो बोराटीचा काटा लागला, तर अशुभ असतं, ही भीती असल्यामुळं कोणीही पुढं येत नव्हतं.

बाजीबा खोताचा लेक-बापू-हातात नंगी तलवार घेऊन थोड्याच अंतरावर आपलं अवखळ घोडं दौडीत उगीचच भराऱ्या मारीत होता. बहिरी ससाण्याप्रमाणे सुरकांड्या मारून तो आपल्या चपळाईचं प्रदर्शन करीत होता. हेतू हा, की कोणीही जोगणीकडे गैरहेतूनं बघू नये.

दुसऱ्या बाजून गज्या माळी आपली अवखळ घोडं लगाम ओढून आवरीत होता. अशी कैक घोडी त्या जोगणीच्या आसपास धिरट्या घालून कडवा पहारा देत होती.

काखेत तलवार दाबून राणोजी त्या गर्दीत वावरत होता. पेढ्यांचा पुडा कमरेत खोचून तो पुढील योजनेत गर्क झाला होता. त्यानं गबऱ्याला वाटेगावच्या बाजूला एका ओढ्यात बांधून ठेवला होता. कुठून जोगणीवर झडप घालून कुठपर्यंत जायचं आणि मग गबऱ्याला घेऊन कसं पुढं निघायचं, याची सारी जुळणी मनात करून तो त्या जोगणीबरोबर चालत होता. जसजशी ती जागा जवळ येत होती; तसतसा तो अधिक बेभान होत होता. त्याची गात्रं बधिर होऊन दौलती, राही, राधा, फकिरा, सहदेव यांना तो विसरला होता. एका नव्या जगातच जणू तो वावरत होता. त्याच्या मनाची, त्याच्या विचारांची वेगळीच हालचाल सुरू झाली होती. जोगणीभोवती असलेल्या कड्यात राम्या लोहार हा सर्वात दांगट होता. त्याचे डोळे तांबारले होते. तो कोणालाही आसपास येऊ देत नव्हता. आणि राणोजीनं त्याच्यावरच आपली नजर रोखली होती. कैकाड्याच्या अंगणात जोगणी गेली, की एका दणक्यात लोहार उतरायचा, असा त्यानं विचार करून ठेवला होता. कुठला धारकरी कुठं मारायचा, हे सारं ठरवूनच तो चालत होता.

जोगणी पेटेत आली आणि भैरू रामोशी भेटला. तो जवळ येऊन म्हणाला,

“राणूदा, तू कवा आलास, गा?”

“उशीर आलोय. तू वाईच भाईर ये.” राणोजीनं त्याला जवळ जवळ ओढीत गर्दीतून बाहेर नेलं.

“राणूदा, काय भानगड?”

“तू आत्ताच्या आता गावाकडं जा.”

“आन् काय करू?”

“शंकरराव पाटील आणि पंत ह्येस्नी सांग —”

“काय सांगू?”

“सांग, राणूजी जोगणी घेऊन निघाला. आडवं या.”

“म्हंजी?”

“म्हंजी काई न्हाय. भैरू, तू पळ! हत्यारबंद माणसं आडवी आली पायजेत. मी निघालोच बघ.”

“पर तू एकटा कसा लढणार?”

“बघ कसा लढतो, त्ये!”

“मग मी बी थांबतो. तू जोगणी घेऊन नीघ — मी वाटा रोखून धरतो. पिस्सू पुढं—”

“नगं, भैरू, ही थटून लढण्याची वेळ नव्हं. तू जा, पळ!”

रामोशी निरुत्तर झाला. त्यानं आडाला जाऊन पंजी आखडलं आणि तो धावत निघाला. घुमेनं निघाला. राणोजी जोगणी घेऊन निघायच्या आत गावात कसं पोहोचायचं, याचा विचार करीत तो निघाला. एक एक क्षण त्याला युगासारखा वाटू लागला.

एका चिंचोळ्या बोळात शिरून जोगणी कैकाड्याच्या अंगणात आली. उथळ जागा, पुढं गाडीवाट. पलीकडे ओढा. तिथंच गबऱ्या राणोजीची वाट पाहत उभा होता. त्या मैदानात येताच गर्दी पांगली. पहारा सैल झाला. जो तो लघवी करायला पांदीकडे व वावरात पळत गेला. कुणी चंची सोडली, कुणी चुन्याच्या डब्यात बोट घालून तंबाखू चोळू लागले, कुणाच्या तोंडात विडी पेटली.

आणि राणोजीनं भरकन झेप घेऊन एका वारात राम्या लोहार आडवा केला नि दुसऱ्याच क्षणात ती जोगणीची वाटी हिसकली; तोच एक तलवार त्याच्यावर आली. क्षणात ती खाली पडली. लगेच दुसरी तळपली. तिलाही खाली लोळवून डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं, तोच राणोजी पांदीकडे धावला. एखादा बाण जावा, तसा तो गेला आणि ओरड झाली : 'जोगणी गेली!'

जोगणीचे धारकरी पुढं आले, तेव्हा गरकन फिरून राणोजी ओरडला,
"म्होरं याल, तर मुंडकं मारीन!"

एकच हलकल्लोळ उडाला. जिकडे तिकडे माणसं सैरावैरा धावत सुटली. सर्वत्र एकच ओरड घुमली — जोगणी गेली! जोगणी गेली!!

अंगावर येईल त्याच्या अंगावर जाऊन, कुणाला चालवून, तर कुणाला लोळवून, कुणाला हुलकावणी देऊन, तर कुणाचा वार चुकवून राणोजी दोन पुरुष पुढं उडून पांदीत पडला आणि गबऱ्याच्या दिशेनं धावला. आता त्याला अधिकच चेव आला.

'जोगणी गेली' असं ओरडत पळणाऱ्या माणसांनी पळत पळत दंगल माजवली. त्या दंगलीत शिगावकरांची घोडी बावचळून गेली. पळणाऱ्यात जोगणी घेऊन कोण पळत आहे, कोणाच्या लक्षात येईना. त्यात बापू खोताचं घोडं एका दिडक्या गल्लीत अडकून पडलं. पुढून येणारे लोक त्याला वाट देईनात. तेव्हा खोत चिडला. त्यानं तलवार चालवून लोकांना परत फिरवून स्वतःची वाट करून घेतली आणि घोडं पुढं केलं.

बापू खोतानं माणसं जखमी केल्यामुळं अधिकच दंगल वाढली, पण त्याची मुळीच पर्वा न करता खोत कैकाड्याच्या पटांगणात आला. म्हणाला,

"कुणी नेली जोगणी?"

परंतु पळती माणसं बोलली नाहीत. गज्या माळी आला. काही आणखीही घोडी आली. त्यांना ओढ्यातून गबऱ्यावर बसून दरडीनं वर आलेला राणोजी दिसला आणि शिगावच्या सहा घोड्यांना टाचा मारल्या गेल्या.

"धरा', 'मारा', 'जाऊ देऊ नका' —" पुन्हा दंगल वाढली.

गाडीवाटेनं सहा मैलांची दौड मारण्याऐवजी माळानं सरळ चार मैलात आपली शीव गाठावी, असा विचार करून राणोजीनं आपलं घोडं माळाला लावलं. सपाट माळावर येऊन त्यानं पाठीमागची ओरड वळून पाहिली व एकदम पुढे झेपावून, गबन्याचा लगाम काढून फेकून, हातातील वाटी कमरेत खोचून, त्यानं तलवार सरळ धरली. गबन्याच्या कानाजवळ तोंड नेऊन ओरडला, “गबन्या, मला घेऊन लवकर चल. मला टाकून जाऊ नगं. आपली शीव गाठ. चऽ ल ऽ ऽ”

बेलगाम गबन्या भन्नाट निघाला. त्याच्या पायात विद्युतगती संचारली. टापांचा खडखडाट करीत गबन्या निघाला. वाऱ्यावर आरूढ व्हावं, तसं ते घोडं निघालं. त्याचा देह गतिमान झाला. टाच मारण्याची गरज निकामी झाली. ‘गती’ या शब्दातील अर्थ दुबळा झाला. गबन्या आपली शीव जवळ करू लागला. उलट येणारं वारं कापीत गबन्या धावत होता आणि निवडुंगात निपजलेलं धैर्य हातात फरडी तलवार घेऊन लगामाशिवाय त्याच्यावर बसून धुंद झालं होतं. त्याची विजयाकडे दौड निघाली होती.

मागून खोत धावत होता. तलवार उंचावून गर्जत होता. टाच मारीत होता. त्याचं घोडं ताशावर टिपरू पडावं, तशा टापा टाकीत पीछा करीत होतं. गज्या माळ्याचं घोडं त्याच घुमेत होतं. ती सारी घोडी कानाला कान लावत झेप घेत होती.

पाठीमागच्या टापा राणोजीच्या कानात वाजू लागल्या आणि गबन्याची भिंगरी झाली.

शिगावची हद्द संपली.

वाटेगावची हद्द लागली.

आणि बापू खोत अधिकच भडकून पुढं निघाला. त्याला पाहून राणोजीनं विचार केला, ह्यानं वाटी परत नेऊ नये. तो कमरेची वाटी काढून चावून खाऊ लागला, गिळू लागला.

गबन्या दमण्याऐवजी अधिकच दौडत होता. त्याच्या नाकातून कर्ण्यासारखा आवाज येऊ लागला. इतक्या वेगानं तो पूर्वी कधीच धावला नव्हता.

“राणोजी जोगणी घेऊन निघाला!” ही खबर भैरूनं गावात पोचवली आणि गावात एकच गडबड उडाली. हां हां म्हणता साऱ्या गावात बातमी खेळली. सारा गाव शिगावच्या गाडीमार्गानं धावत निघाला. हत्यारानं वाट गच्च भरली. ती बातमी जेव्हा मांगवाड्यात आली, तेव्हा दौलती चरकला. राहीबाई भांबावली. राधा धावत दारात आली नि थांबली. फकिरा चिंचेवर चढून आपल्या झुंजार बापाला शोधू लागला. सहदेव रडू लागला. मांगानी कुऱ्हाडी ठोकल्या. महार धावत निघाले. शंकररावानं खोगीर न घालताच घोडं दामटलं. पंतांनी आपला घोडा दुडक्या चालीवर लावला, गाव राणोजीला आडवा निघाला.

परंतु राणोजी त्या गाडीमार्गानं येत नव्हता. त्यानं माळानं येऊन शीव गाठली होती, तरीही खोत मागे फिरला नव्हता. तो अधिकच चिडून पुढं येत होता. पीछा करणारी घोडी

ऊर फुटून धावत होती. ती कधी जवळ भिडत होती, तर कधी मागं राहत होती. माळाचा आरडाओरडा वाढला होता. गज्या माळी राणोजीला भिडून होता, तोच खोत ओरडला,

“गज्या, भाला फेक, लेका!”

गज्यानं झुकांडी घेऊन पुन्हा लगट केली आणि आपला भाला जुमानून फेकला. तो वजनदार भाला राणोजीच्या पाठीत खपकन शिरला. त्याच्या बधिर अंगात आधीच कळ मेली होती, ती किंचित वळवळली. तो रक्तानं न्हाला. त्यानं पाठीत भाला घेऊन गज्यावर रोख धरला. खोत पुढं येऊन बाजूला झाला. आणि पुन्हा गज्या माळी जवळ आला. राणोजीनं खसकन वार मारला. पागोटं तोडून तलवार नाकाच्या शेंड्यापर्यंत खाली आली उतरली आणि गज्या घोड्याखाली कोसळला.

पडलेला गज्या पाहून खोत चिडला. ओरडू लागला. गाडीवाटेनं निघालेले लोक ती ओरड ऐकून चकित झाले आणि सारा लोंढा माळाकडे धावत निघाला; पण आडवाटेनं माळ जवळ करणं कठीण होतं.

गज्या खाली पडताच बापूनं आपला घोडा राणोजीच्या जवळ नेला आणि मागं उसण घेऊन भाला फेकला. तो गबऱ्याच्या चौकात खसकन शिरला. त्याबरोबर पळून दम उखडलेला गबऱ्या पुढच्या दोन पायावर कोसळून पडला. त्याचं ऊर फुटून तो रक्त ओकू लागला. राणोजी उठून सरळ होईपर्यंत त्याच्यावर मुरकुंड पडली. त्याला अवसर मिळण्यापूर्वीच त्यावर वार झाले. पुन्हा पुन्हा झाले. मग तो मर्द मांग मुठीत तलवार घड धरून त्या आपल्या इमानी गबऱ्यावर कोसळला.

खोतानं वाटी शोधली. ती मिळाली नाही. मग राणोजीचं शिर घेऊन तो परत फिरला.

— आणि वाटेगावचे लोक तिथं आले. तो देखावा पाहून गाव स्तंभित झाला. एक मैल हद्दीत शिरून खोतानं केलेली आगळीक पाहून गाव चिडला, भडकला. शिगावकरांनी रिवाज मोडला होता.

दौलती प्रेतावर अंग टाकून ऊर बडवू लागला. राही, राधा एका वावरात लोळू लागल्या. पोरं दीनवाणी होऊन रडू लागली. गाव जमला. लहानथोर रडू लागले. बायांनी राहीबाई नि राधा यांना आवरलं.

विष्णुपंत आले. त्यांनी शिराशिवाय राणोजी पाहिला. त्यांचा चेहरा उग्र झाला. सर्व लोक त्यांच्या तोंडाकडे पाहू लागले — आता पंत काय सांगणार?

पंत दाटल्या कंठानं म्हणाले,

“खोतानं अपराध केला आहे. एक मैल हद्दीत शिरून आमचं शिर नेलं आहे. ते परत आल्यावाचून या प्रेताला अग्नी देता येत नाही. आणि ते शिर परत येईपर्यंत या हद्दीत मी पाणी पिणार नाही. शिर आणीन वा शिर देईन!” असं म्हणून पंतांनी घोड्याला टाच मारली. काळापांढरा तो घोडा उसळून शिगावकडे निघाला. राणोजीच्या मुठीतली

तलवार काढून घेऊन शंकरराव पाटील ओरडला, "मी शिगाव बेचिराख करीन, नाहीतर वाटेगावला आग लावून मीही जळून मरेन! चला S S"

पुन्हा तो मानवलोंढा निघाला. भैरू रामोशी कुन्हाड घेऊन धावत होता. मारुती चव्हाण पट्टे चढवून झेपा घेत होता. तायनू महार भाला परजीत सर्वांना मार्ग टाकायचा प्रयत्न करीत होता. कुन्हाडी लखलखत होत्या. तरवारी झळझळत होत्या. दौलती दुःख विसरून त्यातून पळत होता. दुलाजी डेकणा, नाना डोंगरा, पांडू नांगरा, बळी मांग, आप्या मांग, सावळा मांग - एकूण एक म्हातारा नि तरणा माळानं पळत होता.

राणोजीचं शिर घेऊन आणू, नाहीतर आपलं शिर देऊ, हा सर्वांचा निर्धार झाला होता. फक्त भैरू रामोश्याचा विचार वेगळा होता. तो म्हणत होता -
"एका शिराची किंमत मी पन्नास शिरं घेणार!"
त्यानं गावासाठी शिर दिलं, म्हणून गाव त्याच्यासाठी शिर घायला सज्ज झाला.

ईर्ष्येचा डोंब झाला होता. वाटेगावचे लोक भान हरपले होते. आपल्या हद्दीत शिरून, नियमाला मोडून बापू खोतानं आगळीक केली होती; त्याचा सूड घ्यायच्या हेतूनं लहानथोर धावत होते.

त्वेषानं बांध फोडला होता. तो कंठावाटे बाहेर पडून आकाश दणाणीत होता. मारण्यामारण्यासाठी सज्ज झालेल्या माणसांचे बाहू स्फुरण पावत होते. गोफणीचे पागुरे तयार झाले होते. सर्व लोक ओरडत होते :

"शिगाव जाळून बेचिराख करा!"

शिगावात वातावरण भयभीत झालं होतं. जत्रेत उडालेली दाणादाण आवरत आली होती. दंगलीत चुकलेली पोरंबाळं आपापल्या घरी आल्यामुळं आनंद झाला होता; पण भीती गेली नव्हती. राणोजीच्या एकाच धावात रामज्या लोहार जागच्या जागी ठार झाल्यामुळे लोहाराची आळी रडत होती. गज्याचं मढं वाटेगावच्या हद्दीत पडल्याचं ऐकून सुताराची घरं आक्रोश करीत होती. परगावचे जत्रेकरू काखेत पांगोटी दाबून आपापल्या गावाकडे भन्नाट पळत सुटले होते. जो तो म्हणत होता, '... पळा लेका. गव्हासंगं किडा रगडलं.' कैक घोंगडी माळाला पडली होती. कैक पायताणांची ताटातूट झाली होती. किती काठ्या, किती कुन्हाडी बेवारशी झालेल्या दिसत होत्या.

त्यात बापू खोतानं राणोजीचं शिर आणून वेशीला टांगलं होतं आणि तो तसाच रक्तानं न्हाऊन घरी गेला होता. त्याच्या पराक्रमानं बाजीबा खोत खूष होऊन गावकऱ्यांना धीर

देत गावात फिरत होता : 'धाबरू नका. माझ्या बापूनं जोगणी पळविणाऱ्याचं शिर आणलं. आपली जोगीण गेलेली नाही. या बाहेर. पुन्हा जत्रा भरवू या. चला. आता सर्व काही शांत झालं आहे.'

परंतु कोणीही बाहेर पडत नव्हतं. बाजीबाला मात्र भान नव्हतं. बापू जेव्हा राणोजीचं शिर घेऊन आला, तेव्हा बाजीबानं त्याला विचारलं होतं,

“कोण होता तो?”

“राण्या मांग - वाटेगावचा.”

“कुठं सापडला?”

“माळाला.”

“आपली किती माणसं दगावली?”

“चार हातं नि दोन माळाला.”

“सहा? मग जबरा होता, तर!”

“म्या त्याचं मुंडकं मारून येशीला टांगलं.”

“शाब्बास!” असं म्हणून बाजीबा उडी मारून बाहेर पडला होता. त्याला चेव आला होता. तो ओरडत होता,

“आपली जोगणी गेली नाही. बाहेर या!”

तोच रघू मान्या घोडं तकाटीत आला. बाजीबाजवळ येताच त्यानं खसकन लगाम ओढून घोडं थांबवलं आणि म्हटलं,

“वाटेगावची माणसं माळावर आली. लढाईची तयारी हाय त्येंची. माळाला माणूस माईना.”

“किती माणूस आहे?”

“दाद न्हाय.”

“आपली माणसं बाहेर काढा. हत्यारं घ्या.” बाजीबा ओरडला, “त्यांना गावात शिरू देऊ नका. गावाबाहेर रोखा.”

एवढ्यात बापू घोड्यावर बसून धावत आला, त्यानं बाजीबाचा घोडाही बरोबर जीन घालून आणला होता. घोडा येताच बाजीबा झेप घेऊन वर बसला आणि उभ्या पेठेनं दौडत निघाला : “बाहेर पडा, वाटेगावकरांना गावात शिरू देऊ नका, नाही तर गाव बेचिराख होईल!”

शिगावकरांनी प्रसंग जाणला. म्हातारा बाजीराव पुन्हा मैदानात आलेला पाहून त्यांनाही चेव आला. ते बाहेर पडले. शिगावच्या गल्ल्या माणसांनी भरल्या. कडवी, तडफदार माणसं पुढं निघाली. काहीनी नाकी रोखली. जागोजाग दगडांचे ढीग लावले. गोफणी सज्ज झाल्या. बायकांनी घरं लढवायची तयारी केली आणि मावळतीच्या डोंगराआड

सूर्यानं उडी घेतली.

हळूहळू अंधारानं सृष्टी झाकली. खाचखळगे, ओढे, ओघळी, सर्व काही सपाट झालं. वाटेगावचे लोक थांबले. माळावर त्यांनी तळ दिला. विष्णुपंतानं सल्ला दिला, “सूर्योदयापर्यंत शांत राहा, रात्री परक्या गावात शिरणं चूक होईल. सूर्योदय होताच आपण आपल्या कार्याला लागू, तोपर्यंत शिगावकरांचं मत काय आहे, तेही अजमावता येईल. कोणीही चढाईची भाषा करू नका!”

हे ऐकून लोक शांत झाले. त्यांनी सूर्योदयापर्यंत शांत राहण्याचं ठरवलं. त्याचबरोबर त्यांचा रागही हळूहळू मावळत गेला. भडकलेली डोकी जरा शांत झाली. राणोजी आणि त्याचा गबन्या यांची ती दोन प्रेतं पाहून जो त्वेष चढला होता, तो लुप्त झाला आणि विचारांना पाय फुटले; पण अन्यायाची चीड नि लढण्याची धमक कायम होती. ‘राणोजीचं शिर नेऊ किंवा आपलं शिर देऊ,’ अशी भाषा कैक बोलत बसले. ‘जर आपण पत्रास शिरं घेऊ, तरच रामूशांची अवलाद’ असं भैरू म्हणत होता. ज्या मांग जमातीबद्दल कोणीही कधीही विचार केला नव्हता, त्या निवडुंगात काय वास करतं, कोण जन्मतं, कोण मरतं, हा कोणाचा मुलगा, हा कोणाचा नातू, याची कोणी कधी कल्पनाही केली नव्हती, त्या जमातीतील एका माणसानं गावासाठी — गावाच्या जत्रेसाठी — स्वतःचा प्राण देताच शतकानुशतकाचं अंतर संपुष्टात आलं. अगदी घरातल्या माणसासाठी जसं चिकाटीनं झटावं, तसं वाटेगाव झटू लागलं. प्रत्येक माणूस हळहळला, चिडला.

— आणि आता तर नवाच प्रश्न निर्माण झाला होता. सारा गावच शिगावला राणोजीचं शिर आणायला गेला होता. तिथं काय होणार? जर लढाई झाली, तर कोण मरणार आणि कोण जगणार? या एकाच विचारानं गावात जे उरले होते, ते व बायकापोरं विचार करीत होती. सर्वांचे डोळे शिगावकडे लागले होते.

शिगावची सहा माणसं कामी आली होती, कैक जखमी झाली होती.

परंतु इंग्रजी सत्ता शांत होती. पाहात होती. ती काहीही करू शकत नव्हती.

कारण कोणत्याही धार्मिक बाबीत आम्ही ढवळाढवळ करणार नाही, असा राणीचा जाहीरनामा होता. त्या वचनाला ती बांधली गेली होती. जोगणी ही धार्मिक बाब आहे, असं म्हणून सरकार स्वस्थ होतं. शिवाय हे लोक आपासात लढून मरत होते, हाही काही थोडाथोडका फायदा नव्हता त्यांचा.

शिगाव आणि वाटेगाव या दोन्ही गावचे लोक ओढ्याच्या काठावर समोरासमोर बसले होते. ते सूर्योदयाची वाट पाहत होते. त्यांची हत्यारं विश्रांती घेत होती. रात्र मी म्हणत होती, पावसाचे ढग आकाशात गडगडत होते. अक्राळविक्राळ आकृत्या करून लोंबकळत होते. मध्येच चांदण्या लखलखत होत्या. तेवढ्याच त्या प्रकाशात माळावरची

हत्यारं जिभल्या चाटीत होती.

निःशब्द शांतता पसरली. निद्रेनं डोळ्यावर झापडी घातल्या. सर्वांच्या शरीरात शिथिलता निर्माण झाली. कुणी बसल्या जागी पाय लांबवले. काही देह आडवे झाले. शांत, अगदी शांत वातावरण निर्माण झालं. इतक्यात एक खणखणीत आरोळी घुमत उठली :

“ऐका, हो, वाटेगावकर मंडळी ५५”

तो बाजीबाचा आवाज सर्वांनी ओळखला. विष्णुपंतानं उलट आरोळी दिली,

“... काय म्हणणं आहे?”

सर्व लोक खडबडून उठले. हत्यारं सज्ज झाली.

“आमचं म्हणणं असं, की तुम्ही गुमान परत जा.”

“ते काय म्हणून? आमच्या हद्दीत शिरून आमचा माणूस तुम्ही मारला आहे!”

“याला पुरावा काय?” असं म्हणत बाजीबा पुढं पुढं येऊ लागला.

त्याबरोबर एल्गार झाला.

“खबरदार — पुढं येऊ नका!” भैरू खेकसला.

“न्हाय; परंतु आम्ही तुमच्या हद्दीत शिरलो, असं कोण म्हणतं?” बाजीबानं प्रश्न केला.

“हातच्या काकणाला आरसा कशाला?” शंकरराव पाटील खेकसला आणि बाजीबा म्हणाला, “मग सकाळ चौकशी करू. जर तुमचं म्हणणं खरं ठरलं; तर शिर परत करू. ठरलं?”

“ठरलं ५ ठरलं ५५ ठरलं ५५” सर्वांचा एकच आवाज उठला.

सकाळ उजाडली. दोन्हीकडचे पाच पंच नेमले गेले आणि चौकशीला सुरुवात झाली. बाजीबा, विष्णुपंत, शंकराव ही मंडळी पुन्हा वाटेगावला गेली. त्यांनी प्रेतं पडलेली जागा पाहिली. आसपासची जागा पाहूनच राणोजी आपल्या हद्दीत दूरवर गेला होता. पण बापू खोतानं आगळीक करून पुढं जाऊन त्याचं शिर मारून रिवाज मोडला, असं सर्वांचं मत झालं. वाटेगावचा विजय झाला.

बाजीबानं परत शिगावला जाऊन राणोजीचं शिर परत केलं. शिर हाती येताच वाटेगावकरांना आनंद झाला. त्यांनी परत जाऊन राणोजीच्या प्रेताला अग्नी दिला. त्याच्या शेजारीच घोड्यालाही माती दिली. तो वाटेगावचा प्रचंड विजय होता. दुःख आणि आनंद या दोन्ही भावनांनी गाव एका वेगळ्याच भावनेनं धुंद झाला. कधी नव्हतं, ते आता गावात घडणार होतं. आजपासून बरोबर बारा महिन्यांनी गावात जत्रा भरणार होती आणि चंद्र-सूर्य असेपर्यंत भरणार होती. एका राणोजीच्या आत्मसमर्पणानं गावात एक जुना रिवाज, नवा नियम सुरू होणार होता. म्हणून सर्व लोक राणोजीचं कौतुक करीत नि हळहळत. ते राणोजीचे गुण गात आनंदात नाचत होते आणि रडतही होते.

मांगवाड्यात मनं भुईसपाट झाली होती. दौलती, राहीबाई, राधा, फकिरा, साधू यांच्या डोळ्यांपुढं अंधार झाला होता. आकाश त्यांच्या डोकीवर कोसळलं होतं. त्यांची भावकी आक्रोश करीत होती, कारण त्यांचा आघाडीचा मोहरा पडला होता. दौलतीचं जहाज फुटलं होतं. आता तो उरलेल्या आयुष्यात नुसता भरकटत राहणार होता किंवा बुडून मरणार होता.

गावकऱ्यांनी मांगवाड्यात येऊन दौलतीसह सर्वांना धीर दिला; चार दमाच्या गोष्टी सांगितल्या. 'सर्व मिळून आता राणोजीच्या दोन पोराना जगवू या, जपू या; त्यानं वाटेगावावर अनंत उपकार केले आहेत, त्याची फेड करू या. गाव मांगांना अंतर देणार नाही!'

तिसऱ्या दिवशी स्वतः विष्णुपंत मांगवाड्यात आले. शिदेशाही जोडा, धोतराचा पायघोळ, डोकीला जरीचा रुमाल, करारी पण देखणा चेहरा, पाणीदार डोळे, नोकदार नाक, दाट भुवया, पल्लेदार काळ्या मिश्या, असा तो कुलकर्णी पूर्वी कधीच मांगवाड्यात आला नव्हता. इंग्रज अधिकारी ज्याला खडी ताजीम देत, तो राजासारखा माणूस आलेला पाहून सर्व मांग दौलतीच्या दारात जमले. दौलतीनं पळत जाऊन पटकूर आणून पसरलं.

“धनी, का तसदी घेतली?”

“शिर देण्याइतकी ही तसदी नाही, दौलूनाना.” हे पंतांचे शब्द ऐकून दौलती लहान मुलासारखा डोळे पुसू लागला. त्याला पाहून पंतांचं ऊर भरून आलं.

“नाना, रडायचं नाही. हा राणोजी जिवंत आहे, असं समजून चला.”

“ह्या पटकुरावर त्यो बसत व्हता.”

“मी त्यावर बसतो-” पंत त्या पटकुरावर बसत म्हणाले आणि सर्वांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. “त्याची दोन पोरं जगलीच पाहिजेत” पंत निर्धारवाणीनं म्हणाले.

पंतांचे ते आपुलकीचे शब्द ऐकून आणि त्यांच्या डोळ्यांचं पाणी पाहून दौलतीला धीर आला. त्याचे आसू आटले. अनंत अश्रूत ते गडप झाले.

शंकराव पाटीलही येऊन दौलतीला पंतांप्रमाणेच सांगून गेले. मग मात्र त्याचं काळीज फुगलं.

राधाचं कपाळ फटफटीत झालं. केवळ फकिरा, साधूकरिताच जगायचं, असं म्हणून ती जिवंत राहिली. राहीबाई या वयात एकुलत्या एका मुलाच्या मृत्यूचा आघात कशी सहन करू शकली, याचं गावाला कोडं पडलं. तिला एकाच भावनेनं जीवदान दिलं— आणि ती म्हणजे सृष्ट!

फकिरा मात्र उदास झाला. आपला बाप आपल्या म्हणण्याप्रमाणे वागला.

‘मारू दे मुंडकं. ये वाटी हिस्कून!’ हे बापानं ऐकलं, असं त्याला वाटत होतं. आता बाप दिसणार नाही, खाऊ आणणार नाही, मांडीवर घेणार नाही! आणि तो आपला गबऱ्या

खेकाळणार नाही!

फकिरा गबऱ्याचं दावं घेऊन आसवं ढाळीत होता. साधू मात्र राधाला सारखा रडवीत होता. तो बापाला विसरत नव्हता.

राणोजीचं शिर देऊन बाजीबा घरी गेला, तेव्हा बापू खोत लालेलाल झाला. त्याच्या हातापायांची आग झाली. तो बापावर ओरडला,

“तुम्हाला अवदसा आठवली नि तुम्ही शिर परत करून माझा अपमान केला! गावाचा अपमान केला!”

“तू गैर वागलास!” बाजीबा खेकसला. “मूर्खासारखा त्यांच्या हद्दीत शिरलास आणि त्या राणोजीचं शिर घेऊन आलास! लाज वाटत नाही पुन्हा बोलाय?”

“कोण म्हणतो मी गैर वागलो?”

“मी म्हणतो. मी जागा सांगते. तिथं मेलेला गज्या सांगतो. बिनडोक! लेका येताना संगंच्या माणसाचं मढंदेखील तुला घेऊन येता आलं नाही. तू जगावंस का? मोठा बहादूर होतास, तर त्याला आपल्या हद्दीतून पार कां होऊ दिलास? बोल?”

“खोटं आहे. मी त्याला माझ्या हद्दीत गाठलं.”

“बोलू नको. तू एकटा असतास, तर तुझं मुंडकं त्यानं कापून पुढं नेलं असतं; पण—”

“पण मी त्याचंच कापलं. ते तुम्ही परत केलं!”

“तेच बरोबर केलं. मी ती जोगणी आणली होती, त्या वेळी जर त्या लोकांनी या गावात शिरून माझं शिर मारलं असतं, तर? पण तसं झालं नाही. कारण एक रिवाज आहे नि होता. तो त्यांनी पाळला; पण तू पाळला नाहीस, म्हणून मी ते परत केलं, आणि ते चांगलं झालं!”

“काही चांगलं केलं नाही! लोक शे...”

“बाप्या!” बाजीबानं बापूच्या खाडकन तोंडात भडकवली. त्याचे हातपाय थरथर कापू लागले. तो बेभान होऊन म्हणाला, “एवढी ईर्ष्या असेल आणि तू जर माझ्या वंशाचा असशील, तर ती जोगणी माझ्या हयातीत परत आणशील. जा!”

शिगावकरांची मनं आपोआप पोळून निघाली होती. आता पुढं त्यांच्या गावात फक्त जोगाच निघणार होता. रंडका जोगा मिरवत जाणार, जोगणी वाटेगावात निघणार, ही कल्पनाच त्यांना सहन होत नव्हती. आपल्या गावाचं वैभवच गेलं, असं त्यांना वाटत होतं. आता आपली जत्रा मोडली.

— आणि तसंच झालं. गावोगाव वार्ता पसरली. शिगावची जोगणी वाटेगावला गेली.

आता वाटेगावला जोगण्या भरणार. आता शिगावला काय आहे? तिथं एक रंडका जोगा फिरणार. त्याला काय पाहायचा? खरा मर्द माणूस तो राणोजी! त्यानं एकट्यानं शिगाव लोळवला नि जोगणी पळवून नेली.

ज्यांनी प्रत्यक्ष राणोजीची ती तडफ पाहिली होती, ते सर्व आपापल्या गावी राणोजीचे पोवाडे गाऊ लागले. त्या खोऱ्यात वाटेगावच्या मांगांचा मोठा बोलबाला झाला. हे जोगणी प्रकरण भलतंच गाजलं.

पावसानं आखडलेले पाय पसरले. आकाशातून मुसळधार पाऊस वर्षू लागला. विजेचा लखलखाट नि मेघांचा गडगडाट यानं सृष्टी हादरली. बियांचे कण मातीत रुजले आणि लहान अंकुर वर आले. हळूहळू काळी वावरं हिरव्या शालीत गेली. एक न्यारी सृष्टी अवतरली. नवा सुगंध दरवळू लागला. एक नवी ऊब दुनियेला आली. माणसांच्या आशा नजरेच्या आटोक्यात आल्या. पाऊस गेला आणि सुगी आली. पावसाच्या तडाख्यातून मुक्त झालेलं ऊन नवं नवं भासू लागलं. दमट जमीन उसासे घेऊ लागली, आकाश निरभ्र झालं. निळ्या आसमानात चपळ पाखरं भिरणीस लागली. शिवारात सुगीची हातघाई सुरू झाली. दौलती रानात फिरू लागला. काढणी, मोडणी, खळी धुंडाळू लागला. त्याला पाहून राणोजीची आठवण होऊन गावकरी त्याच्यापुढे कणसांची रास लोटू लागले. गावानं हात सैल सोडल्यानं दौलतीचं घर भरू लागलं. राही दोन शेळ्या घेऊन निवडुंगात फिरू लागली. फकिरा, साधू यांना दूध मिळावं, म्हणून ती खटपट करीत होती. ती पोरंही आजीला मदत करीत होती. दौलती पंढरीला जाऊन आला. गबऱ्यासाठी फकिरा रडतो, म्हणून येताना एक पांढरं शुभ्र शिगरू आणलं होतं. त्याला फकिरा एक एक मूठ गवत आणून घालीत होता. नवा गबऱ्या अजून खेकाळत नव्हता. पोरानी त्या नव्या शिगराचं नावही गबऱ्याच ठेवलं.

राधा आयाबायांतून लोकांच्या मोडणीला जात होती. दिवसभर कामात गुंतल्यानं तिला उरातील कळीचा विसर पडत होता, म्हणून ती सारखं काही ना काही काम करीत होती. कुंकवाशिवाय सारं आयुष्य कंठण्याची भयंकर जबाबदारी तिच्या शिरावर पडली होती.

रोजच्याप्रमाणं ती रानात निघाली होती. बरोबरीच्या बाया पुढं गेल्या होत्या. पोरं राहीबरोबर माळाला गेली होती. दौलती शिवारात गेला होता आणि राधा डोक्यावर पाटी घेऊन चौधुल्याच्या शेताकडे लगबगीनं निघाली होनी. मागंपुढं कोण नव्हतं. आता ती दोन पोरं आणि स्वतःचा देह याची काळजी घेत होती. कारण अजून तिच्या देहातली तरुणपणाची ताण नमली नव्हती.

पुढं एक गाडी आली. ती कोणाची असेल बरं, असा एक विचार तिच्या डोकीत

येऊन गेला. गाडी ओढ्यातून वर येऊन गाडीमार्गानं गावाकडे येऊ लागली. धुंद बैल डुलत येत होते. राधा बाजूनं चपापून पुढं जात होती. गाडी जवळ आली. आणि ती चमकली. — गाडी पाटलाची.

एकदम कासरं ओढून पाटील म्हणाला, “राधा, कुठं?”

“मोडणीला.”

“कुणाच्या?”

“चौघुल्याच्या.”

“चल मागं —” असं म्हणून त्यानं बैलांना चमकावलं आणि गाडी चालू लागली. राधा आपोआप गाडीमार्गून परत निघाली. चिंचेखाली येईपर्यंत शंकररावानं एकदाही मागं वळून बघितलं नाही. चिंचेखाली गाडी करकरली नि थांबली. राधाही गपकन उभी रहिली. ती नुसती पाहतच राहिली. पाटील म्हणाला, “दौलती आहे का घरात?”

शिंगरू रानात नेण्यासाठी परत आलेला दौलती पुढं आला. पाटील, राधा यांना पाहून तो एकदम तरातरा पुढं येऊन म्हणाला,

“मी आताच सोनाटकीतनं परत आलो शिंगरू न्यायला.”

“ठीक. दौलती, पण हे बरं नाही —” पाटील गंभीर चेहरा करून म्हणाला, “राधा मजुरी करीत आहे, हे जर कळालं, तर तो राणोजी परत खाली येऊन माझं शिर मारील. हिला रोजगाराला कधीच पाठवू नको. तुला दाणे हवेत - हे घे.” असं म्हणून पाटील गाडीतील दाण्यांची पोती खाली लोटू लागला.

“एक, दोन, तीन — ही सारी गाडी इथं रिकामी करतो की काय, असं वाटून दौलती म्हणाला, “गावकर, पुरं, पुरं.”

“पुरं? तर ऐक. राधाला कष्ट देऊ नको. तिच्या कुंकवानं डोंगराएवढं कष्ट भोगलं — आणि ते माझ्याच शब्दावर भोगलं. मी पाटील! मी आपल्या गावच्या जत्रेत मिरवावं, इथं या पांढरीत जत्रा भरावी, गावावर उपकार करावा, म्हणून तो दोन पोरे आणि ही राधा मागं टाकून गेला. त्याच्या त्या उपकाराची फेड जर अशी झाली, तर आम्ही सारे नरकात जाऊ. जे पेरावं ते उगवतं!”

“पाटील, असं कसं म्हणता?”

“बरोबर म्हणत आहे मी. दाण्याची पोती देणं आणि शिर कापून देणं याची बरोबरी करता येणार नाही. दाणं शेतात पिकतात - शिरं पिकत नाहीत, दौलती! खोताशी झटून झगडत ज्यानं प्राण दिला, त्याची ही अब्रू आहे. ही जगाच्या मोलाची आहे. माझं इमान तिच्या पासंगालाही पुरणार नाही.”

“म्हणूनच मी जगलो!” दौलती भरल्या डोळ्यांनी पाहत थरथरत्या ओठांना थांबवीत म्हणाला, “नाही तर मी मेलो असतो. पण तुमच्या-पंतांच्या बोलानं मला तारलं.

आजपासनं राधाला मी कुठं पाठवनार न्हाय!"

"एवढंच कर." असं म्हणून पाटलानं समोर पाहिलं नि बैल चालू लागले. राधा घरात गेली. तिनं उशीर आवरलेला हुंदका बाहेर पडला.

दौलतीनं दोन माणसं बोलावून पोती घरात नेली. शिंगराचं दावं सोडून तो निघाला. तोच फकिरा हिरव्या गवताची पेंडी घेऊन आला. दौलती घोडं घेऊन निघालेला पाहून तो दरडावून म्हणाला, "ये म्हाताऱ्या, कुठं नेतोस त्येला?"

"रानात चरायला - का?"

"नकं, घरातच बरं हाय त्ये."

"अरं, पर का? चाराय का नकं?"

"नकं. त्यो गबऱ्या आबानं शिगावला नेऊन मारला आनि तू ह्या गबऱ्याला रानात येऊन मारशील. काय नेम तुझा!"

हे ऐकून दौलती गालात हसला. हसऱ्या नजरेनं पाहत तो म्हणाला, "खरं हाय तुझं. सांभाळ आपला गबऱ्या. मी जातो रानात." असं म्हणून तो गेला.

राधानं फकिराला हाक मारली आणि विचारलं, "आज्याबरं का भांडलास?"

"त्यो गबऱ्याला रानात नेत व्हता."

"म्हणून काय झालं? काय बिघडलं?"

"आगं, म्या थड्डा केली त्येची."

"म्हाताऱ्या माणसाची थड्डा करू नये." असं म्हणून ती हासली आणि पटकन त्याला तिनं कडेवर घेतलं. तो दहा वर्षांचा कांडेसूध उंच फकिरा आपल्या आंईच्या काखेत बसला, तेव्हा त्याला गगन गिड्डं वाटलं; परंतु लगेच त्याला बापाची आठवण झाली.

"आई!"

"काय?"

"आबाला खोतानं मारलं?"

"हो - मारलं."

"आपला गबऱ्या मोठा झाला, की मी खोताला मारीन."

"तवर त्यो म्हातारा होईल." तिनं त्याला घरात नेलं आणि साधू आला. साधू अंगानं गुबगुबीत असून त्याचे गालही गुबगुबीत होते. तो कमी बोले.

दुपार झाली. भाकरी खाऊन फकिरा व साधू घराबाहेर पडले. राधा कामात गुंतली. सूर्य डोकीवर आला. सावल्या पायात घोटाळू लागल्या. हिरवं शिवार उन्हाच्या मुलाम्यानं सोऱ्यासारखं दिसू लागलं. ते सोनेरी खोरं मनाला भुरळ घालू लागलं. चिचेखाली

फकिरा नि साधू यांनी खेळ मांडला. फकिरा म्हणाला,

“आपून कुरघोडी खेळू या.”

“खेळू या.” साधून मुंडीनं होकार दर्शविला. फकिरा चिंचेच्या बुडख्याआड गेला आणि दोन मुठी झाकून पुन्हा परत आला. एकीत शेळीची लेंडी नि दुसरीत चिंचोका होता. त्या दोन मुठी साधूपुढे धरून तो म्हणाला,

“लेंडी, का चिंचुका?”

“चिंचुका.” साधून फकिराची डावी मूठ धरली नि त्यानं ती पटकन उघडली आणि तो आनंदून ओरडला, “लेंडी; हा बघ चिंचूका.” असं म्हणून त्यानं उजवी मूठ उघडून चिंचोका दाखवला. साधूवर डाव आला. तो वाकला. फकिरा त्याच्या पाठीवर बसला. कुरघोडीचा खेळ सुरू झाला.

“आर घोडी - पार घोडी, तुणतुण्याची तार तोडी, सायबाच्या बंगल्यात किती आंडी? बोल!” असं म्हणून फकिरानं साधूच्या पाठीवर बसून आपल्या उजव्या हाताची तीन बोटं सरळ धरली आणि साधू खाली वाकून तिरपडत फकिराचा भार आवरत म्हणाला, “पाच-पाच!”

फकिरानं खाली उतरून त्याला ती तीन बोटं दाखवली. पुन्हा साधू वाकला आणि फकिरा चटकन त्याच्या पाठीवर बसून म्हणाला, “आर घोडी - पार घोडी, तुणतुण्याची तार तोडी, सायबाच्या बंगल्यात किती आंडी? बोल!” या खेपेला त्यानं एकच बोट धरलं होतं आणि साधू ओरडला, “तीन 5 तीन 5 तीन.”

फकिरानं खाली येऊन त्याला एक बोट दाखवलं. ते पाहून साधू हिरमुसला, नि पुन्हा वाकला.

पुष्कळ उशीर त्यांचा खेळ चालला होता. साधूवरचा डाव फकिरावर येत नव्हता. साधू घामानं भिजला होता. त्याची कंबर दुखायला लागली होती. तो खेळ टाकून पळून जायच्या विचारात होता; पण फकिरा त्याला सोडीतच नव्हता. साहेबाच्या बंगल्यावरची अंडी साधूला ओळखता येत नव्हती आणि फकिरा पुन्हा पुन्हा त्याच्या पाठीवर उड्या मारून बसत होता. साधू रडकुंडीस आला आणि राधा बाहेर आली. फकिरा साधूच्या पाठीवर बसला होता. साधू तिरपडत त्याला आवरीत होता. फकिरा अंडी सांगत होता. हे सारं पाहून तिला राग आला.

“आर घोडी - पार घोडी, तुणतुण्याची तार तोडी, साहेबाच्या बंगल्यात किती आंडी? बोल!” फकिरानं चार बोटं धरली आणि मेटाकुटीला आलेला साधू म्हणाला, “सात 5 सात 55”

राधा पुढं येऊन रागात म्हणाली, “फकिरा, त्येला बोटं किती, ह्ये कळना, तो सायबाच्या बंगल्यातली आंडी रं कशी सांगणार? दिवसभर त्याच्या पाठीवर बसून तू

का त्याला मारनार? बघ की त्यो घामानं उपळून निघाला.”

“मग माझ्यावर डाव आल्यावर मी निघालो असतो, म्हंजी?”

“त्ये का? तू शहाना हाईस. त्येला कळत न्हाय.”

“आनि माझ्या पाठीवर बसला, तवा?”

“मग काय झालं? तू तरी सांगशील का किती आंडी?”

“हो — हो. सांगीन!”

“मग सांग तर. वाक!” राधा इरेला पडली.

“ह्ये बघ वाकतो.” तोही ईर्ष्येला पेटला.

“बस रं साधू त्येच्या पाठीवर. बघू कसा सांगतोय, त्ये!” राधा म्हणाली.

फकिरा खाली उतरून वाकला आणि साधू त्याच्या पाठीवर बसला. मग तोही म्हणाला, “आल घोडी 5 पाल घोडी 55 तुनतुन्याची ताल तोडी 5 सायबाच्या बंगल्यात किती आंडी? बोल!” असं म्हणून त्यानं बोटं उंच धरली, तेव्हा फकिराची नजर भुईवर होती. साधूच्या हाताची सावली त्याच्या पुढ्यात पडली होती. त्यानं किती बोटं धरली आहेत, हे फकिराला दिसत होतं. तो पटकन म्हणाला, “दोन 5 दोन 55! उतर खाली.”

राधाला नवल वाटलं. तिनं साधूला ओढून पोटाशी धरलं. ती म्हणाली, “नको, रे बाबा असला खेळ. तू मोठा धोरणी हाईस.”

“मग माझा डाव दे की!”

“न्हाय डाव आता.”

“न्हाय — माझा डाव दिलाच पायजी!”

“नकं — त्यो रडकुंडीला आलाय.”

“न्हाय. माझा डाव!” फकिरा संतापला. त्याचे डोळे भरून आले. आई आपल्यावर अन्याय करून साधूला वाचवीत आहे, याची त्याला चीड आली. तो पाय आपटून म्हणाला, “आई 55, माझा डाव!”

ती गर्कन फिरली. फकिरा रडत होता. साधूला खाली ठेवून ती मटकन खाली बसली नि फकिराला पाठीवर घेऊन म्हणाली, “मी तुझा डाव देते. बस.” ती तशीच त्याला घेऊन घराकडे गेली.

सूर्य आपल्या दारात जाऊन उभा होता. पश्चिमेला सातदऱ्यांच्या डोंगरावर किरणांचा झगमगाट झाला होता. सूर्याच्या खाली तपकिरी रंगाचा एक प्रचंड ढग पसरला होता. त्या ढगात गालिच्यावर बसल्यागत सूर्य दिसत होता. डोंगरातील कीर् झालीनं शिरण्यासाठी अंग आवळून घेतलं होतं.

दिवसभर शिवारात गेलेली माणसं परतत होती. गुरं हंबरत येत होती. बैल डिरक्या फोडीत पांदीनं चालले होते. गावचे कष्टच जणू फळाला आले होते.

राधा चुलीपुढं स्वयंपाकात गुंतली. साधू काटक्या मोडून चुलीत घालू लागला. रुसका चेहरा करून फकिरा कोपण्यात पाहत होता. राहीबाई नि शेरडं आली होती. राधा साधूशी बोलत होती, “तू आपल्या आजोबासारखा हाईस. आन् ह्यो फकिरा आपल्या वडलावानी हाय. आजोबा म्हनत, ‘आम्ही तलवार घेऊन, भीक मागून जमात जगवली.’ ते ऐकून तुझं वडील हासत. खरं म्हंजी त्येंना रागच येई, पण हासून दाखवीत.”

“आमच्या आबाला शिव्या देऊ नकं!” फकिरा रडक्या आवाजात गुरगुरला, आणि राधा हसली. ती काही तरी बोलणार, तोच राहीबाई म्हणाली, “फकिरा! ती का शिव्या देतीया! किती आगस्ताळा तू?”

“आमच्या आबाचं नाव का काढतीय?”

“मग काय झालं? सारखी धुसफूस करू नये.” असं म्हणून तीच राधाला म्हणाली, “बाई, तू बी त्याला चिडवू नकं. खोडीला औषध नसतं.”

राधा हसली. तिनं फकिराला जवळ घेतलं, “मी थट्टा केली तुझी.”

तो हळूच तिच्या मिठीतून निघाला आणि दारात गेला. पुन्हा ती स्वयंपाकात दंग झाली. एवढ्यात दौलती आला. चूळ भरून त्यानं पाय सरळ केले आणि विचारलं, “फकिरा कुठंय?”

“भाईर गेला मगा.” राही उत्तरली. दौलती घरातून हाका मारू लागला; पण फकिरा आला नाही. मग घाबऱ्या स्वरात दौलती म्हणाला, “आगं, प्जार कुठं दिसना की.”

हे ऐकून राधाच्या उरात धस्स झालं. तिनं दारात येऊन चौफेर पाहत हाक मारली : “फकि ५ ५ रा ५ ५ ह ५ ५”

ती दीर्घ हाक दूर दूर गेली आणि शांत झाली; पण उत्तर आलं नाही. मग तिच्या हृदयात कालवाकालव झाली. तिनं चटकन पश्चिमेकडं पाहिलं. सूर्य निम्माच उरला होता. आता अंधार पडणार, मग मी फकिराला कुठं शोधू, या विचारात ती वेडी झाली. हुंदका कंठात येऊन टकरा घेऊ लागली.

दौलती, राही निवडुंगात धावपळ करू लागली. आळीतील माणसं गोळा झाली. काही दिसेल त्या वाटेनं पळत सुटली. बळी, मुरा, इशा, किशा हे फकिराचे जोडीदार सैरावैरा झाले. निवडुंगाचे डवंगे धुंडाळू लागले. राधा मेख रोवल्याप्रमाणे दारात उभी राहिली. साधू रडू लागला. सावल्यांची चित्रं अंधार पुसू लागली. सर्वांचं धाबं दणाणलं.

“हाय! आरं, बघा दिसतोय का न्हाय? आंधार पडायच्या आत बघा.” बहिरू मांग ओरडला, “म्होरं व्हा नि ती हीर बघा.”

विहिरीचं नाव ऐकताच राधानं हंबरडा फोडला. तिला ती कल्पनाच विषारी वाटली

आणि बळी एकदम चरकला, “आगा, हाय!”

“कुठं हाय?”

“हे बघा. चिंचेच्या शेंड्याला जाऊन बसलाय.”

मग एकदम ओरड झाली : “हाय. या, या—”

सर्व लोक चिंचेखाली जमून वर पाहू लागले. फकिरा पार शेंड्याला जाऊन खुशाल बसून खालचा तो सर्व प्रकार पाहत होता आणि एका पायाला झोके देत होता. राधा रडत वर पाहू लागली. दौलती नरमाईच्या स्वरात म्हणाला,

“आरं, चोरा! मारलं व्हतंस आमास्नी.”

फकिरानं खाली पाहिलंही नाही. मग राहीबाई म्हणाली,

“ये खाली — रात व्हतीया.”

सर्वच लोक आग्रह करू लागले, “फकिरा, खाली ये. अंधार होतोय.”

पण फकिरा हूं की चूं न करता तसाच बसून होता. मग बहिरू म्हणाला,

“पोरांनूं, व्हा रं वर, नि आना त्येला खाली.”

हे ऐकून तो एकदम ओरडला,

“वर येऊ नका, न्हाय तर मी उडी मारीन!”

फकिराच्या या दरडावणीनं सर्वांची पाचावर धारण बसली. त्यांच्या तोंडचं पाणी पळालं. राधानं डोकीवरचा पदर ओढून तो त्या वाटेवर पसरला —

“मी पदर पसरत्ये — पाया पडते — तू खाली ये.”

दौलतीनं गुडघे टेकून म्हटलं,

“उडी टाकू नगं, फकिरा-बाब्या, ये-ये.”

राहीबाईच्या हातापायांना कापरं भरलं. मग तो शांतपणे खाली आला आणि राधानं त्याच्यावर झेप घेतली. त्याला पोटाशी धरून ती रडू लागली. सर्वांचा जीव सुळावरून उतरला आणि कडुसं पडलं.

बहिरू म्हणाला,

“त्येला काई म्हनू नका.”

तरीही दौलती म्हणाला,

“फकिरा, असं का? आमास्नी मारू नकं.”

“आई, मला वाईट म्हनतीया.” फकिरा फुसफुसला.

“ती खुळी हाय. आता तुला वाईट म्हनलं, त्येचं डोस्कंच फोडतो. मातर तू डोस्कं फिरवून घेऊ नकं.”

मग कोणीच काही बोललं नाही. प्रत्येक माणूस मग फकिराशी जपून बोलू लागला. राधाला तर जन्माची अदलच घडली.

हिवाळा आला नि गेला. मग उन्हाळा आला. चैत्राचं चावरं ऊन धगधगू लागलं. ते पोलादाच्या रसाप्रमाणं ओसंडू लागलं. निळ्या तलम वस्त्राचा रंग आकाशाला आला. चैत्रपालवीनं झाडं नटली. नवे मुगारे लुसलुसू लागले. तारुण्यात विद्रूपताही फिकी पडते, तद्रत झालं. काराट्याबोराट्यांनाही बहर आला. नव्या फण्या येऊन निवडुंगाची मान अधिकच उंचावली. टचटचीत लाल बोंडं डोळ्यात भरू लागली. फण्यांचे काटे सणसणू लागले.

मांगवाड्यात मोठी धडपड सुरू झाली होती. आपापल्या दारात मांगांनी वाख लावून चऱ्हाटं वळायचं काम सुरू केलं होतं. मोठी माणसं दारात सावलीला बसून पड सोडीत होती. लहान लहान पोरं चाकं फिरवीत त्या उन्हात डोकीवर चिंध्या घेऊन मागं सरत होती. ती वैतागली होती. तापलेली चक्रं कुईकुई आवाज काढीत होती. वाखाच्या बट्या आणि बुरकूल सर्वत्र उडत होता.

काही आंगचुकार पोरं निवडुंगात दडून आईबापांना गुंगारा देऊ पाहत होती. ती मुंगसाप्रमाणे त्या निवडुंगात शिरून दडत होती. दौलतीच्या चिंचेखाली फकिरा आणि साधू यांनी विटीदांडूचा खेळ मांडला होता. कुरघोडीच्या खेळाला राधानं मनाई केल्यामुळे सावलीला ते विटी कोलीत होते. दौलती चावडीवर गेला होता. राहीबाई शेळ्या घेऊन रानात गेली होती. राधाचा बसल्या जागीच डोळा लागला होता.

हळूहळू चोरटी पोरं जमली. इशा, किशा, भिवा, बळी, मुरा आले आणि डाव रंगू लागला. तोच सावळा मांगाचा घम्या आला. त्यानं एक नवी खबर आणली होती. ती त्यानं पोरांत सोडली. सारी पोरं एकत्र आली. आतुर होऊन घम्याभोवती जमली. घम्या मध्ये बसला.

हा घम्या लांबट चेहऱ्याचा, गोरा व उंच होता. त्याचं नाकही लांबट होतं. मान लांब होती. त्याची शेंडीही तशीच होती. पण ती सदैव ताठ असे. तो बापासारखाच बिलंदर होता. घमेंडखोर सावळानं आपल्या लाडक्या मुलाचं नाव घमांडी ठेवलं होतं. आसपासच्या सर्व महत्त्वाच्या बातम्या प्रथम सावळाकडे येत आणि मग घमांडी त्या आळीत घरोघर पेरी. आजही एक नवी बातमी घेऊन तो आला होता. पोरं जमली आणि घमांडी गंभीरपणे म्हणाला, “राजेवाडीच्या माळावर, सरकारी बंगल्याजवळ लस्कर आलंया. बघाय चलता का?”

“ए, लस्कर कसलं असतं, रं?” इशानं विचारलं. आणि घम्या म्हणाला, “गोऱ्या लोकांचं असतं. दांडगं असतं.”

“पर त्याे गोरं लोक कसलं असल्यात?” मुरानं विचारलं. घम्या बुचकळ्यात पडला.

फकिरा म्हणाला, “सांग की, गोरं लोक कसलं असल्यात?”

“त्ये मला ठावं नाय.” घमांडीनं सांगून टाकलं आणि बळी म्हणाला, “मग आपुन त्ये लवकर बघू, चल.”

“राजेवाडी लांब हाय रं.” फकिरा माळानं पूर्वेला पाहत म्हणाला.

“आरं, अवघं तीन मैल. चला की.” घम्या चेकाळून बोलला आणि सारीच पोरं राजेवाडीला निघाली. फकिरा साधूला म्हणाला, “साधू, तू येऊ नकं. पाय भाजतील. मीच बघून येतो नि तुला सांगतो.”

“लौकर ये!” साधू गंभीरपणे म्हणाला.

“मी लौकर येतो, पण आईला सांगू नकं.” फकिरानं धोक्याची सूचना केली आणि पोरं गाडीवाटेनं धावत निघाली. ती सात पोरं गावदरीचा ओढा ओलांडून पुढं गेली आणि पळू लागली. आईबापांना आपली आठवण होण्याआधीच लष्कर बघून परत यायचं, असा विचार करून ती पळत होती.

ऊन मी म्हणत होतं. माळाची वाट फोफाट्यानं भरून बिलबिलीत झाली होती. ऊन्हांन तो फोफाटा तापला होता. उष्ण वाऱ्याच्या लाटा माळाच्या कुसळावरून मंद गतीनं येऊन गरम धूळ डोकीवर घेत होत्या. त्या धुळीतून ती पोरं पळत होती. घामानं भिजली होती. धुळीचे लोट उडवीत ती राजेवाडीची शीव गाठीत होती.

त्यांनी पहिल्या दमात राजेवाडीचा माळ गाठला आणि समोरच्या सरकारी बंगल्याच्या सभोवती तळ देऊन पडलेल्या गोऱ्या लष्कराला ती पाहू लागली. आतुर नजरा भिरभिरू लागल्या. त्या अफाट माळावर सर्व काही तापलं होतं. वाटेकडेला फक्त एकच बाभळीचं झाड होतं, पण त्यालाही विस्तार नव्हता. पाय होलपटलेली पोरं त्या झाडाजवळ गेली आणि एकदम थबकली. समोरच्या वाटेगावचा चंदू आत्तर आपलं करड्या रंगाचं घोडं दुडक्या चालीवर दामटीत येत होता. त्यानं कल्हई रंगाचा भला मोठा पटका बांधला होता. त्याचं रुंद कपाळ, दाट भुवया, भोऱ्या-पिळून आकडे वळलेल्या मिश्या आणि भोरी रुंद दाढी, आखूड गर्दन, मजबूत छाती, वर इंग्रजी जॅकेट अशा अवतारात तो कुणाचंही लक्ष वेधून घेत असे. तो सारखी घोड्याला टाच मारीत होता. त्या माळाची त्याला चीड आली होती. त्याला वाटेगाव जवळ करायचं होतं.

आत्तराला ओळखून पोरंचे पाय मंदावले. त्यांनी त्याला बाजू देण्यासाठी वाट रिकामी केली; पण जवळ येताच चंदूनं लगाम ओढून घोडं उभं केलं. पोरंही मग उभी राहिली. आत्तरानं एक एक पोर निरखायला सुरुवात केली. डोळे वटारून तो पाहू लागला.

सर्वांच्या पुढं फकिरा होता. त्यानं अंगात गोल पैरण घातली होती. खाली लंगोट नेसला होता. त्याच्या रसरशीत चेहऱ्यावर घाम डबडबला होता. त्याच्या डोकीचे केस विस्कटून डोकीतून पाणी मानेवर झिरपत होतं. त्याचा सावळा रंग, घारे डोळे, सरळ

नाक, रुंद कपाळ आणि चेहऱ्यावरचा तरतरीत भाव पाहून चंदूनं बळीकडे नजर वळविली. बळी उंचीनं गिड्डा वाटत होता. त्याचं नाकतोंड देखणं दिसत होतं. त्यानं पैरण घालून खाली लंगोटी लावली होती. जवळच मुरा काखेत हात धरून उभा होता. त्यानं एक खेंडं डोकीला गुंडाळलं होतं. त्याच्या अंगातील जुनी पैरण फाटून तिच्या चिंध्या झाल्या होत्या. तो बिचकून उभा होता. त्याच्या मागं तो किडकिडीत किशा बुजून उभा होता. त्यानं फक्त लंगोटी लावली होती. त्या लंगोटीचा मागचा उरलेला शेव शेपटीसारखा लोंबत होता. त्यामुळं तो वानरीच्या पिलाप्रमाणे दिसत होता. बहिरू मांगाचा इशा अंगातली पैरण खांद्यावर टाकून घेऊन पळ काढण्याच्या विचारात होता. सावळा मांगाचा घम्या एका पायावर उभा होता. पाय भाजत आहेत, असं भासवण्यासाठी तो तोंड वाकडंतिकडं करीत होता आणि आप्पा मांगाचा भिवा आत्ताराला मनातल्या मनात शिव्या देत होता.

ही सारी पोरं नीट बघून मग आपली मान उंचावून, भुवया उंचावून चंदू म्हणाला, “ए बिरमुटेकी फौज, किदर भागताय, रं? दरुडा करनेकू? बोलो ना. वाचा बैठी क्या, रं?” त्यानं घम्याला पुढं बोलावीत विचारलं, “तू सावळा मांग का ना, रं? मग लेका नक्कीच दरुडा पडनार, तर.”

कोण काहीच उत्तर देत नव्हता. ते डोळे रोखून आत्ताराची दाढी पाहत असल्यासारखे नुसते पाहत होते. मग त्यानं फकिराला विचारलं,

“तू राणोजी का ना, रं?”

“हं!” फकिरानं होकार दिला आणि आत्तार एकदम नरमाईनं बोलू लागला,

“आरं, उन्हाच्या रनक्यात दगडाची लाही व्हतीया नि तुम्ही कुठं रं, पळताय?”

“आम्ही लस्कर बधाय जातूया...” फकिरा म्हणाला आणि आत्तार पुन्हा चिडला, तो म्हणाला, “काय बधताय रं, लस्कर? त्याच्या वाटणीचं त्या इटूबाच्या बागेत जाऊन वानरं का न्हाय बधीत?”

“आमचं पाय भाजत्यात.” फकिरा आवाज चढवून म्हणाला.

“मग मी काय करू?” आत्तार गुरकला.

“आमास्नी जाऊ द्या.”

“मग जा की!” आत्तारानं घोड्याचा लगाम सैल सोडून पुन्हा टाच मारली. घोडं दुडक्या चालीनं निघालं.

— आणि ती पोरं फासक्यातून पाखरं सुटावी, तशी भरधाव धावत निघाली. त्यांनी राजेवाडीची ती सडक गाठली. सडकेच्या दुतर्फा असलेल्या वडाच्या झाडांच्या थंड सावलीत जाऊन त्यांनी दम घेतला. कुणी आंग टाकलं.

सडकेच्या बाजूलाच तो सरकारी बंगला होता आणि त्या बंगल्याच्या सभोवती शुभ्र छावण्या पडल्या होत्या. आंबराईत गोरे लोक लोळत होते. मोठमोठ्या घोड्यांच्या दावणी

पडल्या होत्या. जागोजाग गोरे गार्ड बंदुकी घेऊन पहारा देत होते. त्यांचा तो विचित्र पोशाख, खाली गुडघ्यापर्यंत घागरे, लांब हाताचे डगले, लालभडक रंग, बसकी नाकं, गुबगुबीत गाल, चमत्कारिक आवाज - हे सर्व ती पोरं झाडाखाली बसून पाहू लागली. त्यांचा सारा शीण दूर झाला. ती हसू लागली.

एवढ्यात शिगावचा बापू खोत घोडा उडवीत आला. त्याच्या घोड्याला पाहून लष्करी घोडी खेकाळली; काही दुगाण्या झाडू लागली. लष्करी शिपायांनी किंचित वळून त्याच्याकडे पाहिलं. तो छावणीत गेला. उशीर परत आला नाही. बड्या साहेबाला जेवणाचं आमंत्रण देण्यासाठी तो आला होता.

बापू खोताला ओळखून घम्या म्हणाला,

“ह्यो बघ, त्यो शिगावचा बापू खोत. ह्येनच राणूनानाला मारलं.”

त्याचे हे शब्द ऐकून फकिरा गंभीर झाला. त्याच्या कपाळावर आठ्या उभ्या राहून त्याचे डोळे स्थिर झाले. तो हळू आवाजात म्हणाला, “आबाला मारलं—” त्याच्या आवाजात दुःख, चीड यांचं मिश्रण झालं — “आन् आमचा गबरू बी मारला!”

वडाच्या मुळीवर बसत घम्या म्हणाला,

“नुसता भुताच्या पोटचा हाय भडवीचा!”

“आनि ह्यो त्या सायबाचा मैतर हाय वाटतं?” बळी म्हणाला.

“मग ह्ये लस्कर बी खोताच्याच जातीचं असलं.” घम्यानं शंका प्रदर्शित केली आणि किशा म्हणाला, “आरं, असलं कसलं, हाईच!.....”

“मग नगं आमास्नी ह्ये लस्कर. निधू या!” फकिरा त्रागा करीत म्हणाला.

इतक्यात खोत त्या मोठ्या सायबाशी बोलत बोलत त्यांच्या दिशेन येऊ लागला. आडदांड घम्यानं विचार केला आणि जवळच पडलेला दगड उचलून हातात घेतला. सारी पोरं भयभीत झाली.

सात पोरं एकाएकी गडप झाल्याचं लक्षात येताच मांगवाड्यात गोंधळ माजला. जो तो पोराना शोधण्यासाठी पळत सुटला. त्यांचे आईबाप रडत ओरडत धावू लागले. गलबला ऐकून राधा बाहेर आली. एकटा साधू पाहून तिनं विचारलं, “साधू... फकिरा कुटंय?” त्यावर त्यानं फक्त ओठ उफराटा केला. तो काहीच बोलला नाही. राधाचंही काळीज हाललं. ती हाका मारीत निघाली. तोच दौलती आला. पोरं गेली — कुठं गेली — गलका वाढला. पोराने आईबाप दौलतीच्या दारात जमले. सावळा मांगही हातात कुऱ्हाड घेऊन आला.

हा सावळा मध्यम उंचीचा, सडपातळ व मजबूत होता. हेकट, रागीट आणि

सापासारखा डूख धरणारा, म्हणून 'डाखैल सावळा' असं त्याला लोक म्हणत. तो बिलंदर, चोरटा, तसाच धाडसी पण होता. अंमलदार त्याला पाण्यात पहात आणि तो त्यांना. आसपासच्या सर्व डागीळ माणसांशी त्याची मैत्री होती. गुन्हेगार लोकांत त्याला बराच मान होता. चोरी ही पोटासाठी आणि पोटापुरतीच करावी, असा त्याचा बोल असे. एट त्याला आवडत नसे. पण स्वतः मात्र तो फारच घमेंडखोरी करी. म्हणूनच त्यानं आपल्या लाडक्या पुत्राचं नाव घमांडी असं ठेवलं होतं आणि हा घरात जे जे करी, ते ते सारं मांगवाड्यात फिरून घमांडी सांगे. घमांडी नाहीसा झाला, तो फकिराच्या नादानं कुठं गेला असावा, असं वाटून सावळा फकिरावर आणि दौलतीवर चिडला. भुवया चढवून, डोळे वटारून तो दौलतीला म्हणाला,

“नाना, तुमच्या पोरानं आमची पोरं बिघडवली बघा.”

हे ऐकून दौलतीही चिडला. इतक्या चढ्या आवाजात त्याला कुणीच बोलत नव्हता; पण आज सावळा बोलला, तेव्हा दौलती म्हणाला, “तुझं चालीचं बाळ मला ठावं हाय. त्येच्या पायाला दावं बांधून लावून टाक. आरं, मूळचाच नायटा, त्येला बिघडाय कशाला पायजी?”

सावळ्याचं डोकं हे उद्गार ऐकताच अधिकच फिरलं. तो तावातावानं पुढं सरसावला आणि मोठ्यानं म्हणाला, “असं बोलू नका. माझं पोर देवावानी हाय. माझ्या पोरानं काय चाल केली?”

“मग आमच्या पोरानं तुझं पोर बिगडवलं कसं?” दौलती म्हणाला.

“हे कसं — कुटं परागंदा झालं?”

“मग त्याला फकिरानं न्हेलं, हे खरं कशावरनं?”

“तुम्ही त्येचा लाड करता—”

“आम्ही आमच्याचा लाड करतो.” दौलती भडकला.

“तू तंडू नगं—”

एवढ्यात कोंडी महार महारकीतून परत आला. त्यानं तो गलका ऐकून घेतला आणि तो शांतपणे म्हणाला, “थांबा. एकमेकांवर येऊ नगा. मघाशी पाच-सहा पोरं माळानं पळत गेली. त्यात घम्या साऱ्यांच्या पुढे उड्या मारीत व्हाता.”

“ऐकलंस?” दौलती खेकसला आणि सर्व लोक माळानं धावत निघाले. आपण दौलतीवर उगाच गुरकलो, याची लाज वाटून सावळा हिरमुसला. तो गुमान चालू लागला. पण मनातून घम्यावर संतापला.

राधाचे भरलेले डोळे फकिराला धुंडू लागले. त्या अफाट माळानं येत असलेला फकिरा दिसावा, आपण त्याला उचलून पोटाशी धरावा, त्यानं आता उशीर करू नये- तितचं मन वेडं झालं. आईची वेडी माया, वेडे विचार करू लागली. ती तुपाप्रमाणे वितळली.

तिची नजर तिच्यापुढं दूर जाऊ लागली आणि पुन्हा निराश होऊन परत येऊ लागली. फकिरा लौकर दिसावा, म्हणून ती चरफडू लागली. ती एकदम थबकून त्या तापलेल्या धुळीत उमटलेली फकिराची पावलं पाहू लागली. तिनं ते पाऊल ओळखलं आणि ती एकदम ओरडली,

“आतू S S, हे बघा माझ्या फकिराचं पाऊल. तो हकडंच गेलाय.”

“राधा, धीर धर. फकिरा कुठं जानार न्हाई.” राहीनं तिची समजूत काढली.

त्या सर्वांनी पहिलं लवण ओलांडलं. इतक्यात पुढून चंदू आतार आला. त्याला पाहून सर्व उभे राहिले. आतारानं विचारलं,

“आरं, का धडपडताय? कुठं निघाला?”

“दुपारच्यानं पोरं कुठं गेल्याती...” दौलती म्हणाला.

“कुठं जात्याती? गेल्याती लस्करी छावणीवर.” चंदू हातातील लगामाशी चाळा करीत म्हणाला, “मला आढळली ती. आता परतली असतील.”

“परतली, म्हंजी बरं झालं!” दौलती सुटकेचा निःश्वास टाकीत म्हणाला आणि चंदू मध्येच म्हणाला, “मग कुठं जात्याती? दौलूनाना, तो तुझा नातू वाटतं? चांगलं पोर निपजलं बघ, बापासारखंच. आन् ही रडतीय, ती त्येची आई वाटतं? आँ? रडाय काय झालं? त्यो काय छावणीवर हल्ला कराय गेलाय? नाना — पोराला जपा. वाघ व्हईल, वाघ! वाघाच्या पोटी वाघ जन्मतो, कोल्हा न्हाय. आणि, ए सावळा, ते शेंडीवालं रत्न तुझंच का? इयाक हाय तुझ्यावानीच मरीआई!” हे ऐकून सारेच हसले. आतार पुढं गेला आणि सावळा चिडला.

त्यांनी तो माळ ओलांडला आणि ते राजेवाडीच्या माळावर आले. एकदम त्यांची गती मंद झाली. ती सात पोरं पुढं भन्नाट धावत येत होती. त्यांना पाहून सर्वांना आनंद झाला. चेहन्यावरची काळजी दूर झाली. मग सर्वांनी माळाला बैठक दिली. तंबाखूच्या चंच्या सुटल्या.

पण राधा थांबली नाही. ती तशीच धावत पुढं गेली. अगदी धावत — वाऱ्यासारखी. फकिरा वरमून जवळ आला. त्याला मटकन उचलून तिनं पोटाशी धरला. त्याचा मुका घेऊन पदरानं त्याचा घाम पुसला. त्याच्या पायांची धूळ झटकली. तिचे ओठ थरारले, “फकिरा, कुठं गेला व्हातास?”

“लस्कर बघाय.” फकिरानं आईकडे न बघताच उत्तर दिलं.

घम्या जवळ येताच सावळानं नारळाएवढे दोन दगड उचलले. तो डोकीचं पागोटं मागं सरकवून म्हणाला, “ये लेका, तुला जिवंत मारतू.”

“आरं, आरं-थांब!”

“सोडा, बहिरूदाजी. या भडवीच्याच्या आंगात सारी गोम हाय!”

“आरं, पर मारून काय व्हनार!” आप्यानं खेकसून विचारलं आणि सावळा रडकुंडीला येऊन म्हणाला, “होच्यापायी मी आज दौलूनानाला टाकून बोललो. मी आज होला पुरूनच टाकणार! मला सोडा गा—”

“गप बस.” दौलती डोळे वटारून म्हणाला, “पोर नि ढोर सारखं असतं.”

या दाबानं सावळा शांत झाला. पोरं जवळ आली. राधाकाकू आपल्याला मारू देणार नाही, याची त्या सर्वांना खात्री होती. मग सारे वाटेगावाकडे निघाले. घम्या मात्र हातधोंड्याच्या अंतरानं पाय ओढीत येत होता.

अंधार पडला. घरी आल्याबरोबर राधा स्वयंपाकाला लागली. पहिली ऊनऊन भाकरी घेऊन फकिरा व साधू घरात येऊन खात बसले. राहीबाई सुनेला मदत करू लागली. दौलतीकडे शिपाईगिरीची नोकरी आली होती. तो चावडीवरून अजून आला नव्हता.

सर्वत्र सामसूम होती. भाकरी आणि चटणी चावीत चावीत आणि नाक फुरफुरवीत साधू हळूच म्हणाला, “लस्कर बधितलंस?”

“हो-बधितलं, मर्दा.”

“केसलं काय त्ये?”

“समदो गोरी मानसं. बंदुकी, तलवारी, घोडी—”

“ती नेसत्यात काय?”

“आरं, तुमानी-नि वर बुटावानी टोप्या.”

“मला न्हाय न्हेलंस! टाकून गेलास.”

“साधू, लई पाय भाजलं. फोड आलंत पायाला माझ्या.”

“जवातवा असंच म्हनतोस. रातचं काटं — दिवसाचं फोड. मग आमास्नी—”

“आता न्हाय — आता न्हाय तसं म्हननार.”

“ते सायब लोक मानसावानीच हायती का?”

“आरं, हो. मानसावानीच, पर माकडावानी करत्यात.”

“म्हंजी? झाडावर उड्या मारत्यात?”

“उड्या न्हाय रं, पर कसंच बोलत्यात.”

“किचाळत्यात?” दोघेही मोठ्यानं हसले. फकिरा म्हणाला, “गिचमिड गिचमिड, रं. आनू मग तितं त्यो शिगावचा खोत आला—”

“आबाला मारलं, त्यो?” साधूनं मध्येच विचारलं.

“आरं, हो—” फकिराचा ‘हो’ लांबला.

त्यांचं हे बोलणं राधा व राही दोघी आतून ऐकत होत्या. खोताचं नाव ऐकून त्या

दाराजवळ येऊन ऐकू लागल्या. फकिरा पुढं सांगू लागला, “त्यो सायबासंगं बोलत बोलत आमच्या जवळ आला. घम्याला राग आला नि त्यानं दगडच उचलला. म्हणला, ‘ह्वेनंच आमच्या राणूनानाला—’ पण म्याच त्याचा हात धरला — न्हाय तर—”

“का धरलास?” साधू चिडक्या आवाजात म्हणाला, “मारू दियाचा भडव्याला.”

“आरं, पर समदं लस्कर आमच्या मागं लागलं असतं की!” फकिरा चिंतायुक्त स्वरात म्हणाला.

“आरं हो, मी इसारलूच.” साधूला आपली चूक कळून आली.

“समदी सायबं खोताची मैतर हायती—” फकिरा म्हणाला.

“मग वंगाळ हायती. नगं आमास्नी ती.” साधू नाराजीच्या स्वरात म्हणाला, “मी आता न्हाय येनार ती सायबं बघाय—”

“आनि मी बी न्हाय जानार—” फकिरा म्हणाला.

“आई लई रडली.” साधू पुटपुटला.

“तू सांगितलंस?”

“न्हाय.”

“शाब्बास! असं सांगू नये.”

“का सांगू नये?”

“आई मला वार्ईट म्हनंल — म्हनून, रं.”

“मग ती रडली का?”

“मी तिचा हाय, म्हनून!”

राधाला राहवेना. ती बाहेर आली. तिनं दोघांना मांडीवर घेतलं. हृदयाला प्रचंड भरती आली. डोळ्यातील थेंब त्या दोघांच्या मस्तकावर ठिबकले. तिनं तळहात फिरवून फकिराचे पाय पाहिले. त्यांना फोड आले होते. तिचा कंठ दाटून आला. “बाळा, मी तुला वार्ईट म्हननार नाही — कधीच म्हननार नाही.”

नकळत आकाशात रंग बदलला. पावसाळी वारा भरलेले ढग डोकीवर येऊन गगनात वावरू लागले. आत्म आला म्हणत आषाढ आला. अगदी उद्यावर येऊन ठेपला.

पुन्हा राणोजीचं नाव सर्वांच्या जिभेवर खेळू लागलं. वाटेगावच्या जोगण्या उद्यावर आल्या. जिकडे तिकडे तयारी सुरू झाली. घोघर सणाची जुळणी झाली. अमावास्येच्या दिवशी वाटेगावच्या जोगण्या जाहीर झाल्या, तशा गावोगाव पाट्या फिरल्या. एका नामांकित तमाशाला सुपारी दिली गेली. कुस्त्यांसाठी मोठी रक्कम जाहीर झाली.

जोगण्यादिवशी बापू खोत स्वस्थ बसणार नाही, याची कल्पना असल्यामुळे

शंकरराव पाटील सावध होता. गावातील तरणी माणसं जमवून त्यानं तयारी केली. जीव द्यायचा, पर जोगणी जाऊ द्यायची नाही, असा त्याने निर्धार केला. मांगवाड्यात मांग तलवारी घासू लागले. भैरू नाईक आपली कुऱ्हाड साणेवर लावून तयार झाला.

— आणि अमावास्येचा दिवस उगवला. गावात त्या दिवसाबरोबर आनंदही उगवला. प्रत्येक घरात पोळी चरचरू लागली. झकपक कपडे करून पोरंबाळं मिरवू लागली. घराघरावर आनंदाचा धूर तरळू लागला. पै-पाव्हणं येऊन गाव गजबजला. सकाळी न्हावी लुगडं नेसून झडपीण झाला आणि दारोदार फिरू लागला. प्रत्येक दारात त्याला खोबऱ्याची वाटी आणि एक पैसा मिळू लागला. पुढचं वर्ष सुखाचं जावं, म्हणून कोणीही मांगं पाहिलं नाही. त्यात तो दिवस गावच्या इतिहासात प्रथमच तसा उगवत होता. नवा पायंडा पडत होता. नव्यानं जत्रा भरत होती. त्या धुंदीत लहान-थोर धुंद झाले होते. फक्त एकच रुखरुख होती. ती म्हणजे बापू खोत दंगल करून जोगणी परत नेणार की काय?

सकाळीच दौलतीच्या घरात थोडी रडारड झाली. आज एक वर्ष झालं. याच दिवशी राणोजीला मरण आलं होतं. पण घोघर आनंद आणि आपण रडत बसणं बरोबर नाही, असं म्हणून दौलती, राही, राधा यांनी स्वतःला धीर दिला आणि तेही त्या आनंदात मिसळले. राणोजीच्या नैवेद्यासाठी म्हणून संस्थान सरकारनं सव्वा मणाचा खर्च मंजूर केला होता. त्याप्रमाणे सकाळीच राधानं डोळे पुशीत पोळ्या लाटल्या आणि एका पितळीत नैवेद्य घेऊन दौलती, फकिरा, साधू हे त्या माळाला गेले. फकिरानं हिरव्या गवताची एक पेंडी गबऱ्यासाठी घेतली होती. कारण त्या गबऱ्यानं राणोजीच्या आधी प्राण दिला होता. त्याचं इमान तो फकिरा विसरला नव्हता.

दौलतीनं आसू टिपीत नैवेद्य दाखविला. कंठात आलेला हुंदका आवरला आणि तो म्हणाला, “हं, पोरानू, आपल्या बापाच्या पाया पडा!”

मग फकिरा, साधू यांनी डोकी जमिनीवर टेकली. जिथं राणोजी कत्तल होऊन मेला होता, त्या ठिकाणी त्यांनी कपाळं टेकली. ‘तुझं बळ, तुझी कीर्ती, तुझी हिंमत आम्हाला येऊ दे’ असं ते दोघे म्हणाले नाहीत, परंतु त्या जागेची ती मैदानी माती नकळत त्यांच्या भाळी चिकटली. त्या धरणीनं जणू त्या दोघांचं मळवटच भरलं. दौलतीनं पाहिलं, पण ती माती पुसून टाकण्याचं धैर्य त्याला झालं नाही. मग ते तिघे आज्ञा, नातू घरी आले. राधानं त्यांची कपाळं पाहिली आणि तिला रडू कोसळलं. ती माती तिनं ओळखली. ती पाहत राहिली. टक लावून पाहत राहिली. तेव्हा दौलती म्हणाला,

“ती त्या जाग्याची माती हाय.”

“हो. हो. म्या ओळखलीय.”

“ती लावली न्हाय. लागली पाया पडताना. पेढ्यांचा पुडा कमरंत खोवून तलवार फिरवली त्या मातीनं, ती त्या दोघांस्नी कशी इसरंल?” दौलती पुढं बोलला नाही. राहीनं

गंभीर चेहरा केला. तिचे आसू केव्हाच संपले होते.

राधानं त्या दोघांना घरात नेलं आणि विचारलं, “बापाच्या पाया पडला?”

“हो — इचार बाबाला.”

“काय मागितलं त्यांच्यापाशी?”

“काईच न्हाय!” फकिरा म्हणाला आणि राधा त्याच्या कपाळाकडे पाहत म्हणाली,

“पण तुम्ही न मागता तुमच्या वडलानं तुम्हास्नी सारं देऊन टाकलं. ती माती तुमास्नी इसरत न्हाय. तुम्ही या मातीला इसरू नगा. त्या मातीवर खोतानं आगळीक केली — ती इसरू नका. आनी मरू नका. मोटं व्हा. बापासारखं मोटं व्हा. तुम्ही मोटं होईतोवर मी मरनार न्हाय.”

राधा वेड्यासारखी बोलत होती. हृदयात पुष्कळ दिवस तुंबलेले ते शब्द त्या वेळी बाहेर पडले, तिनं पदरानं तोंड पुसलं. मग फकिरा, साधू, दौलती व राही यांच्याजवळ जाऊन बसले. फकिरा दौलतीचं तोंड आपल्याकडे फिरवीत हळूच म्हणाला, “बाबा!”

“काय?”

“आई मरनार न्हाय. तू?”

“मी बी मरनार न्हाय.”

“आनू थोरली आई?”

“तिला बी आपून मरू दियाची न्हाय.” दौलती म्हणाला.

दुपार झाली. सव्वा मणाची पंगत मांगवाड्यात उठली. ‘जोगणी निघायची वेळ झाली — लौकर या,’ असा पंतांचा निरोप आला. परगावच्या पाव्हण्यांसह ढीम-हालगी लावून वाजत मांगांच्या तलवारी गावात निघाल्या. तलवारी, कुऱ्हाडी, भाले या हत्यारांनी गल्ली भरली. पन्नास जवान कडेकोट तयारी करून जिवावर उदार झाले होते. बारीकमोटं शे-दोनशे माणूस तलवारीबरोबर चालत होतं. हालगीच्या निनादानं हवेत जोम आणला. गाव भरल्यासारखा दिसू लागला. सनदशीर शिपाई म्हणून दौलती मांग गर्दीत खंबीर चालत होता.

शंकरराव पाटील जरीचा पटका बांधून आपल्या ताणबाज घोड्यावर बसला होता. भरदार मिश्यांना पीळ भरून त्यानं हातात नंगी तलवार घेतली होती. त्याच्या दाट भुवया चढल्या होत्या आणि त्याचा रुंद चेहरा आज उग्र झाला होता.

विष्णुपंत आपल्या करड्या घोड्यावर जीन घालून बाहेर पडले होते. त्यांनी आज कंबर बांधली होती. त्यांनी जोगणीच्या मिरवणुकीची स्वतःच सर्व तयारी केली होती. वाटा रोखून धरण्यासाठी घोडी नेमली होती. सर्व वाटा बरोबर रोखल्या की नाही, हे

ते स्वतः घोडदौडीनं पाहत होते. आज बामणाच्या अंगात राणोजी मांग शिरला वाटतं, असं लोक म्हणत होते.

सूर्य पश्चिमेकडे झुकला आणि जोगणी निघाली. एकदम सर्व वाघांनी गजर केला. एका सुरात गावानं 'हरहर महादेव' अशी गर्जना केली. जोगणी वाट चालू लागली. तरुण दिनू गुरव जोगा झाला होता आणि तसलाच देखणा रंगा सुतार जोगणी झाला होता. ते दोघे तलवारीच्या छायेत निघाले होते. गल्ल्या, बोळ, पडकी भिताडं माणसांनी फुलली होती. लोकांच्या गर्दीतून जोगा आणि जोगणी पुढं सरकत होती. भाविक लोक श्रद्धेनं हात जोडीत होते. जोगणी पुढं येताच राणोजीचं नाव त्यांच्या ओठावर नाचत होतं.

एका दगडाच्या खिळ्यावर राधा आणि राही या सासवासुना उभ्या होत्या. फकिरा आणि साधू आईचे हात धरून उभे होते. जोगणी येऊन त्यांच्या पुढून जाणार होती. जवळून दिसावी, म्हणून राधा उशीर तिथं उभो होती. मनात अनंत विचारांचे तरंग उठले होते. — बारा महिन्यांपूर्वी एक जीव कायमचा गेला; पण त्यानं या गावात कायमचा आनंद निर्माण केला. ही प्रचंड जत्रा त्याच्या रक्तानं भरत आहे. त्या रक्ताचं आणि आपलं अगदी जवळचं नातं आहे. म्हणजे हे सर्व आपल्यामुळेच होत आहे. ही माणसांची धावपळ, ही आरास, ही तोरणं, हे बाजे, ह्या तरवारी - ह्या साऱ्यांत आपला आत्मा संचारला आहे.

राधा स्वतःला विसरली. विचारांच्या चक्रात सापडून भलतीकडे निघाली. तोच वाघांचा गजर जवळ येऊ लागला. तो ऐकून ती भानावर आली.

जोगणीच्या पुढं सावळा मांग कुन्हाड वर धरून चालत होता. त्यानं दोनटांगी धोतर नेसून डोकीला टापर बांधली होती. त्याच्या जोडीला भैरू रामोशी दिसत होता. त्याचा धिप्पाड देह आज भलताच फुगला होता. रामोशी राक्षसासारखा भासत होता. 'पुढून येऊन जोगणीवर कोणी झडप घेईल, त्याला परत फिरू देऊ नका,' असा पंतांचा त्यांना हुकूम होता. सखूजी महार हातात विळा घेऊन गर्दी दूर ठेवीत होता. पंत आणि पाटील जोगणीच्या मागेपुढे होते.

जोगणी राधाच्या जवळ आली. पुढे निघाली. इतक्यात पंत ओरडले, "जोगणी तिथंच थांबवा!"

सर्व गपकन थांबले. पंत घोड्यावरून उतरून जवळ गेले नि म्हणाले, "ह्या जोगणीवर मालकी हक्क या जिवाचा आहे. त्यांना दर्शन घेऊ द्या!" असं म्हणून पंत राहीबाई, राधा यांच्याजवळ जाऊन म्हणाले, "हं, काकू, पाया पडा. ही तुमची जोगणी!"

राही व राधा गोंधळून गेल्या. काय बोलावं, हे त्यांना सुचेना. मग पुन्हा पंत पुढे झाले. त्यांनी फकिरा, साधू यांना जोगणी दिसावी, म्हणून हातानं धरून पुढं आणलं. मग दोघांनी हात जोडले आणि 'चला' अशी पाटलानं हाक दिली. पुन्हा सर्व वाघं वाजू

लागली. आळीपाळीनं जोगणी फिरत फिरत दिवस बुडता बुडता परत आली आणि विसर्जन पावली. विष्णुपंत आणि पाटील यांच्या शिरावरचा बोजा हलका झाला. गावानं सुटकेचा निःश्वास टाकला. बापू खोत आला नाही किंवा आला असला, तरी त्याचं काही चाललं नसावं. जोगणीत विघ्न आलं नाही. 'पहिली जोगणी सुखरूप पार पडली. आता पुढचं कुणी पाहिलं?' असं म्हणत लोक घोघर परतले.

आपल्यासाठी पंतांनी जोगणी उभी केली, या विचारानं राधा पुलकित झाली. त्या प्रसंगानं ती सर्व दुःख विसरली.

पंतांच्या शब्दांनी राहीबाईला धीर आला. मुलगा मेला, पण चीज झालं, असं तिला वाटलं. गोड शब्दांनी मनाला फुलोरा येतो.

— आणि दौलतीनं तर एक वर्षानंतर आजच मिशीला पीळ भरला होता.

४

आषाढाच्या मध्यावर पावसानं भलताच जोर धरला. मांग उपाशी मरू लागले. दौलतीच्या बाबतीत गावानं हात सैल सोडला होता; परंतु बाकीचे नादार होते. त्यांना कोणीच धनी नव्हता. त्यांची ती उपासमार सावळा मांगाला बघवेना. तो भर पावसात बाहेर पडला. भैरू रामोशी आणि सावळा दोघांनी आसपासच्या रानात उत्पात मांडला. त्यांनी शिगावावर करडी कमान धरली. या लुटालुटीत खोत हैराण झाला. चार महिन्यात तो हंबकुटीला आला आणि सातारला गेला. त्यानं प्रांतसाहेबांची भेट घेऊन सावळा मांगाचं नाव दाखल केलं.

सावळाची ख्याती प्रांताच्या कानावर आली होती. त्यानं विष्णुपंत कुलकर्ण्यांना पत्र देऊन शिपाई वाटेगावला दामटला. पत्रात लिहिलं होतं :

'तुमच्या गावचा सावळा दाजी मांग यास साताऱ्यास पाठवावे. आम्हाला त्याच्याशी काही बोलायचे आहे.'

हे पत्र ऐकून सावळा चरकला. 'दगाफटका होणार, मी साताऱ्याला जात नाही' असं तो पंतांकडे म्हणाला. पण 'बोलावयाचे आहे, धरावयाचे नाही' असं पत्र आहे, तेव्हा तू जा! जर काही वाईट झालं, तर मी साताऱ्यास येईन! असं पंतांनी सांगितलं, तेव्हाच सावळा साताऱ्याला गेला. कचेरीत खोताला पाहून त्याला संशय आला, की प्रांताचं पत्र खोताच्या गाऱ्हाण्यामुळं आलं असावं.

प्रांतांनं सावळ्याला नीट पाहून घेतला. त्याचा थाटमाट, कुर्हा हा नक्कीच चोर असावा, अशी त्याची खात्री झाली; पण हा भलताच बोलका आहे, हे त्याला नंतर उमजलं. भेटीत प्रांतांनं पहिलाच सवाल केला,

“तुमच्या गावाशेजारी इंग्रजी हद्दीत भाटवाडी येथे परवा खून झाला आहे, त्याची आम्हाला माहिती हवी आहे.” हे ऐकून सावळा हसत म्हणाला, “जर रोज दोन कोंबड्या खानाच्या तुमच्या अंमलदार लोकांस्नी त्या खुनाची बातमी लागत न्हाय, तर ती माझ्यावानी पाला खानाराला कशी कळनार? आनी त्यो खून काय मला सांगून कुनी केला न्हाय—”

“तू जास्त बोलतोस.” प्रांत मध्येच म्हणाला, “जेवढं आम्ही विचारू, तेवढंच बोल.”

“मला मोजकं बोलता येत न्हाय, सरकार—”

“म्हणजे बेलगाम बोलता आणि वागता येतं— असंच ना? तो खून तुम्ही मांगांनी केला आहे.”

“असं कोन म्हनतं?” सावळा तापून म्हणाला, “मांग कधीच कुनाचा खून करीत न्हाय! कनसं खुडून प्वाट भरतं, तसं मुंडकं मारून भरत न्हाय, मुंडकी मारायचं काम ह्या खोतावानी दांडगेसराचं, आमचं नव्हं!” सावळानं खोताकडे बोट दाखवून म्हटलं आणि खोत गोरामोरा झाला! परंतु गप्प बसला. प्रांत भडकून म्हणाला,

“आपला गुन्हा दडावा, म्हणून दुसऱ्याचं नाव घेऊ नको. तुला अटक करीन!”

“करा की अटक!” सावळा दाबात बोलला, “गुन्हा माझ्याजवळ काढा. तुम्ही साप म्हून भुई थोपटायला लागला, सरकार, पर मी मिशी काढून दीन — मांग खून करीत न्हाय. मानसं मारून आमचं प्वाट भरत न्हाय. उलट मानसं जगावी, त्येनी शेती पिकवावी आनू आम्ही शेंडागोंडा आनून जगावं, असंच आमार्नी वाटतं!”

“म्हणजे तुम्ही उभ्या पिकांची लूट करता?”

“हो — हे मातर खरं हाय!”

“तुम्ही शिगावचं रान बेचिराख केलं!” प्रांतानं आपली सरबती सावळ्यावर सुरू केली, “एका मांगाचं जोगणी पळवीत असताना खोतानं शिर मारलं, त्याचा सूड म्हणून तुम्ही शिगावची पिकं ओरबाडून घेत असता. खरं ना हे?”

“आता तुम्ही खरं बोलला.” सावळा लटकेच हसत म्हणाला, “खोतानं गाऱ्हानं घातलं, म्हणून तुम्ही मला बोलावनं केलंया, हे आता उघड झालंय. आम्हाला रानूजीचा सूड घियाचा असता, तर खोताचं डोस्कं काय कुलपात नव्हतं. कुटंबी मारलं असतं. आनी—”

“आणि काय?”

“आनी अजून बी खोतानं आमची जोगणी परत न्हीयाला यावं, जाग्यावरच मुंडकं न्हाय मारीन, तर मांगाची अवलाद न्हवं! आनी अवलादीला हेच सांगून मी मरनार!”

“तू घमेंडखोर आहेस!”

“खरं हाय, सरकार!”

“प्रांताची वेळ झाली. उद्या बोलू,” असं सांगून प्रांत आपल्या कामाला गेला आणि

खोताकडे तिरप्या नजरेन पाहत सावळा धर्मशाळेत वस्तीला गेला.

त्या रात्री शिगावहून खास माणूस एक खबर घेऊन आला, की खोताचा साराच्या सारा ऊस जळून राख झाला. सकाळी खोताचा ऊस जळाल्याची बातमी ऐकून दक्षिण साताऱ्यात होत असलेल्या लुटालुटीशी सावळ्याचा संबंध नसून दुसरंच कोणी तरी आहे, अशी खात्री होऊन प्रांतसाहेबानं सावळ्याला जाण्याचा हुकूम दिला आणि मिशीला पीळ मारीत सावळा गावात आला.

सावळ्याला अटक होणार, अशी सर्वांची खात्री झाली होती. त्यांना सावळ्याला पाहून आनंद झाला. सावळा आला, तो थेट पंतांना भेटायला चावडीवर गेला. सांज होत होती. दिवसभराचं काम आटोपून पंत वाड्याकडे निघाले आणि सावळ्यानं मुजरा ठोकला. मग दोघे बोलत बोलत वाड्याकडे निघाले. चालता चालता प्रांत काय म्हणाला, आपण काय बोललो, हे सारं त्यानं पंतांना सांगितलं. ते ऐकून पंत म्हणाले,

“मग तुला सातारचं बोलावणं करण्याचं कारण काय?”

“कारण बिरन काय न्हाय—” सावळा वाड्यापुढं थांबून म्हणाला, “खोतानं कागाळ्या सांगून सरकारचं डोस्कं उठवलंया.”

“असं कशावरून?”

“खोतानं रानूजीचं डोस्कं मारलं, म्हनून आम्ही सूड घेतोय, असं प्रांत म्हनीता, म्हनून म्हनतो.”

“ठीक आहे. तिथं राणोजीचं नाव निघालं होतं?”

“नाव न्हाय, पर एका मांगाचं डोस्कं मारलं, म्हनून तुम्ही लुटालूट करता, असा म्हनीता प्रांत!”

“बरं. तू जा आता आणि आता सावध राहा! परक्या हद्दीत सापडू नको!” पंतांनी गंभीर चेहरा करून सूचना दिली. पंत वाड्यात गेले आणि सावळा घराकडे निघाला. वाटेत भैरू रामोशी भेटला. सावळाला पाहून तो म्हणाला, “सावळा, हात मोडल्यावानी वाटत व्हतं, बघ!”

“पर, भैरू, आता हात मोकळं न्हातील, असं वाटंनारं रं!”

“का रं? काय भानगड झाली?”

“सरकार जागं झालं. खोतावानी बडी मानसं सरकारकडं गाऱ्हाऱ्नी गात बसल्याती. काय तरी यडंवाकडं व्हनार, असा रंग दिसाया लागलाय!”

“पंतांनी काय सांगितलं?”

“हद्दीच्या भाईरं जायचं न्हाय नि सापडायचं न्हाय!”

“असं जर पंत म्हनल्यात, तर नक्कीच भानगड हाय!”

बोलत बोलत ते मांगवाड्यापाशी येऊन पोचले, तेव्हा भैरू सावळ्याच्या कानात

हळूच पुटपुटला, “खोताचा ऊस म्याच फुकून दिला!” ते ऐकून सावळा हसला आणि म्हणाला, “बरं केलंस. म्हणूनच माझी मान मोकळी झाली!” असं म्हणून तो गडबडीनं धराकडे निघाला.

आणखी पंधरा दिवस उलटले नाही, तोच संस्थानी सरकारचा हुकूम घेऊन इंग्रजी पोलीस गावात दाखल झाला. तो हुकूम पाहून पंत, पाटील आणि गाव चकित झाला. मांगवाड्यावर पुन्हा संकटच आलं. पंतांनी तो हुकूम चावडीत जरा मोठ्यानं वाचला :

“तुमच्या गावच्या मांग जमातीनं इंग्रजी हद्दीत शिरून जो उत्पात मांडला आहे, त्यामुळे शांतता आणि सुव्यवस्था राखणेसाठी हा हुकूम रवाना होत आहे. या हुकुमान्वये सावळा दाजी मांग यास बेळगाव येथे स्थानबद्ध करण्यात येत आहे. तरी त्वरित हुकुमाची अंमलबजावणी व्हावी व आरोपीस हा हुकूम घेऊन येणाऱ्या सरकारी नोकराचे स्वाधीन करावे. जर आरोपी आपली बायकामुलंही बरोबर घेऊ इच्छीत असेल, तर त्याला सरकारची आडकाठी नाही—”

हा हुकूम वाचून पंतांनी चावडीत बसलेल्या सर्व प्रतिष्ठित मंडळीचे चेहरे निरखले आणि तो कागद शंकरराव पाटलांकडे भिरकाविला.

“पन गुन्हा काय मांगाचा?” पाटील रेखीव आवाजात म्हणाला आणि समोर पडलेल्या त्या कागदाकडे बोट करून पंत म्हणाले,

“त्या हुकूमाला विचारा.”

“हे सरकारी धोरन माझ्या डोस्क्यात येत नाही.”

“येण्यासारखं नाहीच मुळी ते. माणूस म्हणजे दगड नव्हे. त्याला त्याच्या इच्छेविरुद्ध केव्हाही आणि कुठेही नेऊन ठेवणं हा अन्याय आहे आणि तो अन्याय या हुकमात आहे. आज सावळा, उद्या दौलती, परवा बहिरू—”

“परंतु याचा परिणाम?”

“परिणामाची पर्व सरकार करीत नाही, हे स्पष्ट झालं आहे. मात्र परिणाम होणार, यात शंका नाही! गावगाडा मंदावेल, गावचे कारभार थंडावतील, प्रांतातील मांग लोक उठावणी करतील आणि ती—” शब्द पंतांनी परत गिळून टाकले.

मांगवाड्यात शिपाई गेला आणि सावळा आला. तो हुकूम ऐकून त्याच्या डोळ्यात पाणी आलं. तो खिन्न झाला. तो कापण्या आवाजात म्हणाला,

“मी काय करू? पांढरीचं मत काय?”

“तू जा आता या घडीला. मी काहीच सांगत नाही,” पंत उत्तरले नि सावळा म्हणाला, “निघायची तयारी करून येतो.”

“कर जा!”

सावळा उठून निघाला. तो पोलीसही त्याच्यामागं चालू लागला. तेव्हा शंकरराव बिथरला,

“ए, मागं फिर! तू कुठं निघालास? सावळा परत येणार आहे. धडपडू नको. घाई करू नको!”

“आणि हे पाहा—” पंतानं सल्ला दिला, “बेळगावपर्यंत तू त्याच्याशी नीट वाग. आडवंतिडवं बोलू नको. तो माणसाळलेला वाघ आहे. तुला फाडूनही टाकू शकेल. लक्षात ठेव!”

पोलीस पुन्हा हबकून बसला. सर्व तयारी करून सावळा आला. तो ऐटबाज पटका बांधून, एक गठलं काखेला अडकवून आणि हातात एक वजनदार काठी घेऊन जत्रेला निघाल्याप्रमाणं निघाला. हां हां म्हणता सर्वत्र बातमी गेली. लोक जमले आणि त्याला वाटेला लावण्यासाठी त्याच्याबरोबर निघाले. मांगाची बायकापोरं डोळे टिपू लागली. घम्यानं हंबरडा फोडला. मांगाचा आघाडीवरचा तो चिराच निखळून निघाला होता.

माळापर्यंत लोक आले. त्यांनी सावळ्याला निरोप दिला. सावळ्यानं पंतांचे पाय धरले आणि दाटल्या कंठानं म्हटलं,

“गावकर, माझी भाकरी पोरकी व्हातीया. वाईच नजर असू घा. मी जातू, पर जर कमीअधिक झालं, तर मी न्हाय - तुम्हीच हायसा!”

“तू जा, काळजी करू नको!” पंत उद्गारले.

सावळा सर्व मांगांना ओरडून म्हणाला, “जावा, जावा. मी जातू. घाबरू नका. मी हाय. जर काय भानगड पैदा झाली, तर मी गोरीतनं परत येनार हाय. जावा, दाबात असा!” त्यानं दौलतीचे पाय धरले. भैरूला मिठी मारली. घम्याला पोटाशी धरलं. बायकोला धीर दिला आणि पुढा फिरवला. तो बेळगावची वाट चालू लागला.

आज आपण आपल्या जन्म दिलेल्या गावाला, मातीला सोडून निघालो; आता आपण उपरा म्हणून दुसऱ्या गावात जगणार; आपली मुलंमाणसं, गाव दिसणार नाही; वतनदार असून परदेशी, घर असून वनवासी — आपलं कोण असणार तिथं? या विचारानं त्याचं हृदय करपू लागलं आणि दगडासारख्या काळजाचा तो सावळा लहान मुलाप्रमाणं ढसाढसा रडू लागला.

ज्या कायद्यानं सावळा बेळगावला गेला, त्याच कायद्याचा वरवंटा प्रांतभर फिरला. हजारो मांगांना त्यानं वनवास दिला. हजारो पोरबाळांना नादार केलं. वतनापेक्षा जातीलाच महत्त्व प्राप्त झालं. मांग हा लायक असूच शकत नाही, असा नियम झाला. लायकी हा शब्द मांग जातीपासून अलग करून कैक मांगांना गावांपासून, घरांपासून, पोरबाळांपासून अलग करून टाकण्यात आलं. मांग जातीतील झुंझार वृत्ती नमावी, नाहीशी व्हावी, त्यांनी लाचार व्हावं, हाच त्या कायद्याचा हेतू होता.

परागंदा केलेले मांग परगावात जे मिळेल ते काम करू लागले. कैकांनी आपली गावं सोडून, जमिनी सोडून बायकापोरं बरोबर नेली. ते फिरस्ते म्हणून फिरू लागले. त्या कायद्यानं आपला फास इतका आवळून टाकला, की मांग ही जात सांगणंही कठीण झालं. मांग म्हणाला की क्षमा नाही, हा अंमलदार लोकांचा खाक्याच ठरला. फिरते मांग स्वतःला मांग सांगण्याऐवजी जात चोरू लागले. कैक मांगांचे गारुडी बनले. महाराष्ट्राचा आदिवासी मांग इंग्रजांनी तरवारीच्या धारेवर धरला.

सावळानं बेळगावात जाऊन वडाराचं दगड फोडायचं काम सुरू केलं; पण गावाकडची त्याची ओढ भलतीच वाढत होती. तो बेचैन होत होता. जोगणी निघेल. बापू खोत येईल नि ती घेऊन जाईल — मग नाव जाईल, राणोजीचं बलिदान फुकट होईल. ती कल्पना सहन न होऊन त्यानं एकदा आपल्यावर नजर ठेवणाऱ्याचे पाय धरून विनंती केली,

“मी हतं वडाराचं काम करून व्हाईन. कुनाच्या पाचोळ्यावर पाय देनार न्हाय —”

“मग तुझं म्हणणं काय?” अधिकाऱ्यानं विचारलं.

“मला दर वर्षी आषाढी अमावास्येच्या दिवशी गावी जायाची परवानगी मिळावी.”

“ते तुझ्या वर्तनावर अवलंबून आहे.” अधिकारी म्हणाला आणि सावळा स्वच्छ वागू लागला. अगदी वडार बनला. अधिकाऱ्यानं त्याला गावी फक्त एक दिवस जाऊन येण्याची परवानगी दिली. सावळा आषाढात जोगणीला हजर झाला. लांब दाढी वाढलेला सावळा कुन्हाड घेऊन जोगणीबरोबर फिरला. रात्री सर्वांना भेटला. पंत, शंकरराव, दौलती, आपली बायकापोरं यांची भेट घेऊन तो पुन्हा गेला.

सावळा पुढं नियमानं येण्याची धडपड करू लागला. आपल्या जत्रेला आपण नाही गेलो, तर खोत येऊन जोगणी पळवील, म्हणून तो राबू लागला. दगड फोडू लागला. सर्व लोक त्याला वडार म्हणूनच ओळखू लागले आणि सावळा दिसेही तसाच.

गाव सोडल्यापासून चार वर्षं त्याला दर वर्षी जोगणीला जाण्याची परवानगी मिळाली; परंतु पाचव्या वर्षी त्यांच्यावरचा अधिकारी बदलून गेला आणि नवा आला. त्या नव्या अधिकाऱ्याला खूष करून हाताखाली घेण्यात सावळा अपेशी ठरला आणि त्यापुढं पाच वर्षं गावाला जाण्याची परवानगीच त्याला मिळाली नाही. ती पाच वर्षं त्यानं झुरत काढली. घमांडी किंवा बायको - जे कोणी येई, तेच त्याला खुशाली सांगे आणि ती ऐकून त्याला समाधान होई.

- आणि नवव्या वर्षी तो जेव्हा जोगणीला आला, तेव्हा त्याला सारंच एकदम बदललेलं दिसलं. ते जुने निवडुंगांचे डांग वाळून नवे तरतरून आले होते. त्या जुन्या घरात नवी माणसं वावरत होती. मरायचं नाही, असं ठरवून जगलेला दौलती एक वेगळ्या समाधानाचे सुस्कारे टाकीत होता. त्यानं कुसळाएवढी पोरं मेरूसारखी केली होती. आणि तो आता एका पायावर मरायला तयार झाला होता. त्याच्या त्या पिळदार देहाला आता

बाक आला होता. वाघासारख्या मिश्या रेशमासारख्या चमकत होत्या. पिकलेल्या भुवया कपाळावरच्या गंधात एकरूप होत होत्या. त्याच्या शरीरातील भरीव हाडं लखलखत होती. कातड्याच्या आडून शिरा सणसणीत दिसत होत्या.

मुलाप्रमाणं नातवाचा लौकिक पाहून मग मरायचं, अशा निर्धारानं जगलेली राहीबाई निर्धास्त झाली होती. तिच्या मानेत कंप निर्माण झाला होता. डोकीचे केस पांढरे झाले होते. चेहरा सुरकुत्यांनी झाकाळला होता आणि आजही ती मोठं कुंकू लावून शेळ्या राखीत होती.

आपल्या कष्टाचं चीज झालं, असं राधाबाईला वाटत होतं. तिच्या अकरा वर्षांच्या खडतर जीवनाचं सार्थक झालं होतं, कुंकवावीणं जगणं दुर्धर असतं, पण तेच जिणं राधा जगली होती. आज तिच्या घरात एक नव्हे, दोन जवान मुलं कर्ती झाली होती. दौलती आणि राही यांच्या डोळ्यांपुढं दोन राणोजी वावरत होते. फकिरा-साधू हे घरचा सर्व भार सांभाळीत होते. त्यांच्या त्या जुन्या घरात नवं आनंददायी वारं खेळत होतं.

फकिरा आता वयात आला होता. बापाच्या कीर्तीला साजेशा वर्तमानं तो गावात लाडका झाला होता. पाणीदार डोळे, रसरशीत चेहरा, पोलादाप्रमाणे शरीर घेऊन नुकताच तारुण्यात प्रवेश केलेला फकिरा पाहून लोक आनंदले होते. त्याच्या आईनं त्याला सर्व चांगली वळणं लावली होती. तो शांतपणे बोले, अन् मोजकं बोले. तो आपल्याच धुंदीत चाले. त्याला थिल्लरपणाची चीड असे. आपणही पंतासारखं वागावं, असं त्याला वाटे. तो आता हट्ट करीत नव्हता, तर देव्हऱ्यात ठेवलेली राणोजीची तलवार पुजीत होता. गबऱ्याचं खोगीर त्याला फार प्रिय होतं. ते खोगीर नव्या गबऱ्यावर घालून बहिरी ससाण्याप्रमाणे तो माळावर सुरकुंडी घेत होता.

साधू सरकारी नोकरी सांभाळीत होता.

विष्णुपंत आता उतरणीला लागले होते. त्यांच्या पल्लेदार मिश्यांत करड दिसू लागली होती. रुंद, देखणा चेहरा फारच गंभीर झाला होता. त्याचबरोबर त्यांच्या मूळच्या करारीपणात अधिक भर पडली होती.

शंकरराव पाटलाचा देह आता अधिकच वाढला होता. म्हातारपणानं त्याला ग्रासण्यास सुरुवात केली होती; पण उरातील अहंकार संपला नव्हता. तो पूर्वीसारखाच होता. अहंकारी माणसं अहंकार घेऊन जन्मतात आणि अहंकार घेऊनच मरतात. शंकरराव पाटील त्यांपैकीच एक होता. भैरू, आप्पा ही जुनी माणसं म्हातारी झाली होती; परंतु जीवनातील तापट वृत्ती त्यांनी सोडली नव्हती. उलट, आता ती वाढली होती! इशा, किशा, बळी, मुरारी, घम्या, भिवा ही पोरं आता मोठी होऊन वाघाप्रमाणं वागत होती.

हे सारं पाहून सावळ्याला आनंद आला.

आषाढी अमावास्येचा तो दिवस उगवला. गावात आनंद पसरला. जोगण्या पाहण्यासाठी गावोगावचे लोक आले. सकाळपासून गावात एकच घाई सुरू झाली.

“एवढी ईर्ष्या असंल आणि तू जर माझ्या वंशाचा असशील, तर ती जोगणी माझ्या हयातीत परत आणशील!” हे बाजीबाचे करारी शब्द बापू खोत विसरला नव्हता. त्या शब्दांनी त्याच्या काळजात कुरूप केलं होतं. तो आज दहा वर्षे ती जोगणी आणण्याची शिकस्त करीत होता. परंतु त्याला अपेशच आलं. त्याचा आवेश वाटेगावकरांना पुरता कळला होता. जोगणीचा रिवाज मोडून आपल्या हद्दीत घुसून जो आपला माणूस मारायला भ्याला नाही, तो आपली जोगणी परत नेल्याशिवाय स्वस्थ बसणार नाही, याची एक प्रकारे धास्तीच घेऊन वाटेगाव सावध होता.

जिवावर उदार होऊन शंकरराव, पंत, सावळा, भैरू रामोशी, तायन्या महार यांनी बापूला निश्चभ केला होता.

जोगणी परत आणण्यासाठी बापूने काही करायचं बाकी ठेवलं नव्हतं. सर्व खटपटी करूनही त्याला यश आलं नव्हतं. सहा माणसं मरूनही जोगणी गेल्यामुळं शिगावकरांचा हिऱ्याच मोडला होता. कोणीही जोगणीसाठी शिर हातात घेऊन लढण्याची भाषा काढीत नव्हता. मग एकटा बापू काय करणार? सरकारी अधिकारी, परगावचे मित्र यांच्या बळावर जोगणी आणून बापानं उच्चारलेले शब्द खरे करून दाखवणं त्याच्या आवाक्याबाहेरचं होतं. त्यासाठी त्याला गावची मदत व्हायला हवी होती; पण नेमकं तेच होत नव्हतं.

परंतु अलीकडे त्याचा दबदबा वाढत होता. गावातली नेटकी पोरं त्याच्या कढ्यात आली होती. त्यातच स्वतःच्या जमिनी चांगल्या पोराना वाट्यान देऊन त्यानं त्यांना अंकित करून घेतलं होतं. दरवर्षी शिगावात निघणारा तो एकटा जोगा पाहून कैकांना वाईटही वाटत होतं. इभ्रतीखातर मरावं, असंही अनेकांना वाटत होतं; पण आपल्या एकट्यानं काय होणार, असा पेच पडत होता.

बाजीबा आता थकला होता. चालत्या घोड्यावर उडी घ्यायची धमक त्याच्यात उरली नव्हती. दुःखी अंतःकरणाने तो त्या रंडक्या जोग्याकडे पाहत होता; परंतु जोगणीबद्दल एक शब्दही कधी बोलत नव्हता आणि इतरांचा तर तो घासच नव्हता. कोणीच जोगणी आणायची भाषा उघडपणे बोलू शकत नव्हता. कारण जोगणी म्हटलं, की त्याच्या डोळ्यांपुढे भैरू रामोशी आणि सावळा मांग कुन्हाडी घेऊन नाचत. त्यामुळं मनातले विचार मनातच राहत. आपण जोगणीविषयी काही तरी बोलू आणि ती बातमी कोणी तरी भैरूला देईल — मग तो यम येऊन आपलं वाटोळं करील, असं सर्वांना वाटे. ही भीती आता थोडीशी बोथट झाली होती. खोताभोवती तरुण मंडळी उघड उघड जोगणी

परत आणण्याची चढाईची भाषा करीत होती. त्यामुळ कैंकांना धीर आला होता.

— आणि याच दरम्यान एक नवलाईची गोष्ट घडली. ती म्हणजे बापू खोतानं आपली मुलगी शंकरराव पाटलाच्या भावकीत रावसाहेबाला दिली होती. ती सोयरीक जोडण्यासाठी त्याने चौदा हजार रुपये हुंडा दिला होता आणि तोही पुढला सगळा विचार करूनच. कारण शंकरराव पाटलानंतर रावसाहेबांकडे ती पाटीलकी येणार होती. आज तो काम करीत नसला, तरी शंकररावाच्या खालोखाल त्याला गावात मान होता आणि सासऱ्याच्या विचाराप्रमाणं फिरणाराही होता. त्याच्या आडून किती तरी गोष्टी बापू खोताला साधता येणार होत्या. हे सर्व लक्षात घेऊनच तो आज जोगणीचा गंभीरपणे विचार करीत होता.

सोप्यात तरणी पोरं जमली होती. कैक म्हातारे खांबाला टेकून बसले होते. बाजीबा चौफळ्यावर बसून शांतपणे ऐकत होता. बापू बोलत होता,

“मला मरायची भीती नाही. माझं काळीज माझ्या पोटात नसून पाठीवर आहे; पण मी एकटा काय करू? मलां बळ असून त्याचा उपयोग नाही. पाठबळ हवं. एकटा कधीही जाऊन मी कटून मेलो असतो; पण आता मी निश्चित सांगतो, की आमची जोगणी परत आलीच पाहिजे!”

“मग काय करू या? बोला — ” गज्या माळ्याचा गलू माळी नाक फुगवून म्हणाला आणि बापूला गज्याच्या पराक्रमाची आठवण झाली. तो म्हणाला, “गलू! तुझ्या बापानं ‘फेक भाला’ म्हणताच आपला भाला फेकून त्या मांगाला खसकन टिपला. तसा वीर मला हवा!”

“मग मी तयार हाय!” बापाच्या करणीचा पोवाडा ऐकून गलू पुलकित होऊन म्हणाला आणि खांबाला टेकून बसलेला कुंभार म्हणाला,

“हो, हो. म्या गजूची जखम बधितली व्हाती. टाळूत मारलेली तलवार त्याच्या नाकापतूर खाली उतरली व्हाती.”

हे ऐकून बापू चरकला. कुंभाराला गप्प करून तो म्हणाला, “झालं, ते गेलं त्याच्यासंगं. आता आजचं बोला. माझी पत्रास माणसं बाहेरची येणार आहेत. इथं सोप्यात — ही पत्रास एक भरतील आणि पाचपत्रास गावातून काढू या नि — ”

“देऊ या दंगल उडवून!” ज्ञानू सुतार जोरात येऊन म्हणाला.

“हो, दंगल झाली पाहिजे!” खोत म्हणाला, “आता ताणून धरण्यात अर्थ नाही. शेंडी तुटो का पारंबी तुटो! जे होईल ते होईल!”

“उघड हाणामारी करायची का?” एकानं शकेच्या सुरात प्रश्न केला.

“नाही. माझा जावई आहे त्या गावात. तिथं माझी बाहेरची मंडळी मुक्काम करून बसली आहेत. त्यापैकी काही मांगांची तलवार रोखून धरतील आणि काही रावसाहेबांबरोबर जोगणीच्या जवळ जातील आणि तीच महत्त्वाचं काम करतील. आपण

थोड्या अंतरावर असायचं, पांगून वावरायचं नि दंगल झाली, की जोगणीचा पीछा करणाराचे पाय तोडीत गावाकडे सटकायचं.”

“बरं, भैऱ्या रामोशाचं काय करायचं?” दुसरी एक शंका उठली आणि एकदम चमकून बापू खोत म्हणाला,

“हो. भैऱ्या आणि सावळ्या हे दोघे तिथं असतील, तिथं आपली आठ माणसं असणार नि दंगलीत प्रथम हे दोन मुडदे खाली पडतील—”

“मग जमलं!... मग जमलं!” सोप्यात एकच आवाज घुमला. जणू भैरू आणि सावळा यांचे खरोखर मुडदे पडले, आता त्यांना भास झाला आणि त्यांच्या उरावरचं ओझं हलकं झालं.

खलबत झालं. सर्व लोक उठून कामाला लागले. निरनिराळ्या वाटा धरून वाटेगावची वाट चालू लागले. एखाद्या युद्धाची तयारी करावी, तशी बापूनं तयारी केली. घोंगड्यांच्या भाळीत हत्यारं घेऊन शिगावचे लोक तयार झाले. सरहद्दीवर काहींनी घोडी तयार ठेवली. काही जाऊन पोहोचले. काही पांगून बसले. कोण भैऱ्याला शोधू लागले. कोण सावळ्याचा चेहरा निरखू लागले. ते सारेजण गर्दीत मिसळून गेले.

आकाश धुतल्या तांदळासारखं स्वच्छ झालं होतं. सूर्याचा झोका पश्चिमेला निघाला होता. त्याच्या किरणांतील प्रखरता किंचित थंड झाली होती. मनाला आल्हाद देणारा वारा वाहत होता. गावातली लिंबाची झाडं भरभरत होती आणि झुकांड्या खात होती. पेरणीची वाट पाहत पडलेल्या काळ्या जमिनी धापा टाकीत होत्या. दौलतीच्या घराजवळची चिंच डुलत होती.

जोगणी निघायची वेळ जवळ आली होती. काल धुतलेली कापडं घालून दौलती, राही, राधा गावात आली-गेली होती. गाव माणसांनी गजबजला होता. बारा बलुती धावपळ करीत होती. शंकररावानं आपल्या घोड्याला साज घालून नटवला होता. रेशमी आबदा घालून वर जीन घातलं होतं आणि त्या जिनालाच तलवार खुटवून स्वारी वर बसली होती. पाटलाचा घोडा सारखा उसळत होता. जत्रेकरी गर्दी करून त्या घोड्याला पाहत होते.

रिवाजाप्रमाणे मांगांची तलवार वाजत-गाजत निघाली. मुरा, बळी, किसना, घमांडी, ईश्वरा, भिवा, साधू, चिंचणीकर पिराजी, साजूरकर निळाजी, घोंचीकर बळी हे मातब्बर मांग त्यात दिसत होते. त्यांनी कडेकोट तयारी करून तलवारी उंचावून धरल्या होत्या. कैक भाले, कुन्हाडी लखलखत निघाल्या. हलगी कडाडू लागली. एकदम सारी जत्रा म्हणाली : ‘आली मांगाची तलवार!’

फकिरानं गबऱ्यावर जुन्या गबऱ्याचं खोगीर चढवलं आणि हातात देव्हऱ्यातील ती

तलवार घेऊन तो निघाला. इतक्यात बोलावणं आलं,

“ताबडतोब ये!”

फकिरा गबऱ्यावर बसला आणि सरसर त्या गाडीमार्गानं पंतांच्या वाड्याकडं वावटळीप्रमाणं निघाला. मार्गात दबा धरून गलू माळी बसला होता, त्यानं त्याच्याकडे डोळे फाडून पाहिलं आणि बाजूच्या एका जत्रेकऱ्याला विचारलं,

“ह्यो कोन?”

“ह्यो फकिरा.” त्यानं उत्तर दिलं.

फकिरा पंतांच्या वाड्यात गेला, तेव्हा सावळा आणि भैरू. हे दोघे चिंतातुर होऊन बसले होते. त्यांचे चेहरे पाहताच फकिराला शंका आली. काही तरी नक्कीच घडलं आहे! त्याशिवाय ही लोखंडी माणसं अशी उदास होणार नाहीत. तो खाली उतरून आत गेला.

फकिरा आल्याचं कळताच पंत बाहेर आले. तेही चिंतातुरच दिसले. गंभीर स्वरात पंत म्हणाले,

“फकिरा, आज घात होणार आहे. शिगावचे लोक गावात शिरले आहेत—”

“कोण म्हनतं?”

“सावळा आणि भैरू!”

फकिराच्या कपाळावर आठी उमटली. तो सावळाला म्हणाला,

“मग आधीच न्हाय का सांगायचं? परस्पर बंदोबस्त केला असता—”

“हो,” भैरू म्हणाला, “न्हाय तर आंगलट याची भानगड.”

“काहीही असो,” पंत समजावणीच्या सुरात म्हणाले, “आधी काय आणि नंतर काय, जी खबर मिळाली, ती महत्वाची. आम्ही सावध झालो. बेसावध असतो, तर घात झाला असता. आता कडक नजर ठेवा. सावळा, भैरू, — तुम्ही जुनी माणसं पोराना लढाई शिकवा.” पंत एकदम थांबले. त्यांनी फकिराला डोकीच्या केसापासून पायाच्या नखापर्यंत न्याहाळून घेतला आणि ते पुन्हा म्हणाले, “ही तलवार राणोजीची?”

“हो.” एवढंच म्हणून फकिराने होकारार्थी मान डोलावली.

पंत म्हणाले, “फकिरा—”

एवढे शब्द उच्चारून ते पुन्हा थांबले. त्यांनी वळून सनदी शिपायाला हुकमी आवाजात सांगितलं, “नाथा, शंकररावांना मी बोलावलं म्हणून सांग. तातडीनं जा!”

नाथा पळतच गेला आणि पंत आवाज चढवून बोलू लागले,

“फकिरा, बापू खोतानं आमच्या हद्दीत शिरून राणोजीचं शिर मारलं आहे. जर तसा प्रयत्न झाला आणि तो करील... तर... त्याला आपल्या शिवेपार जाऊ देऊ नको. तुझ्या हातातील तलवारीची इज्जत फार मोठी आहे आणि ती तुझ्या हाती आहे!”

हे ऐकून फकिरा काहीच बोलला नाही. उगीचच त्याचे डोळे पाण्यानं भरले. उरातील हिंमत उसळून ती डोळ्यांत तरळू लागली आणि सावळा म्हणाला,

“खोत शिवंभाईर गेला, तर मी सरगाला जाईन!”

“जावा. झटून प्रयत्न करा. थांबू नका! मीही जोगण्या काढाया निघतोय.”

फकिरा, सावळा, भैरू वाड्याबाहेर पडले आणि शंकरराव आले, त्यांना पंत म्हणाले, “पाटील, गावात काय घडामोडी होत आहेत?”

“बरं झालं, तुम्ही बोलावलं.” पाटील म्हणाला, “ह्या वर्षी गावात काही तरी घडणार, असं वाटतंय. बुजार चेहेरे केलेली माणसं बोळाबोळात उजळू लागली आहेत आणि रावसाहेबांच्या वाड्यात अगदी नवी माणसं दिसू लागली आहेत.”

“म्हणजे खोतानं आमच्याखाली कोठार पुरून ठेवलं असून ते पेटणार आहे.” पंत म्हणाले.

“पेटू द्या. दहा वर्ष झाली. जिवाला अटण लागली आहे.” पाटील चिडून बोलू लागला, “एकदाचा शेवट होऊ दे. आजच जर—”

“आजच लागणार आहे शेवट!” पंत मध्येच म्हणाले, “खोतावर नजर ठेवा आणि दंगल पेटली, की फकिराची पाठ राखा. मी जोगणी काढतो. जा तुम्ही!” असं म्हणून पंत थांबले. पाटील काहीच बोलला नाही; परंतु दोघांच्याही मनात एकाच वेळी एकच भावना तरारली. पाटलानं एकदम पंताला मिठी मारली आणि पंतांच्या हातांनी शंकररावाला विळखा घातला. पाटील उद्गारला, “आता जगलो, तरच भेट!”

सर्व वाघांचा एकदम गडगडाट झाला. शिग वाजलं आणि जोगणी निघाली. एकच नाद उठला. आकाशाला गचके बसू लागले. धनगरी ढोलानं घरांवर कौलं नाचू लागली. ढबं... ढबं... ढबं! ताशा आणि मांग-हालगी यांनी माणसाचे शब्द मुके केले.

हत्यारांच्या सावलीत जोगणी वाटचाल करू लागली. महाराच्या थळाजवळ दौलती, राही आणि राधा ही जोगणीची वाट पाहत उभी होती. ती त्यांची दरवर्षीची जागा होती.

जोगण्या थोड्या चालून गेल्या आणि फकिरानं साधूला जवळ बोलावून म्हटलं, “तू माझ्या मागं आस. माझ्यावर मागनं येना-त्याचा मुडदा पाड. मुराला हकडं बोलाव!” असं म्हणून त्यानं वळून पाहिलं. शंकरराव जवळून घोडा आवरीत चालला होता. ‘मी आहे’ अशी डोळ्यानं खूण केली. मुरा आला. तो फकिराला आता दाजी म्हणत होता. त्यानं विचारलं, “काय, दाजी?”

“वाईच जपून. दगा व्हनार हाय!” गबन्यावरून चालता चालता फकिरा वाकून म्हणाला, “बरोबरीच्या गड्यांच्या माना सांभाळा आणि जोगणीवर चाल करील, त्याची झपाट्यात मान उतरा. चिचनीकर, साजूरकर नि घोंचीकर ह्यास्नी म्हनावं, हट्ट

नका! जा.”

मुरा गेला. बळीला सांगितलं. एकमेकांनी एकमेकांना खबर दिली. बळी गर्कन फिरून फकिराजवळ येऊन टाचा वर करून म्हणाला, “दाजी, शिगावची किती मानसं असतील?”

हे ऐकून फकिरा चिडक्या सुरात म्हणाला, “किती बी असू दे. शंभर, दोनशे, हजार! पुढं येनाराचं खांडुळं करा. जा. रामुश्यास्नी सांगा!”

खबर सर्वत्र पोचली. किंचित चोरटी हालचाल झाली. रामोश्यांनी खांद्यावरची घोंगडी रिकाम्या माणसांजवळ देऊन ते सरळ झाले. जोगणीजवळ असलेली पोरं नाहीशी झाली. ज्या बाजूला मोकळीक असेल, त्याच बाजूला फकिराचा गबन्या वळत होता आणि जिकडे फकिरा जाई, तिकडे साधू जात होता. त्या दोघांच्या पिछाडीवर शंकरराव आपला घोडा सावधपणे चालवीत होता. पुढं भैरू नि सावळा, शिवाय पंतांचा घोडा होता.

वातावरण तापलं. झटापट क्षणोक्षणी जवळ येऊ लागली. फकिराची पापणी हलेनाशी झाली. जोगणी थळात आली.

दौलतीनं नमस्कार करून मिशीला स्पर्श केला. राहीबाईच्या डोळ्यांपुढं राणोजी उभा राहिला. राधाबाईनं फकिरा-साधूची मनातल्या मनात दृष्ट काढली. जोगणी पुढं सरकली. नवखी माणसं लगत करू लागली. हत्यारं जिभा चाटू लागली.

जोगणी महारवाड्याच्या वाळवंटात आली आणि एकदम गाडीमार्गानं मांगांच्या चिंचेखालून सरळ आपला घोडा फेकीत बापू खोत पुढं आला. त्याबरोबर सर्वांचं लक्ष चटकन तिकडे गेलं. नजरा चढल्या. पहाऱ्याची पकड सैल झाली आणि जोगणीभोवती एकच मुरकुंड पडली. लगेच रामोशी परत फिरले, मांग उलटले, तरवारी चालू लागल्या. माणसं तुटून पडू लागली. सावळा, मुरा, बळी, निळू, भिवा, ईश्वरा रक्तबंबाळ झाले. भैरूनं डोळे झाकून कुन्हाड चालू केली.

परंतु फकिरा जागचा हालला नाही. तो खोतावर घारीसारखी नजर ठेवून होता. दंगल शिगेला पोचली. कोण तरी ओरडलं : ‘जोगणी गेली!’

एक इसम गर्दीतून बाजूला निघाला आणि तो धावत बापू खोताकडे वळला. फकिरानं गबन्याला हळूच टाच मारली. फकिरानं जागा सोडताच साधूही धावला. शंकरराव डोकं शांत ठेवून पाहत होता. फकिरा काय करणार, याचं त्याला कोडं पडलं होतं.

गर्दीतून धावत गेलेल्या माणसानं जोगणीची वाटी खोताच्या हवाली केली आणि खोतानं आपला घोडा उलट फिरविला आणि... आणि फकिराचा गबन्या भरभरला.

जोगणीचीजवळची दंगल मांग-रामोश्यांनी थंड पाडली आणि ते पाहू लागले, तेव्हा फकिरा बापू खोताच्या मार्गं जाऊन बिलगला होता. सलग काळ्या वावरात हजारो लोकांच्या डोळ्यांसमोर ती दोन कारवानी घोडी पळत होती. अखेर जोगणी गेली —

म्हणून सर्वांनी निःश्वास कोंडून टाकले. पळत पळत फकिरानं आपला गबऱ्या खोताच्या डावीकडे वळवला आणि उजव्या हातानं डावीकडे वार करणं त्याला कठीण करून टाकलं. तरीही चिडक्या खोतानं तलवार उगारली. त्या तलवारीवरच लक्ष ठेवून धावणाऱ्या फकिरानं मुठीसकट ती तलवार उडवली आणि लगेच गबऱ्याला टाच मारून सरळ घोड्यावर घोडा घातला.

हातासह हत्यार गमावलेला खोत क्षणात गांगरला. त्यानं पटकन घोड्यावरून अंगच टाकलं आणि गबऱ्यापुढं झुकांडला. परंतु दुसऱ्याच क्षणी गरकन फिरून तो उलटला. तो तसाच भरवेगात खोताच्या अंगावरून पुढं गेला. खोत टापांखाली तुडवून पुन्हा गबऱ्याला उलट वळवून फकिरा परतला. गडबडीनं उटून खोत केविलवाणा चेहरा करून म्हणाला, “मला मारू नको. ही जोगणी —”

फकिराला धीरच झाला नाही. माणसाला ठार मारणं सोपं नसतं. त्यानं वाटी घेऊन बापूला ताकीद दिली,

“ठीक. ती तलवार तितंच पडू दे. तो घोडा नि जीव घेऊन पळ. परत हिकडं बघू नगं. हातं फकिरा नावाचं मरान गबऱ्यावर बसून फिरत असतं —”

बापू खोत घोड्यावर बसून शिगावकडे पळत गेला आणि गावातली दंगल शांत करून सर्वजण फकिराकडे धावत आले. पंतांनी गर्दीत शिरून विचारलं,

“फकिरा, काय झालं?”

फकिरानं ती मुठीसकट तुटून पडलेली तलवार दाखविली आणि जोगणी पुढं ठेवली. सर्वांनी एकच गर्जना केली आणि सारी घोंगडी गगनात उडाली. पंत गालांत हसत म्हणाले, “तू त्याचं डोकं का मारलं नाहीस?”

“ते त्याचं डोस्कंच हाय!” खोताच्या तलवारीकडे बोट करून फकिरा उत्तरला आणि पंतांनी त्याच्या पाठीवर थाप मारली.

“बापाचं नाव राखलंस!”

“हा काटा काढून माझा जीव मोकळा केलास!” शंकररावानं फकिराला मिठी मारीत म्हटलं आणि फकिरा ओरडला, “जोगणी खोताकडं कुनी दिली?”

“सातारच्या दुला मांगानं.” मुरा म्हणाला.

“कुठाय त्यो?”

“चावडीत! चला.” पंत म्हणाले, “जोगणी पुढं चालू द्या.”

खोताच्या हाताची मूठ आणि तलवार चावडीवर रवाना करून पाटलानं पुन्हा जोगण्या चालू केल्या. पांगापांग झालेली माणसं पुन्हा आली. दौलती, राहीबाई, राधा यांनी फकिराला मिठ्या मारल्या. राधानं फकिराचा घाम पुसण्यासाठी पदर ओढला आणि त्याच्या कपाळाकडे पाहिलं. तोच तिला त्या एका दिवसाची आठवण झाली. लहानपणी

फकिरा व साधू बापाला नैवेद्य दाखवायला गेले होते, तेव्हा पाया पडताना त्यांच्या कपाळाला माती लागली होती. ती माती पुसून निघेल, असं वाटून तिनं हात आवरला होता आणि स्वतःचे आसू पुसले होते.

लोकांनी जखमा बांधून जोगण्या फिरवल्या. जोगणी विसर्जन करून पंत आणि पाटील चावडीत आले. तिथं दुलारी मांगला बांधून सावळा आणि भैरू पहारा करीत बसले होते. रात्री त्याची चौकशी झाली. त्यानं डोकं मारण्याच्या भीतीनं सर्व हकीकत सांगून टाकली.

दुलारी हा साताऱ्यात सरकारी नोकरीत होता. तो गुन्हेगारांच्या खबरी पोलिसांना देऊन बराच हुद्याला चढला होता. साताऱ्यात सरकारी अंमलदारांनी त्याची व खोताची भेट करून दिली होती. पुढं त्या दोघांची मैत्री होऊन मित्राच्या मदतीला तो आज आला होता. इथं तो रावसाहेबांच्या वाड्यात दोन दिवस पाटील म्हणूनच राहत होता. त्यानंच गावात दंगल करावयाचे सर्व डावपेच रावसाहेबांच्या वाड्यात बसून आखले होते. आणि ते रावसाहेबांना माहीत होते.

ही सारी हकीकत ऐकून पंतांचं व शंकरावांचं डोकं सुन्न झालं. रावसाहेब खोताला सामील आहे, हे कळताच साप आपल्या उशाखाली आहे, असं शंकरावाला वाटलं. परंतु त्या संकटाची तोंडओळख झाल्यानं त्याला आनंदही झाला.

दुलारी सरकारी माणूस आहे, हे लक्षात घेऊन त्याला पंतांनी ताकीद दिली,

“तू सरकारी चाकर असून, ह्या झगड्यात पडू नये, तो पडलास. सरकारी नोकर, म्हणून तुला आम्ही एक वेळ क्षमा करून सोडत आहोत. तू आत्ताच्या आत्ता निघून जा!”

“पन मला मांग रामूशी जाऊ देनार न्हायती.” दुलारी रडत म्हणाला.

“ठीक आहे. आम्ही तुझ्याबरोबर माणूस देऊ.” असं म्हणून पंतांनी भैरूला सांगितलं, “भैरू, याला शिगावला पोचव!”

— आणि भैरू आपणाला पोचवणार, हे ऐकून दुलारी अधिकच रडू लागला. तो म्हणाला, “ह्यो मला शिगावपेवजी सरगाला पोचवील!”

हेही जोगणी प्रकरण भलतंच दणाणलं. जत्रेला आलेली हजारो माणसं जाताना फकिराची तारीफ करीत परतली. फुलांतील मध माश्यांनी पळवावा, तद्वत माणसांनी फकिराची कीर्ती गावोगाव पोचवली. जो तो म्हणू लागला — ‘फकिरा जबर माणूस! त्यानं खोताला चीत केलं. मुठीसकट तलवार मारून त्या विंचवाची नांगीच मारली. खोत निकामी केला!’

फकिराच्या त्या दिवशीच्या वर्तनावर गाव बेहद्द खूष झाला. फकिरानं आपल्या पराक्रमाला घोडदौडीनं प्रारंभ केला. दौलती, राही, राधा यांच्यापेक्षाही सावळा आणि

भैरू यांना आनंद झाला. ते आपल्या जखमा विसरले. कर्तबगार माणसाची कीर्ती दिगंतरास जाते. ती ऐकून इतरांना क्षणभर आश्चर्य वाटतं; पण त्या कीर्तीच्या पाटीशी असलेला त्याग नि झीज ह्याकडे त्यांचं लक्ष नसतं.

सकाळीच सावळा बेळगावला निघाला. जाताना तो प्रथम फकिराकडे आला. त्यानं फकिराला मिठी मारली. त्याचे डोळे भरून आले आणि तो मोठ्यानं हसू लागला. त्याचं ते हसणं पाहून फकिरा गोंधळून गेला. दौलती, राही, राधा, साधू यांना नवल वाटलं.

“का हासतूस, गा?” फकिरानं विचारलं आणि सावळा म्हणाला,

“मला जुनी याद आली. तुम्ही लस्कर बघाय गेला नि मी दौलूआबाबरं भांडलू. त्येची मला आज याद आली.” असं म्हणून तो गंभीर झाला. त्यानं भुवया चढवल्या, नाक फेंदारलं आणि तो म्हणाला, “काल गाजवलंस, माझ्या मनाजोगं झालं. शेनातला किडा शेनात न्हात न्हाय! —”

“आता कवा येनार?” फकिरानं विचारलं.

“ते मी कसं सांगू?” सावळा लाचार स्वरात म्हणला, “जरी एखादा खून केला असता, तरी बरं झालं असतं. काळपानी भोगून आलो असतो. पर ह्यो काळ्यापाण्यापरास वंगाळ कायदा माझ्यामागं लागलाय.”

“काय खटपट न्हाय का व्हनार?” फकिरा बोलला.

“कोन करनार?” सावळा चिडला नि म्हणाला, “आम्ही मुकी मानसं. त्यात कानफाटी. आमचं कानावर कोन घेनार?”

“पंतास्नी न्हाय का सांगायचं?”

“काय सांगू? त्येस्नी न्हाय का दिसत?”

“बरं, मी बोलतो एकदा.”

“बोल. करा काई तरी.” सावळा दुखावल्यासारखा बोलू लागला, “आठनऊ वर्स काढली. लई वंगाळ काढली. वतनदार असून वनवासी झालोय. आता —” तो बोलता बोलता थांबला. त्याचा गळा दाटून आला आणि फकिरा म्हणाला,

“आता काय? —”

“आता गाव सोडू नये, असं वाटतंय!”

हे ऐकून फकिरा खिन्न झाला. त्याच्या काळजाला चिमटा बसला. तो हुकमी आवाजात म्हणाला, “तू आता जा. मी गप्प बसना न्हाय नि पंतास्नी बी बसू देनार न्हाय!”

“हो, हो.” सावळा एकदम हसरा चेहरा करीत म्हणाला, “मला परमुलखात मरू दिऊ नगा. माझी हाडं हातं माझ्या पांढरीत पडावी. माझ्या मढ्याला साऱ्यांचं हात लागावं. म्या तकडं कुऱ्याच्या मोतीनं मरू नये, असं मला वाटतं.”

फकिराच्या वर्मी बाण लागला. तो संतापून म्हणाला,

“तर मग तू जाऊच नगं. येऊ दे...”

“नगं नगं—” मध्येच सावळा म्हणाला, “मला गावानं जायला सांगितलं म्हणून मी गेलो. गावाच्या मताइरुद्ध वागून कसं चाललं?”

“बरं, मग जा तर!” फकिराला त्याचं म्हणणं पटलं. सावळा निघून गेला आणि ‘म्या तिकडं कुत्र्याच्या मौतीनं मरू नये, असं मला वाटतं—’ या सावळाच्या बोलानं फकिराच्या हृदयात डोंब पेटला. त्याचं मन उद्विग्न झालं. सावळासाठी काय करावं, याचा तो विचार करू लागला. तो चिंचेला टेकून किती तरी उशीर उभा राहिला.

सूर्य हळूहळू वर आला. त्याची कोवळी किरणं चिंचेच्या पानांवर बसून झोके घेऊ लागली. हिरव्या निवडुंगावर पिवळा सोनेरी प्रकाश उधळला गेला. गावची गुरं गावदरीला आली. माणसं कार्यक्षम झाली. विष्णुपंत मळ्याकडे निघाले. त्यांच्या घोड्याच्या टापा ऐकून फकिरा भानावर आला. पंतांचा घोडा चिंचेखाली येऊन थांबला. एवढ्याशा पोरसाठी पंतांन घोडा थांबवला, याचं मांगवाड्याला आश्चर्य वाटलं. आपल्या त्या प्रचंड घोड्याच्या पाठीवर झोके घेत रोखून पाहत पंत म्हणाले, “फकिरा, काय झालं?”

“काई न्हाय, आबा.” फकिरा हसला.

“नाही कसं? तुझा चेहराच सांगतोय.”

“आबा, सावळानाना गेला—”

“कुठं? बेळगावला?”

“हो, बेळगावला!”

“मग? तुझं काय म्हणणं आहे?”

“का गेला?”

हे ऐकून पंतांना पेच पडला. थोडा विचार करून ते म्हणाले,

“त्याला गुन्हेगार म्हणून सरकारनं हद्दपार केला आहे.”

“त्यानं काय गुन्हा केला?”

“काहीच नाही. तसा सरकारकडे मुळीच पुरावा नाही.”

“मग हे कोन इचारनार सरकारला?”

“आलं लक्षात. विचारलं पाहिजे आणि मीच ते विचारीन. तू जा घरात—”

पंतांचं घोडं थडाड करून उडालं आणि धावत निघालं. फकिरा घराकडे वळला. दौलती दारात उभा होता. राधा बाहेर आली. मांगं जमली. दौलती म्हणाला,

“काय इचारलंस पंतास्नी?”

“सावळानानाबद्दल.”

“मग काय म्हनलं त्ये?”

“सरकारला इचारनार हायती.”

हे ऐकून मांगांची काळजं डोंगराएवढी झाली. आता आपले दिवस सुखाचे येणार! जर पंत सातारला गेले, भांडले, तर हा कायदा बोथट होईल आणि आपल्या मागची लांडगेतोड संपेल. दुःखी मिळवू आणि सुखी खाऊ. आपल्या घरात, आपल्या पांढरीत — पसाभर का होईना, आपल्या या जमिनीत; जिथं जन्मलो, तिथंच आपली हाडं पडतील आणि तसंच व्हावं, असं म्हणत मांग घोघर गेले.

— आणि पंधरा दिवसांनंतर पंत साताऱ्याला खाना झाले.

विष्णुपंत कुलकर्णी साताऱ्यात पोचले, तेव्हा त्यांच्याबरोबर भैरू रामोशी होता. साताऱ्याचा घाट चढताच चोरांची फार भीती असते, म्हणून तो सनदी शिपाई या नात्यानं पंतांबरोबर गेला होता. कचेरीपुढं त्यांना दुलारी मांग भेटला. त्यानं पंतांना नीट ओळखलं नाही, मात्र भैरूला चटकन हेरलं आणि तो तावात पुढं आला.

“कंच्या गावचं?” त्यानं जवळजवळ आडवं उभं राहात विचारलं आणि पंत म्हणाले,
“आम्ही लांब तिकडे —”

“पर गावाला नावबीव हाय का न्हाय?”

हे ऐकून भैरू चिडला. त्यानंही दुलारीला ओळखलं. तो काही तरी बोलणार, इतक्यात पंत म्हणाले, “आम्ही वाटेगावचे. का? तू कोण?”

“मला वळाखलं का?”

त्याचा हा प्रश्न ऐकून भैरू म्हणाला,

“न्हाय वळाखलं. का? तू कोण राजाबिजा हाईस का काय?”

“त्ये तुला आता दिसलं! पन माजंच नाव हाय दुलारी वाघमारे.”

“तू कोणीही ऐस. वाट सोड!” पंतांचा आवाज चढला, “तू कोण हे जाणून घ्यायला मी आलो नाही, मी प्रांतसाहेबांना भेटणार आहे!”

“ह्येनं त्या दिशी मला मारलं. माळाच्या दगडाच्या पाया पडाय लावलं —” दुलारी चिडून म्हणाला आणि मग पंतांच्या लक्षात आलं, की हा त्या दिवशी खोताबरोबर आला होता. यालाच पकडून चावडीत ठेवला होता व भैरूला बरोबर देऊन पाठविला होता. वाटेत भैरूनं याला मारलं, म्हणून हा चिडला आहे.

“मग तू का आला होतास?” पंत रागानं म्हणाले, “आता वाट सोड, नाहीतर घोडं अंगावर घालीन!” त्यांनी टाच मारली आणि गडबड वाढली. अधिकारी बाहेर आले आणि दुलारी नमला. पंतांना प्रांतांनं ओळखून कचेरीत नेलं. भैरू एका झाडाखाली बसला.

विष्णुपंत कुलकर्णी हा काटेकोर वृत्तीचा माणूस आहे, याची सरकारी अंमलदारांना कल्पना होती. त्याच्याशी बोलताना जपून बोलावं लागतं, हे लक्षात येऊनच प्रांतसाहेबांनी बोलावयास सुरुवात केली,

“हं, बोला — कां येणं केलं होतं?”

“मी दरवर्षी इकडं सज्जनगडावर येत असतो दर्शनाला. तसाच आलो होतो आणि तुम्हाकडेही एक गाऱ्हाणं घालायची पाळी आली—”

“मग बोला ना — काय गाऱ्हाणं आहे?” प्रांत मध्येच म्हणाला, “तुम्हाला पाहून मला आनंद झाला. सांगा, काय?”

“माझ्या गावचा एक मांग आठ-दहा वर्षे बेळगावला नेऊन ठेवला आहे—”

“बरं, मग पुढं?” प्रांतानं टक लावून पाहत प्रश्न केला आणि पंत म्हणाले,

“तो माणूस सदनशीर शिपाई आहे. त्याला इनाम आहे, परंतु तो बेळगावात आहे—”

“त्याचं असं आहे...” प्रांतानं मध्येच आपलं म्हणणं मांडलं, “अशी माणसं वाईट असतात. त्यांच्या बाबतीत सरकार विचार करणार नाही.”

“अशी, म्हणजे कशी?” पंतांनी प्रश्न केला.

“अशी, म्हणजे चोरटी?” प्रांत शांतपणे बोलू लागला, “ही माणसं भुरट्या चोऱ्या करून जनतेला हैराण करतात. त्यामुळं लोकांचा सरकारवरचा विश्वास उडतो आणि इतर बंडखोर प्रवृत्तींना चेव येतो. म्हणून अशी माणसं — नव्हे, ही जमातच डांबरट आहे. तिला क्षमा नाही!”

“असं म्हणू नका.” पंत समजावणीच्या स्वरात म्हणाले, “सरसकट गव्हाबरोबर किडे रगडणं हा राज्यावरचा विश्वास दूढ करण्याचा मार्ग नव्हे, असं माझं मत आहे. सरकारनं दुःख बघूनच डाग देणं न्यायाला धरून होणार आहे.”

“मान्य आहे.” प्रांत म्हणाला, “अन्याय होऊ नये, याची आम्ही काळजी घेत आहोत—”

“मुळीच नाही!” पंत एकदम म्हणाले, “तसंच असतं, तर सावळा मांग दहा वर्ष बेळगावला राहिलाच नसता. मुक्याचं जाणं कोण होत नाही.”

“त्यानं त्या भागात अशांतता निर्माण केल्यामुळंच त्याला भुरटा चोर समजून — नव्हे, ठरवून — गुन्हेगार जमातीच्या कायद्यान्वये हद्दपार केलं आहे!”

“त्यानं त्या भागात अशांतता निर्माण केली होती, याला पुरावा काय आहे?” पंतांनी मोजक्या शब्दांत प्रांताला पेच घातला आणि “सावळा हद्दपार झाल्यापासून त्या भागात शांतता झाली आहे, असं सरकारचं मत आहे का?” हा पंतांचा दुसरा सवाल ऐकून प्रांत बिचकला. तो म्हणाला,

“त्याला गुन्हेगार जमातीचा कायदा—”

“पण तो इसम गुन्हेगार आहे का?” पंतांनी लगेच प्रश्न केला आणि प्रांत म्हणाला,

“मी स्पष्ट बोलू?”

“जरूर-जरूर.”

“तुम्ही गैर अर्थ काढू नका,” प्रांत म्हणाला, “मांग-रामोशी जातींना हाताशी धरून काही उच्चवर्णीय लोक बेबंदशाही निर्मात आहेत. ते लोक खून-दरोडे करतात आणि हे प्रतिष्ठित लोक आपली घरं सोन्यानं भरतात नि तेच त्या गुन्हेगार लोकांचं समर्थन करीत सुटतात—”

“झालं तुमचं?” पंत अगदी शांतपणे म्हणाले, “माझ्या भागात एकही दरोडा पडलेला नाही, तेव्हा माझ्या घरात सोनं येण्याचा संभव उरत नाही आणि मी एका गुन्हेगाराचं समर्थन करण्यासाठी आलेलो नसून एका सनदशीर शिपायाची न्याय्य बाजू सरकारच्या कानावर घालण्यासाठी आलो आहे. हे समर्थन नसून मी म्हटलं, त्याचप्रमाणे हे गा-ह्वाणं—”

“माझे शब्द तुम्हाला लागले.” प्रांत दिलगिरीच्या स्वरात म्हणाला, “परंतु माझ्या म्हणण्याचा असा अर्थ घेऊ नका—”

“नाही घेत.” पंत चढत्या सुरात म्हणाले, “ज्या जमातीला स्वतःच्या जातीचं नाव सांगणं ज्या कायद्यानं अशक्य करून ठेवलं आहे, त्या जातीचं समर्थन करणाराही दोषी मानला जाणार, याची मला कल्पना आहे; परंतु समर्थन करीत नाही, हे लक्षात घेतलं, तर मी दोषी ठरत नाही. म्हणून माझी विनंती आहे की, सावळाची बाब गंभीर आहे. ती आपण विचारात घ्यावी. नाही तर त्याच्या जमिनीचा लिलाव करण्याची तरतूद—”

हे ऐकून प्रांत स्तब्ध झाला. थोडासा विचार करून तो म्हणाला, “पंत, मी सावळाची चौकशी करतो—” असं म्हणून तो थांबला आणि एकदम आठवून परत म्हणाला, “आणि, हो परवाच तुमच्या गावच्या एका मांगानं म्हणे, त्या शिगावच्या खोताचा हात तोडला. याचा अर्थ काय? हा काय प्रकार आहे? सरकार या गोष्टीचा गंभीरपणे विचार करीत आहे.”

हे ऐकून पंत म्हणाले, “मग मी म्हणतो, त्याही गोष्टीची तुम्ही खास नोंद घ्यावी, की त्याच खोतानं जोगणीची वाटी घेऊन निघालेल्या एका मांगाचं रिवाज मोडून आमच्या हद्दीत शिरून डोकं मारलं नि ते वेशीला टांगलं. ही फार लांबची गोष्ट नसून अवघ्या दहा वर्षांपूर्वीची आहे आणि तीच वाटी परत नेण्याचा प्रयत्न करीत असता त्याचा हातच मारला गेला; डोकं नाही. त्याचं डोकं सहज मारता आलं असतं आणि धार्मिक बाब म्हणून कायदाही काही करू शकला नसता—”

प्रांत डोळे विस्फारीत म्हणाला,

“तुमच्या गावचे मांग इतके लढाऊ आहेत?”

— आणि छाती काढून पंत म्हणाले,

“लढाऊ आहेत; भुरटे नाहीत! खोतानं ज्याचं शिर मारलं, त्याच्याच मुलानं खोताचा हात तोडला. मी म्हणतो, असा संयम पाळणारी जात दुसरी नाही!”

“म्हणजे खोत ती जोगणी परत नेत असता हा प्रकार घडला, तर!” प्रांत म्हणाला.

त्यावर पंत म्हणाले, “...आणि त्या कामी तुमचा दुलारी मांग त्या खोताला मदत करीत होता. आम्ही त्याला अटक करून सरकारी नोकर म्हणून सोडला. रिवाजाप्रमाणं त्याचंही डोकं मारणं सहज सोपं होतं.”

हे ऐकून प्रांताला राग आला. त्यानं लगेच दुलारीला बोलावून घेतलं आणि विचारलं, “जोगणीच्या दंगलीत तू होतास?”

“हो, व्हतो. पन बघत व्हतो.”

“खोटं बोलतो आहे हा!” पंत म्हणाले, “यानं ती वाटी हिस्कून खोताला दिली—”

“काय? खरं का?” प्रांत डाफरला. आणि दुलारी रडू लागला. तो केविलवाणा चेहरा करून म्हणाला, “मला बाबरखानसाहेबानं सांगितलं—”

“मग खोटं का बोललास?” प्रांत चिडला.

“माझ्या गावचे मांग असले नाहीत.” पंत म्हणाले, “म्हणूनच म्हणतो, मांग जात इथून तिथून सारखी धरता येत नाही. कारण मोळापोटी केरसुणीही पैदा होत असते.”

मग प्रांत काहीच बोलला नाही. पंत उठून सज्जनगडावर जाण्यासाठी निघून गेले. कबूल केल्याप्रमाणे सातारचा दपाटा बेळगावला गेला. सावळाच्या वर्तनाची नोंद सातारला आली आणि त्याची हद्दपारी रद्द केल्याचा हुकूम रवाना झाला.

सावळा गावी आला, तेव्हा नाचत आला. त्याला हर्षवायू व्हायची पाळी आली. आल्याबरोबर त्यानं फकिराचे पाय धरले. दौलती, राहीबाई, राधा यांच्या पाया पडून तो गावात गेला. पंतांपुढं त्यानं दंडवत घातला.

“आता मी माझ्या पांढरीत मरंन. माझी बायकोपोरं मला बघतील—” असं म्हणत तो गावभर फिरला. भैरूला कडकडून भेटला.

आता आपण कुणाच्या पाचोळ्यावर पाय घायचा नाही, आगळीक करायची नाही, बायकापोरांत कष्ट करून जगायचं. कष्टानं मातीचं सोनं होतं, वाईट कायदा कुत्र्यावाणी असतो, असं तो सांगत फिरला.

सावळा आल्यानं त्याच्या घरात नवा तजेला आला. मांगांना धीर वाटला. गावालाही बरं वाटलं. एक जवळचा दुरावलेला दिलदार माणूस जवळ आला, म्हणून फकिरालाही आनंद झाला.

फकिराच्या शब्दावर पंत सातारला गेले नि सरकारशी भांडले, म्हणूनच सावळाला नवा जन्म आला; फकिरानं त्याला माणसात आणला; नाही तर तो कुजून मेला असता, असं मांग म्हणू लागले. फकिराच्या शब्दाची किंमत त्यांना समजली आणि त्या वयात ते त्याला आपला कर्ता पुढारी समजू लागले.

दूरदूरचे मांग येऊन त्याला पाहून जाऊ लागले. फकिराचे मैतर झाले. विंचू ठार मारण्याऐवजी त्याला नांगी तोडून जिवंत ठेवणारा फकिरा लोकांना आगळा वाटू लागला.

— आणि राधालाही तो तसाच वाटू लागला. ती लहानपणापासून त्याला भीत आली होती. आताही ती भीत होती. ज्या दिवशी तो रागानं चिंचेवर चढून बसला, त्या दिवसापासून राधा त्याला चढत्या सुरात कधीच बोलली नाही. कधी राग आला, तर ती गिळून घेई. आता पुन्हा तिला हुरहूर लागली होती. आपलं कुंकू गाजलं — आता आपली ही कूसही गाजणार! पण पुढं काय? खोत गप्प बसणार नाही. हात तुटला म्हणून काय झालं? एक पाय मोडला, म्हणून गोम लंगडत नाही आणि तो खोत तर भयाण माणूस आहे. तो स्वस्थ न बसता सूड घेणार. त्यानं जर सूड घेतला, तर?

ती कल्पना तिला असह्य झाली; पण करणार काय? फकिराला कसं सांगावं, हा प्रश्न होता. रोज नवेनवे लोक त्याला भेटत होते. तो चिंचणीकर पिराजी, साजूरकर निळू आणि कैक रामोशी, कैक मराठे आणि तो कुमजेचा सत्या — त्यानं तर उघड बंड केलं आहे. त्याला तोफेच्या तोंडी देण्याचा हुकूम सुटलाय म्हणे नि त्याची फकिराशी मैत्री. सत्तू येऊन फकिराला भेटून जातो. ही सारी माणसं फकिरासारखीच दिसतात. फकिराही घोडं घेऊन कुठं तरी जात असतो. रात्री-अपरात्री येतो. जर एखादे दिवशी त्या खोतानं वेळ साधली, तर— ?

या विचारांच्या जाचात राधानं किती तरी दिवस काढले आणि एकदा तिनं निश्चय केला की, फकिराला बोलायचंच.

एकदा फकिरा दोन दिवस कुठंतरी गेला आणि तिसऱ्या दिवशी सकाळी पहाटेस आला. चिंचेखाली येताच गबऱ्याच्या टापा ऐकून राधानं डोळे उघडले. तीन दिवस ती भिंतीला टेकून बसली होती. तिनं अन्नाचा घास घेतला नव्हता. गुडघ्यावर हनुवटी टेकून दौलती वाट पाहत होता. राहीबाई डोळे पुसत होती. पहाटे फकिरा आल्यानं सर्वांचा आत्मा शांत झाला. फकिरा घोडं बांधून घरात आला, तेव्हा दिवा जळत होता. राधाबाई भिंतीला टेकून बसली होती. दौलती खिन्न होऊन बसला होता.

ही सर्व परिस्थिती पाहून फकिराला चरका बसला. तो म्हणाला, “आई—”
राधाच्या गालांवर आसवांची धार चमकली, ती पाहून फकिराचा आवाज चढला.

“आई, काय झालं? साधू कुठाय?”

“चावडीत.” दौलती म्हणाला.
 “आई, का रडतीस? बोलत का न्हाई?”
 “माझं रडं कुनालाच न्हाय कळायचं.”
 “का? सांग की.” फकिरा जवळ बसला आणि राधा म्हणाली,
 “कसं सांगू? मला जन्मभर तुझी भीती वाटली नि आता बी वाटतीय.”
 “माझी भीती? आगं, तू माझी आई—”
 “आई?”
 “हो, हो. माझी आई!”
 “मग कुठं गेला व्हातास?”
 — “चिचनीला — पिराजीकडं.”
 “कुनाला इचारलं व्हतं?”
 “कुनाला न्हाय इचारलं.”
 “का? आम्ही तीन जिवांनी दिव्यावानी जळायचं?”
 “आई! थोरले आई, बाबा, माझं चुकलं.”
 “तुझ्या आईनं तीन दिवस पानी शिवलं न्हाई.” दौलती राधाकडे बोट दाखवीत म्हणाला, “ही म्हातारी पाखरावानी वाट बघीत बसलीया. अन्न असून घास उतरंन, बाब्या—”
 “पन तुम्ही एवढी काळजी का करता? मी आता का प्वार हाय?”
 “तू मोटा हाईस.” राधा म्हणाली, “पन ह्या काळजाला कसं सांगू? खोतासारखा वैरी दोन पिढ्या मागं लागलाय. दुखवलेला साप परवाच बिळात गेलाय. आमास्नी त्येची भीती वाटती—”
 “पर मी भीत न्हाय.” फकिरा म्हणाला, “आनी तो कवाबी येऊ दे. त्येनं नुसती फडी जरी वर केली, तरी मी त्येला चेचून काढीन! मी सावध हाय नि मला सारं ठावं हाय. आपल्या गावचा रावसाहेब पाटील, त्यो काळगावचा धोंडी चौधला — ही खोताची बिळं हायती. आनी त्या बिळांवर माझी नजर हाय.”
 “पर पांदीनं जाऊ नगं, माझ्या आंगावरनं जा, असं म्हननं बरं नसतं.” दौलती बोलला आणि फकिरा हसत म्हणाला,
 “मी तसं कसं बरं म्हनीन? मी कुनाच्या आंगावर जानार न्हाय नि कुनाला येऊ बी देनार न्हाय.”
 “आनी असाच रातचा-अपरातचा फिरत न्हानार?” मध्येच राही म्हणाली.
 “न्हाय बरं—” फकिरा म्हणाला, “आता तुमास्नी इचारल्यावाचून कुटंच जानार न्हाय.”

“एवढंच कर.” दौलती पुटपुटला नि फकिरा म्हणाला,

“मला वाटलं, तुम्ही बिनघोरी असाल—”

“म्हंजी आमास्नी तुझी काळजी न्हाय, असंच न्हवं!” राधा म्हणाली, “मी बोलत न्हाय. कारन नखाएवढा व्हतास, तवा ऐकलं न्हाईस — तोंड पोळलं—”

“आगं, तवा मी बच्चा व्हतो.” फकिरा म्हणाला, “आता परत चिंचंवर चढून खाली उडी टाकीन, असं मी म्हननार न्हाय! खरंच आई!”

“काय नेम सांगावा, बाबा, तुझा!” राधा कौतुकानं म्हणाली आणि फकिरा हसला.

“माझं नशीब शिकंदर हाय — तू माझीच आई हाईस. तू बोल मला. तू बाबा — थोरली आई, आरं तुम्ही सारी माझी पंढरी हायसा—” फकिरानं त्या सर्वांच्या पुढं डोकं टेकलं. त्याबरोबर त्या तीन आत्म्यांना कळ आली. दौलती कळवळ्यानं पुढं सरकला. त्यानं त्याच्या पाठीवरून हात फिरवला. राधाच्या डोळ्यात सागर उसळला. राहीनं उठून मिरच्या उतरून टाकल्या. ती म्हणाली, “तुम्हा दोघांसाठी म्हनून आम्ही जगलो.”

“तुझा बाप तुझ्यावानीच व्हता.” दौलती म्हणाला, “जोगणीला हात घालीस्तवर कुनालाच बोलला न्हाय—”

“तसं तेवढं तू करू नगं!” राधा म्हणाली, “जे जे करशील, ते आमास्नी सांगून कर!”

सूर्य उगवून वर आला. पहिली किरणं रांगत रांगत दौलतीच्या खोपटात शिरली. निवडुंगावर पाखरं भिरभिरू लागली. रात्रभर दौड मारून आलेला गबन्या फुरफुरू लागला. बोलण्याच्या भरात चुकून राहिलेली कोंबडी खुराड्यात धडपडली. राधाचं मन हलकं झालं. ती उठली. उठता उठता पुन्हा म्हणाली,

“चांगली मानसं जोडावी. वाइटाची संगत करू नये. जिवाला जपावं. एवढंच आमास्नी कळतं—”

“आनी तेवढंच मला बी कळतं.” फकिरा म्हणाला, “माझी मानसं नुसती चिन्त्यासारखी हायती. जिथं बसवलं, तिथं बसनारी. आनी, आई! मरान मानसाच्या पुढं जन्माला येतं आनी ते मानसाला घेऊनच मरतं; पन मानसाचं मागं उरतं काय?”

“नाव — चांगुलपन.” राधा मध्येच म्हणाली.

“आनी त्येच मला मिळवायचं हाय. तूच मला शिकवलंस, की मानसानं वाईट वागू नये, म्हनून. मी ते इसरत न्हाय — इसरनार न्हाय. पन—”

“पन काय?”

“तू रडायचं न्हाय.”

हे ऐकून ती हसली.

दिवस सुगीचे होते. दुःखाची जागा सुखानं घेतली होती. श्रीमंतीचं शिवार धुंद झालं होतं. पाखरं गुटगुटीत झाली होती. किडे माजले होते. गुरं उंडारली होती. माणसं दोन वेळा पोटभर खाऊन ढेकर देत होती. दिवसभर रानामाळात गेलेली माणसं घराकडे येत होती. रविनारायण आपल्या दारात उभा होता. त्याची ती पिवळी ऊन्हं हिरव्या निवडुंगावर पसरून एक नवाच रंग डोळे दिपवीत होता.

मांगांची पोरं कुंथत चक्र फिरवीत होती आणि सूर्याकडे पाहत मांग पेढाला बटी लावीत होते. एक बटी लावू आणि काम संपवू — दोन लावू आणि पुरं करू — तीन बट्या लावून सुटी करू, असं म्हणत ते काम उरकीत होते. पेढाची पोरं रडकुंडीला आली होती.

— आणि निवडुंगाच्या पलीकडे गुरं चारायला गेलेली पोरं ओरडत घराकडे येत होती. म्हशीच्या पाठीवर बसून गात होती : 'तू ऐक, नंदाच्या नारी!....'

एवढ्यात एक वाटसरू आला. तो एका ठेंगू घोड्यावर बसला होता. त्याच्या मानानं ते घोडं अगदीच खुजं होतं. त्यामुळं वरच्या त्या माणसाचे पाय जवळ जवळ जमिनीला लागत होते. एखाद्या गाढवावर बसावं, तसा तो बसला होता. डोकीला लाल रंगाचा पटका, अंगात जाड कापडाची बंडी, जरीकाठी धोतरानं कंबर बांधून त्यानं हातात पल्लेदार दांड्याची कुन्हाड घेतली होती. त्याचा रंग काळा होता. त्यानं आपल्या बेतात असलेल्या मिश्यांना पीळ भरून नाक फेंदारलं होतं. त्याच्या तांबरेट डोळ्यांत राग दिसत होता. त्याला पाहून पोरं चा गलका बंद झाला. ती आपल्या सांकेतिक भाषेत एकमेकांना सांगू लागली,

“ए, आरील ठिकालाय, रं—”

“आरं, आरील नव्हं — झिमक!” दुसरं केकाटलं आणि तिसरा चिरकला,

“आल वसरू नका—”

लगेच चौथं म्हणालं, “पेडू द्या.”

त्या पोरंचं ते बोलणं ऐकून तो इसम थांबला. आवाज नरम करून तो म्हणाला, “कुनाचं रं, तुमी?”

“आमी? — कुरवाड्याचं.” एका पोरानं चटकन खोटं सांगून टाकलं.

तो इसम चकित होऊन म्हणाला, “मग ही रं, कसली भाषा बोलताय?”

“ही पोरंची—”

“काय चोरांची?” त्या हुशार माणसानं पोरंना चिमटा काढण्याचा प्रयत्न केला,

पण बनलेली ती पोरं वठली नाहीत. नाकाचा मुरठा करून एक पोर म्हणालं,

“तुम्ही किवडं हायसा?”

“न्हाय बा - मला ऐकू येतं की.”

“मग पोरांची म्हनताना तुमी चोरांची कशी ऐकली?” त्या पोरानं वाटसरूवर डाव उलटीत आणला आणि ते पुढं म्हणालं, “चोराच्या मनात—”

हे ऐकून सारी पोरं हसली. माळ हास्यानं भरला. हिरमुसला वाटसरू म्हणाला, “ए थट्टा करू नगा. त्या फकिराचं घर कंचं रं?”

हा प्रश्न ऐकून पोराना पुन्हा संशय आला. त्यांनी एकमेकांना डोळ्यांनी खुणावलं. एक पोर म्हणालं, “तुमास्नी कंचा फकिरा पायजी?”

वाटसरू पुन्हा पेचात पडला. बाबजी मांगाचा झिंग्या निवडुंगाच्या बेळ्यातून उंदराप्रमाणे निघून फकिराकडे पळाला.

“हतं किती फकिरा हायती?” त्या वाटसरून पुष्कळ विचार करून विचारलं आणि पोरं म्हणाली,

“आवं, हतं चार फकिरा हायती.”

त्या पोरानांच्या बोलण्याचा रोख त्या वाटसरूच्या डोकीत आला. ही सारी मांगाची पोरं असून, ती आपल्याला गाढवात काढीत आहे, हे लक्षात येऊन तो म्हणाला, “त्या चार फकिरांच्या बापांची नावं रं काय?”

एक काळं हडकुळं पोर पुढं होऊन म्हणालं, “मी सांगतो - एकाचं शिंग्या, एकाचं झिंग्या, एकाचं शिरग्या नि एकाचं मिरग्या—” ही नावं ऐकून सारी पोरं पोट धरून हसू लागली. काही लोळू लागली. वाटसरू भांबावून गेला. इतक्या वेळात त्या बेळ्यातून फकिरा माळाला आला. झिंग्या लंगोटी नीट करीत दूर उभा राहिला. सारी पोरं गप्प झाली आणि फकिरा म्हणाला, “कोन गाव, पाव्हनं?”

“आम्ही तिकडं काळगाव - कुमजंचं.”

“कुनाकडं आलाय?”

“फकिराकडं.”

“काय काम हाय?”

“मला कुमजंच्या सत्तूनं पाठवलंय.”

सत्तूचं नाव ऐकून फकिरा चमकला. तो म्हणाला,

“सत्तूकडं मला तुम्ही दिसला न्हाय कवा.”

“मी गोंदा गोंधळी. मी गावोगाव फिरत असतो. सत्तू माझा मैतर हाय. त्येनं मला फकिराकडं पाठवलंय—”

“मग मीच त्यो फकिरा. बोला, काय काम हाय? ए पोरानू, जावा तुमी आता.”

पोरं गुरांना हाकीत गेली. गोंधळी घोड्यावरून उतरला आणि म्हणाला,
“सतूवर बाका प्रसंग गुदरलाय, म्हणून त्याने मला तुमच्याकडं पाटवलंय.”
“कसला प्रसंग?”

“जर तुम्ही हातपाय हलवलं, तरच सतूचा जीव वाचनार हाय — न्हाय तर त्याची
आशा न्हाय—” गोंधळी खिन्न होऊन म्हणाला.

फकिरा एकाएकी गंभीर झाला. तो म्हणाला,

“कसला प्रसंग — सांगा तरी!”

“चला — सांगतो.”

ते दोघे घराकडे निघाले. आपला एक मित्र संकटात आहे, हे ऐकून फकिरा बेचैन
झाला. त्याची ती हकीकत ऐकण्यासाठी तो आतुर मनानं चालू लागला.

गोंधळी चालता चालता म्हणाला,

“ही पोरं कुनाची?”

“मांगांची.”

“मला सांगितलं, कुरवाड्याची म्हणून.”

“खोटं सांगितलं त्यांनी.”

“हातं फकिरा किती हायती?”

“एकच — मी.”

“मला त्यांनी चार सांगितलं.”

फकिरा हसला.

“बरं, ती बोलत्यात बी निराळं.” गोंधळी पुटपुटला.

“कसं?” फकिरानं विचारलं.

“आरिल म्हंजी काय?”

“कुरवाडी.”

“वरावला म्हंजी?”

“आला. ही भाषा आमच्या जातीची हाय.”

“ही भाषा का म्हणून बोलता?”

“सरकारी अंमलदारास्नी कंळू नये, म्हणून.”

दोघे घरात आले. कुमजंत घडलेला प्रकार गोंधळी सांगू लागला—

“बहादूरवाडीच्या दादा पाटलानं काल सतूला अटक केलीया. साहेबाचा तसा
हुकूमच होता. आनी जेवढा म्हणून सरकारइरुद मानूस हाय, तेवढा सारा कैद करायचा
त्यांचा बेत हाय!”

“सतूला कशी अटक झाली?” फकिरानं विचारलं.

“एका न्हाव्याकडं दाढी करीत व्हता. इतक्यात पन्नास लोकांनी त्येला अटक करून मळीला बांधून ठेवलाय. उद्याच ते सातारला निघनार हायती. ह्या अटकमागं समदं पाटील हायती.” गोंधळी म्हणाला आणि फकिरानं विचारलं,

“मला काय निरोप हाय सत्तूचा?”

“निरोप हाय की, ‘माझ्यावर हत्यारानं उपकार. जर जगलो, तर ते उपकार फेडीन!’” हा सांगावा ऐकून फकिराच्या वर्मी बाण लागला. तो उद्विग्न होऊन म्हणाला,

“तुम्ही इतका उशीर का केला?”

“काय करू? वाटाच बंद व्हत्या. आता तुम्ही घाई करा, न्हाय तर वारनेचा खोरा एका मर्दाला मुकल!”

“दादा पाटलाची किती मानसं हायती?”

“पन्नास. पर हत्यारबंद—”

“हत्याराचं नाव नका मला सांगू. मानसं किती?”

“पन्नास.”

“मग निघू या!” फकिराला घाई झाली.

“दोघंच?”

“ते का? मानसं जमवीत जायचं.” फकिरा साधूला हाक मारून म्हणाला, “सत्तूला सोडवायचा. मानसं काढा नि निघा!”

कडुसं पडलं आणि सर्व गडी जमले. मुरा, बळी, ईश्वरा, किसन, भिवा, घम्या असे पंचवीस जवान तयार झाले. गबन्यावरचं खोगीर आवळीत फकिरा म्हणाला, “घमाडी, तू चिचनीला जा नि पिराला सांग. म्हनावं, दुपारी बहादूरवाडीत ये. जा तू! एकजन जाऊन हरी नि रामाला धिऊन या!” सर्व तयारी करून तो राधाकडे गेला. तिच्या पायांवर डोकं ठेवून म्हणाला, “रागावू नगं. माझा मैतर मरनाच्या दाढंत हाय. त्येला सोडवाया जातू. बाबा, थोरले आई!—” एवढंच बोलून त्यांच्या पायांना त्यानं मिठी घातली.

दौलती मग कापन्या आवाजात म्हणाला,

“जा — पर जपून!”

“कवा येनार?” राधा आसू आवरीत म्हणाली.

“मी उद्या दीस बुडताना नक्की यीन!”

“आम्ही तवर भाकरी खानार न्हाय!” राही म्हणाली.

“माझी काळजी करू नगा. सांजला घरात हाय मी.” फकिरा उत्तरला.

सारी तयारी झाली. गबन्या खेकाळला नि निघाला. राधाला हुंदका आला. ती मनातल्या मनात गबन्याला म्हणाली,

“बाबा, माझ्या फकिराला टाकून एकटा येऊ नगं. दोगं या. न्हाय तर—”

त्यावेळी फकिराचा घोडा दुडक्या चालीवर नाचत बहादूरवाडीची वाट चालत होता आणि फकिराच्या डोळ्यांपुढं कुमजेचा सत्तू मरणाचा कानोसा घेत मळीला बसलेला होता. त्याच्या ओठांवर बहादूरवाडी एवढेच शब्द नाचत होते. सूर्योदयाच्या आत बहादूरवाडी गाठायची. मग पुढं कसा वेढा घालायचा, सत्तूला मुक्त कसं करायचं आणि सूर्यास्ताच्या आत आईला कबूल केल्याप्रमाणं परत कसं फिरायचं, याचा विचार करीत तो निघाला होता.

कुमजं गावाला वारणा नदीनं एक पल्लेदार वळसा घेतला होता. त्या वळणदार, अगदी वारणेच्या कुशीत कुमजं वसलं होतं. काळजाच्या वडीसारखी सुपीक जमीन नि वारणेचं पाणी यामुळे त्या खोऱ्यात कुमजं हे कुबेराची अमरावती मानलं जात होतं. धरणी, पाणी नि कष्ट यांचा निसर्गानं सुंदर संगम घडवला होता.

परंतु त्या कुमजेत सत्तूचं काहीच उरलं नव्हतं. तो वठल्या वृक्षासारखा झडझडीत होता. बापानं सारी जमीन चिलमीत घालून गांज्याच्या व्यसनात फुंकून धूर करून टाकली होती आणि जमिनी विकून त्याचा गांजा ओढीत स्वतःचा धूर कैलासी रवाना केला होता. आज्याच्या कारकीर्दीतील घर आता मोडकळीस आलं होतं. सत्तूला फक्त आई होती. आईशिवाय त्याला आपलं म्हणायला जगात कोणीच नव्हतं.

कुणाचा दळाकांडा करून, तर कुणाची घरं सारवून, कुणाची खळी शिंपून, अशी अनेक कामं करून भोसल्याच्या बणाबाईनं आपल्या सत्तूला जगवला होता. जेव्हा सत्तू शाळेत सातवी शिकत होता, तेव्हा बणाबाईं घरोघर जात होती. आयाबायांना सांगून सत्तूसाठी लोणचं, सांडगे, पापड मागून आणीत होती. ते सत्तू खात होता आणि वाढत होता. उकिरड्यावर एखादं शाळवाचं ताट पोसावं, तद्वत त्या दारिद्र्याच्या उकिरड्यावर सत्तू पोसवला. रूपानं, गुणानं आणि शरीरानं सत्तू डोळ्यात भरू लागला. कैकांचे डोळे दिपले.

— आणि सत्तूचे डोळे उघडले. स्वतःचं भयानक दारिद्र्य त्याला दिसू लागलं. आईची दया आली. स्वतःची लाज वाटली. त्यानं सातवीत शाळा सोडली आणि लष्करात जाऊन घोडदळात नोकरी धरली. मनानं आणि बळानं मजबूत सत्तू त्या घोडदळात लौकरच आगळा वाटू लागला. त्याची ती बेफाट घोडदौड बघून अधिकारी बावचळले. इंग्रजी हुद्देदारांची मती गुंग झाली. कैक तरुण मडमा सत्तूला पाहून जिभल्या चाटू लागल्या. साऱ्या घोडदळात वचक बसली. बंदुकीपासून कुस्तीपर्यंत तो अजोड ठरला.

कुमजेत बणाबाईला सुखाचे दिवस आले. कलंडलेलं घर सरळ होऊन स्वतःच्या पायावर उभं राहिलं. बणाच्या पायाला विश्रांती लाभली. पोरानं शेवटी पांग फेडला, असं गाव म्हणू लागला. कुमजेचं नाव सत्तूच लष्करात गाजवलं, म्हणून कैकांचे ऊर फुगले. बणाबाईकडे पैशाचा झरा वाहत येऊ लागला.

परंतु लौकरच निराळं घडलं. अधिकाऱ्यांच्या मत्सराला सत्तू कंटाळला. उद्धट, हेकट वर्तमानं चिडला. गुलामाप्रमाणं वागणं त्याला परवडलं नाही. त्याला शिसारी आली आणि एकाच वर्षात तो नोकरी सोडून पुन्हा कुमजेला आला. लष्करात नाव केलं, म्हणून लोकांनी त्याचं कौतुक केलं; परंतु मथाजी चौघुल्यानं उगीच नाक फुगवलं. तो सत्तूच्या तोंडावर म्हणाला,

“लष्करातनं आला, म्हंजी राजा हूनशान आला काय? कुंभासची मून शेवटी कातवरालाच जानार —” या मथाजीच्या शब्दांनी सत्तू चमकला, वरमला; पण ते बोलणं कानाबाहेर टाकून तो पुन्हा कुमजेच्या त्या जीवनात एकरूप झाला. मिळेल तेव्हा विळ्या-मजुरी करू लागला आणि मजुरी नसेल, तेव्हा हातात कुन्हाड घेऊन फिरू लागला.

काही दिवस असेच गेले.

एकदा सत्तू नदीवर आंधोळीला गेला होता. चैत्राचं ऊन धरणीला होरपळीत होतं. प्रत्येक वस्तू तप्त झाली होती. नदीच्या पाण्यात मासे काजबारले होते आणि नव्या पालवीनं वारणाकाठ नटला होता. हिरव्या रेशमाची शाल पांघरून बसल्यासारखा वाटत होता. एकूण एक झाड पानाफुलांनी डवरलं होतं. आजूबाजूच्या जमिनी नांगरून धापा टाकीत पडल्या होत्या. जळतं वारं तापलेली धूळ उडवीत पळत होतं. उन्हात तगमग झालेली पाखरं मुकी झाली होती. निःशब्द शांतता नांदत होती. वातावरण भलतंच रागावलं होतं.

सत्तू पांटीनं घराकडे निघाला आणि एकाएकी पांटीत एका बाईनं बोंब ठोकली. सारा वारणाकाठ थरथरला. वातावरण अधिकच तंग झालं. सत्तूनं तिकडे धाव घेतली.

एका तरुण, गरोदर महारणीनं मथाजी चौघुल्याचा अपराध केला होता. भर उन्हात येऊन तिनं त्या चढेल माणसाच्या कुंपणाची नांगी उपटली होती आणि त्याच वेळी तो तिथं आला होता. त्यानं आल्या आल्या त्या महारणीला माराय जुपी केली होती. तो तिला जुमानून लाथा घालीत होता आणि ती उपडी पडून ओरडत होती. काट्यात लोळत होती. आपल्या पोटावर लाथा लागू नयेत, म्हणून पोट दडवीत होती आणि किंचाळीत होती.

चौघुला दोन हातात दोन जोडे घेऊन तिला मारीत होता. डोकीपासून पायापर्यंत तो दमानं भरीव लाथा मारीत होता. ती निपचित पडली, की तो शांत होत होता आणि तिनं हालचाल करताच पुन्हा भडकून मारीत होता. ती मरत कशी नाही, याचीच जणू त्याला चीड आली होती. मग त्यानं तिच्या कुशीत लाथा मारण्याची खटपट सुरू केली. मग

मात्र सत्तूला स्वस्थ राहून पाहणं असह्य झालं. त्यानं चौघुल्याचा हात धरला आणि नम्रपणे म्हटलं,

“आबा, काय करता हे?”

“हिनं माझ्या कुपाची नांगी मोडली — उंडगी —”

“मग पुरे झाली की शिक्षा. सोडा आता.”

“न्हाय! न्हाय! मी हिला जिवं मारनार! तू मागं सर!” चौघुला हात सोडवून घेत मान नकारार्थी हलवीत म्हणाला आणि सत्तू म्हणाला,

“मग कुपासाठी मानूस मारता की काय?”

“तू नगं सांगू मला. मी जाईन फाशीला!”

“चौघुलं, ती गरोदर हाय. चला.” असं म्हणून सत्तूनं त्याचा हात धरला आणि चौघुला चिडला. त्यानं हिसका मारून सत्तूला दूर लोटलं आणि एकदम खवळून तो ओरडला, “गुमान जा!” तो पुन्हा भडकला आणि त्या बाईला मारू लागला. उशीर निपचित पडलेली महारीण हंबरडा फोडून म्हणाली,

“माझ्या बोटात बाळ हाय. मला मारू नगा. मी मरेन. मी परत हात लावणार न्हाय 5 5”

महारणीच्या त्या किचाळीनं सत्तूचं काळीज पेटलं. तोच चौघुला पुढं जाऊन म्हणाला, “वराडतीस? मग वरडच तर—”

सत्तूच्या अंगाची आग झाली. तो चढत्या आवाजात म्हणाला, “चौघुल्या ऐकायचं आहे की नाही?”

“न्हाय ऐकत!” चौघुला हातात जोडा घेऊन गर्कन परत फिरला. भुवया चढवीत डोळं वटारून तो म्हणाला, “मी हिला जिवं मारनार!”

“आणि मी तुला जिवं मारल्यावर?”

“मग मार की!” हातात जोडा घेऊन चौघुला तावानं पुढं गेला आणि हातातील कुन्हाड हवेत उंचावून सत्तू गरजला,

“चौघुल्या, मर आता!...” आणि एकाच दणक्यात चौघुला पांदीला आडवा झाला. मग एकापाठी एक दणके बसत राहिले. कुपाच्या काटक्यांप्रमाणं चौघुल्याच्या देहाची खांडोळी झाली. तो कधी मेला, हे सत्तूला समजलही नाही. मग उशिरानं तो शांत झाला. त्यानं त्या महारणीला उठवून महारवाड्यात नेऊन सोडली आणि त्याच दिवशी कुमजही सोडली.

सत्तू फरारी झाला. मानवहत्या घडली, याची त्याला मुळीच खंत वाटत नव्हती.

उलट, आपण एक नेक कर्म केलं आहे, असं त्याला वाटत होतं. तो आपल्यासारखी पन्नास माणसं जमवून वारणेच्या खोऱ्यात संचार करीत होता.

चौधुल्यासारखा वाह्यात, ताठ माणूस उभा ठेवायचा नाही, असा त्यानं निर्धारच केला आणि त्यांचा निपटावा आरंभला. मी मी म्हणणारांना त्यानं चिरडून काढलं. सावकाराच्या व्याजाच्या वद्द्या नि गहाणखत जाळून कुळांना मुक्त करीत तो फिरू लागला. त्याच्या दराऱ्यानं वारणेचा किनारा हादरला. नवऱ्यांनी टाकलेल्या मुली त्यांच्या नवऱ्यांना पटवून त्यानं पुन्हा नांदाय लावल्या. त्या कामी ज्यानं कां कू केलं, त्याची वरात काढली. कैकांना एका पायावर उभे राहावयाची शिक्षा दिली. लाडक्या बापांना कडक दम भरला आणि चढेल जावयाची रग जिरवली. कैक मुलींचे विस्कटलेले संसार पुन्हा सुकर झाले. सोन्याचे झाले. या खोऱ्यात एकूण एक मुलगी दिल्या घरी नांदू लागली. भांडखोर नवऱ्यांना सत्तूची हबक बसली. प्रत्येक नांदत्या मुलीला सत्तू देव वाटू लागला.

सत्तू वारणेच्या खोऱ्यात एखाद्या राजासारखा मिरवत होता; परंतु सरकारही निजलं नव्हतं. पाच हजारांची रक्कम सत्तूला पकडून देणाराला इनाम म्हणून जाहीर झाली होती. साऱ्या चावड्यांच्या खांबाला तसे हुकूम चिकटले होते आणि त्या खोऱ्यातील इरसाल टगे सरकारला मदत करण्यासाठी जिवाचं रान करीत होतं. शिगावचा खोत, बहादूरवाडीचा दादा पाटील आणि मथाजी चौधुल्याचा मुलगा उमाजी चौधुला हे तर नुसते सावलीसारखे त्याच्या पाठीवर पाळत करीत होते; संधीचा वाट पाहत होते. टपून होते.

सत्तू निर्भय होता. तो गिरिकंदरात आणि वारणाकाठच्या शेवऱ्यांत फिरत होता. समोर येऊन हात उगारणारा त्यानं ठेवलाच नव्हता. कुमजेत त्याची फक्त म्हातारी आई होती. जेव्हा त्याला बणाबाईची आठवण होत असे, तेव्हा तो सरळ कुमजेला जात होता आणि आपल्या आईला भेटत होता. मग कितीही पहारा असो, कोणीही पाठीवर असो, तो त्याची पर्वाच करीत नव्हता. कुमजेबद्दल त्याला अभिमान वाटत होता आणि ज्या माउलीच्या कुशीत आपण जन्म घेतला, तिच्या भेटीसाठी तो निर्भय होत होता. शिवाय त्या भागातील बळी त्याने भुईसपाट केले होते. जे होते, त्यांना तो जुमानीत नव्हता. हां — एक फकिरा मांग सोडला, तर एकही माणूस आपल्या तोलाचा नाही, अशी त्याची समजूत होती. म्हणूनच तो स्वतः फकिराला भेटत होता. जिवाला जीव देणारा म्हणून त्याचं तो नाव घेत होता. जो बळी होईल, त्याचा पीळ काढावा, असा त्याचा बोल होता. आणि दारिद्र्याच्या साणेवर धैर्याला धार चढते, असा त्याचा दावा होता. शौर्य श्रीमंतीत फुलत नाही, ते गरिबीतही उसळून उठतं, याचा त्यानं स्वतः अनुभव घेतला होता.

परवा दिवाळीचा सण आला आणि सत्तूला एकाएकी आईची आठवण झाली आणि तो कुमजेला निघाला. अगदी निर्भान होऊन निघाला. फक्त बारा माणसं बरोबर होती. आईला कधी पाहीन, असं त्याला झालं होतं. आईच्या आठवणीनं जुना इतिहास त्याला

आठवत होता. सत्तूसाठी जिनं श्रीमंतांचीं घरं सारवली, त्या माउलीच्या भेटीआड कोणतीही शक्ती उभी राहणार नाही, अशा निश्चयानं तो निघाला होता.

आपल्या माणसांसह जो जेव्हा नांदगावच्या गावदरीला आला, तेव्हा चंद्र मध्यावर आला होता. पहाटेची चाहूल लागून चराचर सजीव होत होतं. सृष्टीला नवा तजेला येत होता. शुक्राची चांदणी, दिवा जळावी, तशी गगनात दिसत होती. निःशब्दता नाहीशी होऊन शब्द साकार होत होते. निद्राधीन धरणीनं नेत्र उघडले होते. ढगांच्या अनंतरंगी गालिच्यावरून प्रकाश येत होता. पूर्वेचं क्षितिज हसत होतं. वारा गिरक्या घेत होता. वृक्षांची नम्रता ढळली होती. पाखरं आपले पंख झटकून सज्ज होत होती. जीवनाला हळूच गती मिळाली होती.

गोठ्यांतील बैलांच्या गळ्यांतील चाळ गुणगुणत होते. जाती फिरत होती आणि शेतकरींची गीतं मंजुळ नाद काढीत होती. बायांच्या गळ्यातून निघालेला धारदार स्वर तलवारीप्रमाणे आरपार जात होता. सत्तू नांदगावच्या पेठेत आला आणि पहिला कोंबडा आरवला. आणि लगेच एका घरातून गीताची ओळ त्याच्या कानावर आली. ती ऐकून तो खटकून थांबला. सर्वजण थांबले. सत्तू कान टवकारून ऐकू लागला. ती बाई म्हणत होती :

नसेल जरी माहेर, भाऊ असावा पाठीचा

गरिबांचा वाली, जसा सत्याबा कुमजंचा ॥

हे शब्द ऐकून सत्तू गर्कन फिरला. सारी माणसं गंभीर झाली. त्यांनी निःश्वास रोखून धरले. सत्तू कानात प्राण आणून ऐकू लागला आणि त्या बाईचं दळणच संपलं. तिचं आपल्या दळणाचा नि गीताचा शेवट केला :

सरलं माझं दळण, घास घालीते शेवटला

आळविते देवा, दे आवुक्ष सत्याबाला ॥...

जातं जोरात फिरलं, गदकन थांबलं आणि सत्तूनं निःश्वास टाकला. लोण्याप्रमाणं त्याचं काळीज वितळलं. त्याला भडभडून आलं. त्याचे ओठ थरारले...

“कुमजंत माझं काय आहे? इथंच माझी कुमज आहे. इथंच माझी आई आहे, इथंच माझी बहीण आहे.”

हे ऐकून बरोबरची माणसं भांबावली.

गोदा गोंधळी गंभीर चेहरा करून म्हणाला,

“पन दिस उगवंल न्हवं?”

“उगवू द्या.” सत्तू म्हणाला, “मला दिवस आणि रात्र सारखीच आहे; परंतु ही माझ्यासाठी रोज सकाळी देवापुढं पदर पसरते; मला आवुक्ष मागते आणि मी तिला जन्मात पाहिली नाही. तिला पाहिल्यावाचून मी कुमजंला येनार न्हाय!”

हे ऐकून गोंधळी गोंधळला. त्यानं विचारलं,

“मग काय करायचं म्हणता?”

“जा आणि काकनासह कासार अन् लुगड्याच्या दुकानासह दुकानदार घेऊन या!” किंचित धावपळ झाली. ‘सतू’ हे नाव ऐकून दुकानदाराची बोंबडी वळली. लुगड्याचं दिंड बांधून तो चालू लागला. कासार पेटारा घेऊन आला आणि सतून दारावर थाप मारली.

“दार उघड—”

“कोन हाय?” आतून ती बाई म्हणाली.

“कुमजंचा सत्याबा—”

‘सत्याबा’ हे नाव ऐकून ती पुढं झाली. तिनं दाराची कडी काढली आणि पिठानं भरलेले हात पुशीत ती त्याला पाहू लागली. सतून मटकन तिच्या पायांवर डोकं ठेवलं—

“ज्याला तू रोज आवुक्ष मागतेस, तो हा कुमजंचा सत्या तुझ्या पायांवर डोकं ठेवीत आहे.” सतू म्हणाला आणि त्या बाईच्या डोळ्यांतून दोन आनंदाश्रू त्याच्या पाठीवर पडले. पेटेत गडबड झाली. आळी उठली. हां हां म्हणता गाव गोळा झाला. लोकांनी सतूला सोप्यात बसवलं. त्याच्या नवख्या बहिणीनं आरती आणली आणि त्याला ओवाळलं.

“आज दिवाळीची भाऊबीज हाय.” एक शेतकरी उद्गारला आणि सतू म्हणाला, “अगदी भाऊबीजं दिवशीच मला बहीण मिळाली.” त्यानं त्या आपल्या बहिणीपुढं पाच लुगडी ठेवली. तिला काकणं घातली, सुरती रुपयांनी तिची ओटी भरली आणि तो उठला. म्हणाला, “मला आवुक्ष मागत राहा. मी जातो!”

ती काहीच बोलली नाही. तिचा कंठ उगीचच दाटला. आपला सख्खा भाऊ कुठं तरी दूर निघाला, असं तिला वाटलं आणि सतून नांदगाव सोडलं.

सूर्योदयाला सतू कुमजेत आला. त्याला पाहून आईला आनंद झाला. दिवाळीचा सण तिनं त्याला जेवू वाढला. बरोबरीच्या सर्व लोकांसह तो जेवू लागला. त्याला निघण्याची घाई होती. तेव्हा बणाबाई तक्रारीच्या सुरात म्हणाली,

“उगीच मारलास त्याला.”

“कुनाला?” सतून विचारलं.

“त्या चौघुल्याला—”

“उगीच? आनि त्यानं ती महारीन मारली असती, ती?”

“सरकारनं त्याला शिक्षा दिली असती—”

“अग, पन कधी? ती बाई मेल्यानंतरच ना?” सतू मध्येच आईला अडवून म्हणाला, “आनि एक नव्हे, दोन माणसं नाहक मेली असती. त्याऐवजी तो एकटा मेलेला वाईट न्हाई—”

“परंतु हा वनवास तुझ्या नशिबी आला ना!” आई दुःखी अंतःकरणानं म्हणाली,

“तो एकटा मेला खरं, प...”

“...पन मी एकटा नाही.” सतू म्हणाला, “माझ्यासाठी दोन हजार मरतील. येऊ दे कुनीही. मी हयातभर लढत राहीन. मी फौज बनवून लढत राहीन. कारण मी चूक केलीच न्हाई!”

बणाबाई गप्प झाली, पुन्हा बोलली नाही. जेवण झालं आणि सतूनं कुमजं सोडलं. संगंची माणसं पांगवली आणि गोंदा गोंधळी बरोबर घेऊन तो विश्रांतीसाठी बहादूरवाडीत बाबा न्हाव्याकडे गेला.

सतूचे अनेक इमानी मित्र होते. त्यांपैकी एक बाबा न्हावी हा होता. त्यानं सतूची सोय करून दिली. दुपारी सतू तिथेच झोपला. रात्रीच्या जागरणामुळे त्याला सडकून झोप आली आणि गोंदा पहारा करीत बसला. बाबा आपल्या उद्योगाला गेला.

किती तरी दिवस पाळतीवर असलेल्या दादा पाटलाच्या गावातच — वाघाच्या घळीत आयता सतू आल्याची बातमी पाळतीवरच्या लोकांनी दादाला दिली आणि त्याला आनंद झाला. त्यानं लगेच माणसांची जमवाजमव सुरू केली. एवढ्यात सतूचा पिच्छा करीत करीत उमा चौधुला येऊन दाखल झाला. त्यामुळं त्या दोघांनाही धीर आला आणि त्यांनी पन्नास माणसं घेऊन भर दुपारी त्या घराला गराडा दिला. उमानं आपल्या लोकांना सांगून ठेवलं : “जिवंत नाही, तर मुडदा पकडा!”

घराभोवतीचा गलका ऐकून गोंधळी चरकला. त्यानं सतूला जागं केलं. दादा पाटलानं आणि उमा चौधुल्यानं घर वेढलं आहे, हे ऐकून सतू क्षणभर खिन्न झाला आणि लगेच त्यानं पुढची तरतूद केली. गोंदा गोंधळी भ्रमिष्टासारखा बाहेर पाहत होता. त्याला सतू म्हणाला, “आता काय करायचं?”

“भाईर पडू या नि म्होरं यील, त्याला कांडलीत निघू या!”

गोंधळी लढाईला तयार झाला. त्यानं कुन्हाडीचा दांडा ठोकला आणि सतू म्हणाला, “तसं निघता येनार न्हाय. आपण दोन मानसं किती लढनार!”

हे ऐकून गोंधळ्याचा जोर एकदम ओसरला. तो गंडबडीनं म्हणाला,

“मग काय करू? बोला!”

सतू विचार करून म्हणाला,

“त्याचं सारं लक्ष माझ्यावर हाये. मी सरळ जाऊन त्यांच्या हवाली होतो. तुम्ही मागच्या दारानं बाहेर पडायचं आणि लगेच आपली माणसं जमवून या बहादूरवाडीला वेढा घालायचा. आकाराम नि आनंद पाटील यांनी बहादूरवाडीची पिसू बाहेर जाऊ घायची नाही — मी काय म्हणतो ते लक्षात येतंय ना?”

“हो, हो.” गोंदा म्हणाला.

“आनि तुम्ही लगेच वाटेगाव गाठा, फकिराला भेटा आणि त्याला हे सर्व

सांगा—” बोलता बोलता सतू गंभीर झाला आणि चटकन उठून आपली कुऱ्हाड घेऊन म्हणाला, “फकिराला सांगा, म्हनावं, कुमजंच्या सत्त्यावर हत्यारानं उपकार करन्यासाठी लवकर ये!”

“मग मी जाऊ?” गोंधळी चाचरला आणि सतू म्हणाला— “जा खरं; परंतु मध्यानरात्रीपर्यंत फकिरा इथं आला पाहिजे. मी निघालो पुढं.” असं म्हणून तो सरळ अंगणात येऊन उभा राहिला. कुऱ्हाडीशिवाय सतू दारात आलेला पाहून उठलेल्या कुऱ्हाडी दबल्या. पन्नास माणसांनी एकदम मुरकंड देऊन त्याला पकडला. तो जिवंत सापडला, म्हणून उमाला आनंद झाला; परंतु हा वाघ एकाएकी इतका नरम कसा झाला, याचं आश्चर्य वाटून दादा पाटलाला धक्काच बसला. त्याचा चेहरा खर्कन उतरला.

त्यांनी सतूच्या मुसक्या बांधल्या आणि लगेच तालुक्याला रवाना करण्याचा विचार केला; परंतु भर दुपारी सतूला घेऊन जाणं सोपं नव्हतं. त्यात वाटेत सतूची माणसं हल्ला करतील, या भीतीनं सरकारात खबर देण्यासाठी एक माणूस पाठवून सरकारी मदत येईपर्यंत सतूला मळीला — नदीकाठाला — बांधून ठेवावा, असा बेत करून त्यांनी त्याप्रमाणे केलं. माणूस तालुक्याला गेला आणि उमा व दादा हे सतूला घेऊन दाट शेवऱ्यांतच नदीकाठी मदतीसाठी वाट पाहत बसले. पाच हजारतील आपल्या वाटणीला किती येणार, याचा कैक मनातल्या मनात आकडा जुळवीत होते.

रात्र उलटत होती. नदीकाठचा गारठा पिसाट झाला होता. शेवरीच्या बारीक पानांच्या दाट गर्दीतून चंद्रप्रकाश खाली उतरत नव्हता. त्यात आता चंद्र मावळण्याच्या बेतात होता. वारणाकाठ मलिन झाल्यासारखा वाटत होता. किंजाळ, उंबर, जांभूळ या झाडांच्या सावल्या अंधारात भर घालू लागल्या होत्या. नदीच्या धारेत मासे धडपडत होते. पाणी खळखळ्याट करीत होतं. कुठं तरी दरड ढासळून पडत होती. त्यामुळं खेकड्याच्या बिळात शेंपटी घालून बसलेलं कोल्हं भिऊन भन्नाट पळत होतं. बाजूला दादा पाटील घोंगड्याची भाळ मारून कुऱ्हाड पोटाशी धरून बसला होता. उमा भाकरीसाठी गावात गेला होता आणि एका मकाणाच्या खोपीत सतू निश्चल पडला होता.

गोंदा आता कुठं असेल? त्यानं कुठून कुठपर्यंत दौड केली असेल? ठरल्याप्रमाणं झालं असलं तर ठीक, नाही तर मग मरण टळत नाही, असा तो विचार करीत होता. इतक्यात उमा आला. त्यानं आणलेल्या भाकऱ्या लोक खाऊ लागले. तो दादा पाटलाजवळ जाऊन बसला आणि म्हणाला,

“कसला विचार करता, पाटील?”

“खरं सांगू? सतूला पकडून इस्तू पदरात बांधून घेतल्यासारखं वाटू लागलंय—”

“पर का?” उमा उत्साहानं म्हणाला, “माणूस आता तालुक्यात पोहचला असला, तर सकाळपर्यंत बाबरखान फौजदार नक्की येईल. भिता का?”

“आपला माणूस तालुक्याला गेला असंल, असं कशावरून म्हणता?” दादा पाटील कण्हत म्हणाला, “सतू हाती लागल्यापासनं मला धडकीच भरलीया. सत्या लस्करी मानूस हाय. काय करील, त्येचा नेम न्हाय. एकाएकी त्यो हातात आलाच का?”

या प्रश्नानं उमाही चरकला; पण स्वतःला आणि दादा पाटलाला धीर देण्यासाठी म्हणाला, “पाटील, घाबरू नका.”

“आता घाबरून काय करावचं!” दादा पाटील म्हणाला, “पर जो इंग्रजांच्या डोईजड झाला, त्योच ह्यो सत्या हाय. जर का ह्यो गेला, तर वंशाला मानूसच ठिवनार न्हाय, हे मातर...”

या बोलण्यानं उमाला दादाची चीड आली. तो खिन्न झाला. सूर्योदयापर्यंत आपण गुमान सतूचं डोकं मारून मोकळं व्हावं, असा एक विचार त्याच्या मनात आला आणि दादा पाटील म्हणाला,

“सतूला आपून ठार जरी मारलं, तरी आपला जीव वाचत न्हाय—”

आपल्या मनातील विचार याला ऐकू गेला, की काय अशी शंका येऊन उमा चटकन उठला. त्याबरोबर हा उमा सतूचा खून करील, अशी दादाला भीती वाटली.

फकिरा आणि गोंधळी माणसं जमवीत बहादूरवाडीच्या गावदरीला आले होते. फकिरा आपल्या पांढऱ्या शुभ्र घोड्यावर बसला होता. साधू, सावळ्या, पिरा, मुरा, बळी अशी पन्नास माणसं दौडत होती. फकिराचं घोडं दुडक्या चालीवर पळत होतं. गावदरीला एक माणूस आडवा आला. त्यानं विचारलं,

“कोन चाललयं ते?”

“कोन आकाराम?” गोंदाचा आवाज ओळखून तो थांबला आणि फकिरानं घोडं उभं केलं.

मग गोंदानं विचारलं,

“हं, कसं काय? सतू कुटं हाय?”

“मळीला पानवठ्याच्या वरल्या शेवऱ्यात.” आकाराम म्हणाला, “उमाचा इसम तालुक्याला जाताना आम्ही पकडून ठिवलाय. आम्ही आता मळीच येडलीया—”

“शाबास!” फकिरा म्हणाला, “हं, चला.” त्यानं टाच मारली आणि ते सर्व पांदीनं मळीकडे निघाले. फकिरानं वास घेतला. माशांचा हिवळ वास आला. शेजारी भुयांची

घरं दिसत होती. त्यांची जाळी कुपावर वाळत पडली होती.

फकिरा सावळाला म्हणाला,

“सावळूनाना, त्यातली दोन जाळी घे अन् चल!”

ते पाणवट्याला आले. फकिरानं आपलं घोडं किंजाळात बांधून कंबर बांधली. सावळा आणि बळी यांनी भुई होऊन, दिवटी घेऊन नदीनं वर यायचं नि बाकीच्या लोकांनी जिथं सत्तू आहे, तिथपर्यंत गुमान जायचं आणि उमा चौघुल्याच्या लोकांचं लक्ष त्या दिवट्यांकडे वळताच हल्ला चढवायचा, असा सारा बेत करून ते आपापल्या मार्गाला लागले.

रात्रीची मिठी सैल होत होती आणि जसजशी रात्र संपत होती, तसतसा उमा उतावळा होत होता. तो बावरून कानोसा घेत फिरत होता. एकाएकी नदीत खळखळट झाला आणि उमा डाफरला,

“कबीरा?”

“जी.” कबीर धावत आला.

“काय दिसलं?”

“दरड कोलमडली पाण्यात.”

“दहाजणं खोपीजवळ असा, जा!” कबीरा गेला. थोड्या वेळानं सावळा आणि बळी नदीनं वर आले. त्यांच्या हातातील दिवट्या पाहून उमा चमकला. त्यानं निजलेल्या दादाला उठवलं. एवढ्यात एक इसम धडधड धावत आला.

“काय, रं? काय झालं?” उमानं विचारलं.

“मला काय तरी दिसलं.” तो इसम म्हणाला.

“काय दिसलं?” उमाचा आवाज चढला आणि तो इसम म्हणाला,

“डुकार असलं—”

“मग डुकारासारखा पळतोस का?” उमा रागावला आणि त्या दिवट्या जवळ आल्या. त्यांचा गंभीर प्रकाश वारणेवर थरथरू लागला. त्या प्रकाशात झाडांच्या सावल्या झोके खाऊ लागल्या. उमानं दरडावून विचारलं,

“कोन आहे ते?”

“आमी भुई हाय.” त्याबरोबर सर्वच लोक त्या दिवट्यांकडे पाहत राहिले आणि फकिरानं एकदम हल्ला चढवला. दणादण कुऱ्हाडी आदळू लागल्या. ‘आलं, ‘मेलो’, ‘धावा’ — एकच दंगल उडाली. धडाधड माणसं कोसळू लागली. हातात तलवार घेऊन फकिरा चपळाईनं पुढं धावला आणि पुढं उमानं तळहातावर थुंकून कुऱ्हाड फिरवली. तो खोपीकडे मटकन निघाला आणि गोंधळी फकिराला म्हणाला, “दाजी, उम्या आला!”

“येऊ दे.” असं म्हणून फकिरानं उमावर झेप घेतली. तोच साधू ओरडला, “पाडा त्याला खाली!” मुरानं उमाला मध्येच आडवला. फकिरानं सत्तूचे दोर कापून त्याला मोकळा केला आणि आकारामानं एक कुन्हाड त्याच्या मुठीत दिली. ती मुठीत आवळीत सत्तू म्हणाला,

“हं, आता मागं सरा. कुठाय उमा चौघुला?”

मुरानं उमाला जखमी केला होता. दादा पाटील पायाला कुन्हाड लागल्यानं लंगडत माघार घेत होता आणि जेव्हा सत्तू सुटल्याचं सर्वांच्या लक्षात आलं तेव्हाच एकच पळापळ सुरू झाली. उमा आणि दादा यांनी नदीत उड्या घेतल्या. साऱ्या शेवऱ्यात उमाची माणसं पांगली. रात्री पळत्याचा पिच्छा करू नये, म्हणून फकिरानं आपली माणसं एकत्र केली. दंगल शांत झाली. फकिरा आणि सत्तू दोघे होते, म्हणून उमा पळाला, नाही तर त्यानं कहर केला असता, याची सर्वांना कल्पना होती.

सर्व लोक एकत्र आल्यानंतर सत्तूनं हातातील कुन्हाड टाकून फकिराला मिठी मारली आणि तो म्हणाला,

“नाईक, तुम्ही आला, म्हणून हा सत्तू वाचला. आता तुम्हाला माझ्या कैक आयाबहिनी, हा सारा वारनाकाठ दुवा देईल!”

“ह्यो दुवा देऱ्याचा सवाल काय?” फकिरा मांग म्हणाला, “दगडाला दगडाची गरज लागती आन् मी तर मानूस हाय!”

“अशी मानसं थोडी असतात.” सत्तू म्हणाला, “तुम्ही माझ्यावर उपकाराचा डोंगरच रचला हाय. आता माझी एक विनंती—”

“काय?” फकिरा हुंकारला आणि सत्तू म्हणाला, “असंच तुमच्या मदतीला येऱ्याची मला संधी द्या. मी धावत येईन!” तो क्षणभर थांबला आणि पुन्हा समोरच्या वारणेवर बोट रोखून म्हणाला, “ही, ही वारनाच वळवून तुमच्याकडे आनीन!”

फकिरा काहीच बोलला नाही. ते सर्वजण नांदगावच्या रोखानं चालू लागले. नांदगावच्या गावदरीला येताच पहिला कोंबडा आरवला. ते सर्व थांबले. तिथून फकिराची वाट फुटून वेगळी होत होती. फकिराला पुढं जायची घाई झाली होती आणि “—सरीलं माझं दळण, घास घालीते शेवटला, आळविते, देवा, दे आवुक्ष सत्त्याबाला” या गीताचे स्वर सत्तूच्या कानात घुमत होते. दोघांनी एकमेकांचा निरोप घेतला.

फकिरा पुढं पश्चिमेकडं निघाला आणि पूर्वेला प्रकाशानं हालचाल आरंभली. ढगांच्या पायघड्या तुडवीत तो पुढं पुढं येऊ लागला. शुभ्र घोड्यावर बसून आपल्या घरी निघालेल्या फकिराची पाठमोरी आकृती पाहत सत्तू उभा राहिला. मग तो गोंदा गोंधळ्याला म्हणाला,

“रोज पहाटे आवुक्ष मागणारी बहीन असावी आणि भाऊ हा असा — फकिरासारखा असावा! सुदैवानं मला दोघंही आहेत. चला!”

कधी ना कधी घात होणार, या एकाच विचारानं राधाचं काळीज पोखरलं होतं. जखमी हृदयावर फकिराच्या त्या हालचालींच्या सारख्या जखमा होत होत्या. फकिरानं शांत बसावं, त्यानं कुठं जाऊ नये, त्याचे वैरी टपून बसले आहेत, ते केव्हा तरी डोकं वर काढतील, याचाच ती विचार करीत दिवस मोजीत होती.

फकिरा सत्तूची सुटका करून आला आणि दुसऱ्याच दिवशी बाबरखान फौजदारानं गावात येऊन डेरा दिला. गावातून त्याचं बोलावणं येण्यापूर्वीच मांगवाड्यात एकाएकी दंगल उडाली. आपापसात हाणामारी झाली. एकूणएक माणूस जखमी झाला. कधीही एकमेकाला शब्दानं न दुखावणारे मांग आपसात लढले, हे ऐकून गावाला आश्चर्य वाटलं आणि त्या मारामारीनं बाबरखान चरफडला. कारण बाबरखानाबरोबर उमा चौघुलाही आला होता. सत्तूची सुटका फकिरानंच केली, असा त्याचा दावा होता. नदीला रात्री झालेल्या चकमकीत एकूणएक माणूस जखमी झाला आहे, असं त्यानं बाबरखानाला सांगितलं होतं. त्या सर्व लोकांच्या जखमा पाहण्यासाठीच मुद्दाम बाबरखान आला होता. जो जो जखमी दिसेल, त्याला अटक करायची त्यानं तरतूद करून ठेवली होती.

परंतु साराच डाव उधळला गेला. आपसात मारामारी करून सर्वच मांग जखमी झाले आणि बाबरखानाची निराशा झाली. त्या रात्री सर्व मांग लोकांना बोलावणे करण्याऐवजी सर्वांना सकाळी सूर्योदयालाच चावडीवर बोलावलं. त्या वेळी दोन फळ्या करूनच मांग गावात दाखल झाले. एका फळीचा फकिरा, तर दुसरीचा सावळा हा पुढारी होता आणि सर्वच जखमी होते.

चावडीच्या कऱ्ठ्यावर बाबरखान गुडगुडी ओढीत बसला होता. पाठीमागे एक बंदूकधारी शिपाई उभा होता. बाबर गुडगुडीचे मंद झुरके मारून, तोंड एकदम पसरून धूर सोडीत होता. त्याचा गिड्डा देह खाली बसल्यामुळं अधिकच रुंदावला होता. त्याच्या काळ्या चेहऱ्यावरील दाट भुवया, सणसणीत मिश्या, लांब दाढी आणि डोकीचे ताठ केस यांमुळे त्याची भीती वाटत होती.

सावळा एकदम पुढं झाला. त्यानं आपला जखमी उजवा हात डाव्या हातानं धरून फौजदाराला रामराम केला आणि जवळच बैठक मारली.

चावडीत विष्णुपंत कुलकर्णी, शंकरराव पाटील व इतर बडी मंडळी गंभीर चेहरे

करून बसली होती. धुराचा लोट सोडून बाबरखान समोर बसलेल्या सावळाकडे रागानं पाहत म्हणाला,

“काय रे, मी कसा दिसतो तुला? खरं सांग.”

“अस्वलावानी दिसता, सरकार.” सावळा उत्तरला.

त्याचं ते उत्तर ऐकून डेरा चरकला. सर्व लोक भयभीत होऊन पाहू लागले.

“तुला माझी भीती वाटत नाही?”

“न्हाय, सरकार!”

“का वाटत नाही?”

“मेल्यालं मेंढरू अग्नीला भीत नसतं, रावसाहेब!”

“खरं आहे तुझं.” बाबरखान म्हणाला, “रात्री मारामारी का केली, रे?”

“मी वार्डच दारू घेतली, म्हणून फकिराला राग आला. त्येनं मला काठी मारली. मग झाली जुपी.” सावळानं एका दमात सारं सांगून टाकलं.

बाबरखान पुढं काहीच बोलला नाही. त्यानं पुढं कसलीच चौकशी केली नाही. दुपारी राहुटी उठवून तो रवाना झाला.

— आणि नंतर राधाला समजलं, की ती मारामारी केवळ नाटक होतं. वारणेच्या काठी मळीला झालेल्या जखमा पाहून आपण अडकू, म्हणून फकिरानं मुद्दाम मारामारी केली होती. त्या प्रसंगाची आठवण होऊन राधा बेचैन झाली.

गावातील आयाबाया राधाला सल्ला देत, ‘फकिराचं लग्न करून टाक. सर्वात मोठा उपाय हाच आहे. एकदाचं लग्न झालं, की हा सुतासारखा सरळ होऊन प्रपंच करू लागेल.’ पण ते राधाला पटत नव्हतं, कारण त्याच्या बापाचा — राणोजीचा — इतिहास ती विसरली नव्हती. पेढ्याची पुडी कमरेत खोचून त्यानं जीव दिला होता. त्याचीच अवलाद! त्याचं लग्न झालं काय, न झालं काय सारखंच.

पंधरा दिवस झाले आणि एके दिवशी चिंचणीकर पिराजी आला आणि राधाला म्हणाला,

“आक्का, तू बारा वर्स गाव सोडून कुठं गेली न्हाईस. एकदा चल चिंचणीला, न्हा चार दिस नि ये मग!”

“न्हाय, रं, बाबा.” राधा म्हणाली, “घरात आत्या हायती. त्येच्यानं काम व्हत न्हाय नि या घरात भूत नाचतंय, त्येला कुटं सोडू?”

“त्येची नकं काळजी करू.” पिराजी म्हणाला, “तू आत्याला बी घे संगं नि चल. फकिराची काळजी करू नकं. त्या भुताला मी मंतीर मारतो.”

पिरानं फारच आग्रह केला आणि एक चाकोरीत कैक वर्ष काढून कंटाळा आलेली राधा चिचणीला गेली. ती राहीलाही घेऊन गेली.

ऐन डोंगराच्या पायथ्याला परबती मांगाचं घर होतं. अगदी सह्याद्रीच्या कवळ्यातच चिचणी वसली होती. सभोवतालची घनदाट झाडी, उंच डोंगर, बाजूला असलेलं कुरण — राधाला ते सारं नवंनवंच वाटलं. त्यात परबतीचा संसारही नेटका होता. पिराजी, त्याची बायको, एक मूल आणि नुकतीच वयात आलेली पिराजीची बहीण सरूबाई. साठ वर्षांचा म्हातारा परबती आणि म्हातारी. ही सारी माणसं कशी एका माळेत ओवलेल्या मण्यांसारखी वागत होती.

दोन दिवस सरूबाईची आणि राधाची चांगली ओळख झाली. फकिराची आई म्हणून परबती मोठ्या आदरानं तिच्याकडे पाहू लागला. एकदा दोनदा तो बोलता बोलता बोलूनही गेला,

“बाई, तू साधी न्हाईस — तू एका वाधाची आई हाईस!”

हे ऐकून राधाच्या अंगावर मूठभर मांस चढल्यासारखं झालं. फकिराबद्दल तिला अभिमान वाटू लागला.

परबतीचा तो संसार, ते घर, पिराजीचं मूल हे सारं पाहून राधाच्या मनात नवाच विचार घोळू लागला — जर फकिराचं लग्न केलं, तर त्यालाही मूल होईल. तोही संसाराला लागेल आणि आयाबाया सांगतात, तसंच का होणार नाही? लोक म्हणतात, स्त्री ही पुरुषाची वेसण असते. मग आपण फकिराला —

राधाला सरूबाईचा गोड स्वभाव, रंगरूप, सर्व काही पसंत पडलं. ही सरू आपली जर सून झाली, तर उभ्या गावात उजवी ठरेल, असा विचार करून एके दिवशी तिनं पिराजीला बाजूला नेऊन आपला हेतू सांगितला.

“पिराजी, एक गोष्ट बोलू?”

“आक्का, इचारू नगं. मला माग.” पिराजी म्हणाला, “माझं डोस्कं कापून पायावर ठिवीन मी!”

“नगं मला डोस्कं तुझं.” राधा म्हणाली, “मला सरू देऊन टाक! मी फकिराचं लगीन करत्ये.”

“तुला सून पटली!”

“हो. मला पटली.”

“रंगानं-रूपानं, गुनानं!”

“साऱ्यानं — साऱ्यानं, बाबा...”

“मग लगीच घेऊन जा नि लाव लगीन बरं!”

“म्हंजी तू नामानिराळाच. बरा हाईस की!”

“मग मी काय करू, ते सांग.”

“तू ह्या लग्नात काय करनार?”

“काय करू? बोलिवलंस, तर पोळ्या खाईन...”

“म्हंजी माज्या आयत्या पोळ्या खानार तू?”

“मग सांग, काय, करू त्ये!”

“लग्नाचा तू किती खर्च करनार?”

“लगीनच करून देऊ!”

“न्हवं. लगीन माझ्या दारात झालं पाहिजे.”

“मग सारं सामान घेऊन येतो नि तितं करतो.”

“मग जमलं.” राधा हरखून म्हणाली, “बाबास्नी इचार सांजंला.”

“त्येला काय इचारायचं?” पिराजी म्हणाला, “ही बातमी ऐकून आबा टिरीनं ढोलकं वाजवील. तयारी कर. सारं लागलं, त्ये गाडीत भरीत चल. नवरी तुझी. नवरा तुझा. हे घर बी तुझं!”

राधाचा आनंद गगनात मावेनासा झाला आणि जेव्हा संध्याकाळी ही गोष्ट परबतीला व इतरांना समजली, तेव्हा सर्वांचे चेहरे हर्षानं मोहोरलं. सरू लाजून चूर झाली.

फकिराचं लग्न निश्चित करून राधा जलदीनच परतली. फकिराच्या कपाळाचं बाशिंग आपण आता लौकरच पाहणार, या गोड विचारात त्या सासू-सुना देहभान हरपल्या होत्या. आता आपण सासू नि आजेसासू होऊन सून आणि नातसून दोघी आपल्या हाताखाली घेणार — केवढं हे आपलं नशीब! या कल्पनेनं राहीबाई मनातल्या मनात हसत होती.

राधाबाई नि राहीबाई दोघी कऱ्हाडला आल्या. पिराजी त्यांना पोचवण्यासाठी गाडी घेऊन निघाला होता. तो बैलांना सारखा दाबीत होता. ऐन दुपारी त्यानं कृष्णा गाठली आणि भाकरी खाण्यासाठी वाळवंटावर गाडी सोडली.

कृष्णाकाठच्या आंबराईत दूरदूरचे वाटसरू बसले होते. कोण जेवण करीत होते, कोण चुली पेटवून पीठ मळत होते, तर कोणी भाकरी खाऊन सावलीत आराम करीत होते. राधा, राही, पिराजी यांनी दुपारचं जेवण त्या सावलीत उरकलं, त्याच वेळी दूर कुठं तरी तापसरीचा भयंकर रोग आला असून मुंगीप्रमाणं माणसं मरत असल्याचं ते वाटसरू एकमेकांत बोलताना राधानं ऐकलं आणि तिचं काळीज चरकलं. एक-दोन

दिवसांच्या तापात माणूस मरतं, हे ऐकून तर तिला भलतीच भीती वाटली. फकिराच्या लग्नाच्या कल्पनेनं मोहरलेलं तिचं मन ही तापसरीची बातमी ऐकून काळवंडलं, ती खिन्न झाली. तिला त्या आंबराईत बसवेना. तिणं पिराजीला सांगून गाडी जुंपली आणि घर जवळ केलं.

आली आली म्हणता कार्तिकी पौर्णिमा आली. सर्वत्र तुळशीची लग्नं लागली आणि मग लग्नसराई सुरू झाली. पहिलीच तिथी धरून राधानं फकिराचं लग्न उरकून घेतलं. भोवतालच्या वीस गावात कुणाचं झालं नसेल, असं फकिराचं लग्न झालं. इंग्रजी लष्कराला हुलकावण्या देत स्वतः सत्तू दोनशे माणसांसह लग्नाला आला होता. त्यानं सुरती रुपयांनी नवरानवरीची ओटी भरली. उभा गाव फकिरावर तांदूळ टाकायला राधाच्या दारात आला. स्वतः विष्णुपंत, शंकरराव पाटील ह्या मंडळींनी देखरेख केली आणि त्या वेळी प्रत्येकाच्या डोळ्यांपुढं माळानं गबऱ्याला घेऊन दौडत येणारा राणोजी तरळला. दौलती आणि राहीबाई यांनाच वरबाप-वरमाईचा मान मिळाला. त्यांनीच मळवट भरला. राधा विधवा होती, परंतु ती आनंदात होती. तिला कुंकवाचं दुःख वाटत नव्हतं.

सावळा तर मुख्य कारभारी होता. घमांडी, मुरा, बळी, साधू ही मंडळी आलेल्या पाहुण्यांची उस्तवारी करीत होती. फकिराच्या कपाळी पाच दिवस बाशिग ठेवायचं, असा राधाचा निर्धार होता.

नवरा-नवरी बरोबर गेली. सर्व थोरांना मान दिला आणि लग्न संपलं.

आपण एक महान कार्य पार पाडलं, असं राधा, दौलती, राही यांना वाटलं. दौलती नि राहीबाई यांनी बोलून दाखवलं,

“आता फकिराचं बाशिग ह्या डोळ्यांनी बघितलं, आता ह्ये कवाबी झाकू दे. आम्ही तयारी केलीया —”

कार्तिक महिन्यापासून वैशाखापर्यंत सहा महिने फकिरा घर सोडून कुठंही गेला नाही. राधाचं काळीज डोंगराएवढं झालं. लग्नाला आलेली सरूबाई चारच दिवस माहेरी जाऊन लगेच परत आली होती. ती राधाला काहीच काम करू देत नव्हती. सारं घर एकटीच आवरीत होती. त्यामुळं आम्ही जे पूर्वी कष्ट काढले, त्यासाठी आता देवानं आम्हाला सुखच द्यायला विचार केला आहे, असं राधा, राहीबाई, दौलती यांना वाटू लागलं होतं; परंतु आता साधूवरही चार तांदूळ पडलेले पाहावे, हा विचार काही त्या तिघांना सोडीत नव्हता.

सहा महिन्यांपूर्वी दूर कुठं तरी चालू झालेली तापसरी आता अगदी जवळ आल्याची बोलवा सुरू झाली होती. लोक काजबारले होते. मरणाच्या भयंकर कल्पना त्या खोऱ्यातून प्रत्येक माणसाच्या मनात नाचत होत्या. त्यातच गावंच्या गावं, घरंच्या घरं बसल्याच्या कथा एक दुसऱ्याला सांगत होते.

— आणि ते खरंही होतं. ती साथ अति उग्र स्वरूप धारण करून इंच इंच जमीन व्यापीत पुढं पुढं सरकत होती आणि गावात साथ पसरताच भरला संसार जिथल्या तिथं टाकून लोक सैरावैरा पळत होते. जणू त्यांच्यासाठी भयंकर वणवाच लागला होता. जो पळत नव्हता, तो निश्चित मरत होता. शंभरात फक्त दहाच कशीबशी वाचत होती. मरणांराना पुरण्यासाठी माणसं उरत नव्हती. घरातील सर्वच माणसं एकदम तापसरीचं भक्ष्य होत होती. मग त्या घरात कोण मरण पावला, हे पाहण्यासाठीही कुणाला शुद्ध उरत नव्हती.

या भयंकर साथीची बातमी ऐकून राधाचं काळीज पुन्हा चरकलं. दौलती हबकला. राहीबाईं घाबरली आणि त्या तिघांच्याही पुढं एकच प्रश्न नाचू लागला.

— आम्ही कुसळं वाढवून मेरू घडवला; पण आता ह्या तापाच्या साथीत तो मेरू टिकाव धरणार का?

ही साथीची भयंकर भीती पाठीवर टाकून माणसं कसा तरी धीर धरत होती; परंतु पुन्हा दुसऱ्या एका तितक्याच भयंकर संकटानं मानवावर आक्रमण सुरू केलं—

ज्येष्ठ महिना मागं गेला. मृग नक्षत्र निघालं. माणसांनी चपळाई करून आपापल्या जमिनी पेरून टाकल्या आणि येणाऱ्या साथीला तोंड देण्यासाठी मनाची तयारी केली.

आकाशात ढगांनी प्रचंड धडपड केली. अक्राळविक्राळ ढग गगनात जमले व लगेच लोळत दूर निघून गेले. एकही थेंब पृथ्वीवर पडला नाही. मृग नक्षत्र कोरडं ठाण निघून गेलं. मृग नक्षत्रानं दगा दिला; पण पुढील नक्षत्र काही असंच कोरडं जाणार नाही, असा विचार करून माणसांनी कोलमडणाऱ्या मनाला आशेचा धीर दिला, पण...

पण दुसरंही नक्षत्रं आलं तसंच गेलं. मग मात्र हाहाकार उडाला. आषाढ कोरडा गेला नि धूळ उडू लागली. वळवानं उगवलेली गवतं मातीत एकरूप झाली. मातीत पेरलेलं बी पाखरांनी उकरून खाऊन त्याचा माग बुजवला आणि भयंकर दुष्काळ सुरू झाला.

सुंदर प्रदेश भकास झाला. एक भयंकर आग सर्व काही जाळून जावी, तशी स्थिती झाली. माणसं हंबरू लागली. गुरं हाडं-चिंध्या खाऊ लागली.

रोग, दुष्काळ आणि मृत्यू हे हातात हात घालून सर्वश्रेष्ठ मानवतेला चिरडीत निघाले आणि मृत्यूचं उग्र तांडव वाटेगावच्या समीप आलं. उपाशी माणसांवर साथीनं सहज कबजा केला. घरच्या घरं कणू लागली. दुष्काळानं केवळ हाडांचे सापळे केलेली माणसं

गारद करायला मृत्यूला सोपं झालं.

वाटेगावात माणसं मरू लागली. दाही दिशांना अंधार दाटला. लोकांना वालीच उरला नाही. सुरुवातीला मसणवटात काही चिंता जळाल्या; पण लवकरच लाकडांची टंचाई आली आणि मग मदीं मातीआड करण्याचीच सर्वांवर पाळी आली; परंतु लौकरच तोही प्रश्न बिकट झाला. दुष्काळातील उपासमारीनं अस्थिपंजर झालेल्या माणसांना दुसऱ्यासाठी खड्डा खणणं अवघड झालं. मग एका एका गोरीत बसतील तितकी मदीं गाडली जाऊ लागली.

— आणि मग डोंगरातील कोल्ही, लांडगे यांनी गावदरीलाच तळ दिला. वैरण न मिळाल्यामुळे मेलेली गुरं खाऊन गावची कुत्री माजली आणि सर्वत्र कोल्हा-कुत्र्यांचं राज्य प्रस्थापित झालं.

उभा मांगवाडा साथीनं कण्हत पडला होता. जे कोणी उभे होते, ते पोटासाठी धडपडत होते. म्हातारी टाचा घासून खळ्या खणीत होती आणि राधाबाई व सरू घरी दाणे दळून घरोघर तरवणी पुरवीत होत्या. आज्ञ्यांची सेवा करीत होत्या. जे काही जवळ होतं, ते शेवटपर्यंत मांगवाड्यात सर्वांना चारून मग एकदम आपण सर्वच उपाशी मरायचं, असा त्या दोघांनीही निर्धार केला होता.

— आणि फकिरा, सावळा, साधू, मुरा मरणारांसाठी गोरी खणून हैराण झाले होते. एकट्या मांगांचीच नव्हे, तर उभ्या गावाची मदीं पुरण्याचं काम त्यांच्याकडे आलं होतं. मरणानं जातिभेद नष्ट केला होता.

दुपारची वेळ होती. वातावरण तप्त झालं होतं. फकिरा नुकताच येऊन बसला होता. सरू व राधा याही आल्या होत्या. दौलती व राहीबाई एका जागी बसून कोण कोण मेलं, याची चौकशी करीत होते. इतक्यात मोक्या आला. म्हणाला,

“दाजी हाय काय?”

“हाय — या?” फकिरा म्हणाला.

“आता कशाला येऊ? चिंगा म्हातारी गेली—”

“मग चला तर—” असं म्हणून फकिरा उठला.

सर्वांनी चिंगा म्हातारीला मातीआड केलं आणि ते परत फिरले. वाटेत चालता चालता मुरा म्हणाला,

“दाजी, ही म्हातारी जगली असती.”

“मग तिला का जीव नकोसा झाला?” सावळानं खवचटपणं विचारलं आणि मुरा म्हणाला, “अन्नावाचून मानूस मरतंय—”

“म्हंजी कसं?” फकिरा हुंकारला व मुरा म्हणाला, “मांगवाड्यात आज या घडीला चिपटंभर दानं न्हायती! माज्यानं हे हाल बघवना—”

फकिरा

“मग काय करायचं?” फकिरानं विचारलं.

“काई करता येत न्हाई!” मुरा उदगारला.

बोलत बोलत ते सर्व पांटीला आले आणि मांगवाड्याकडे वळून चालू लागले. मध्येच थांबून फकिरा म्हणाला,

“तुम्ही जावा आणि एकूण एक माणूस जमून बसा! मी गावात जाऊन येतो.”

असं म्हणून तो झरकन पांटीनं गावाकडं निघाला. त्याची सर्व गात्रं बधिर झाली होती. तो विष्णुपंत कुळकर्ण्याच्या वाड्यापुढं कधी आला, ते त्याच्या लक्षात आलं नाही. समोरा वाडा पाहून तो एकदम भानावर आला.

काळोखानं विष्णुपंतांचा तो प्रचंड वाडा गिळंकृत केला होता. सर्वत्र अंधारानं आपलं अस्तित्व प्रस्थापित केलं होतं. गावात हूं की चूं होत नव्हतं. मधून मधून एखाद्या घरी रडण्याचा हलकल्लोळ उसळत होता, पण रडणाऱ्यांनाही रडण्यासाठी तकवा नव्हता. क्षणभरच औरडून मग पुन्हा सर्व काही शांत होत होतं. मध्येच कुत्री दीर्घ सूर काढून रडत होती, त्यामुळ गावात भेसूरता अधिक उग्र होत होती.

फकिरा वाड्याच्या ढेलजेत येऊन थांबला. देवळीत जळणाऱ्या निरांजनाचा मंद प्रकाश त्याच्या मजबूत देहावर थरारला. फकिरानं हाक मारली,

“आबासाहेब—”

“कोण, फकिरा?” पंत गडबडीने मधल्या अंगणात आले. पंतांच्या वयानं आता साठी गाठली होती, पण त्यांचा धिप्पाड देह अजून दणदणीत होता. प्रचंड मस्तकावरचं टक्कल, रुंद गर्दन, टपोरे डोळे आणि पल्लेदार शुभ्र मिश्या यामुळं पंत एखाद्या ढाण्या वाघाप्रमाणं दिसत होते. त्यांचा आवाजही गुहेत वाघ गुरकल्याप्रमाणं गंभीर होता.

फकिरा पुढं होऊन एकदम पंतांपुढं थांबला. त्यानं आपले कठीण, मजबूत हात पाठीमागं धरले होते. त्याचे रसरसनारे डोळे पंतांवर स्थिरावले. त्याचा रुबाबदार चेहरा घामानं डबडबला. तो मनातल्या मनात शब्द शोधू लागला; पण पंतांनीच सुरुवात केली,

“मांगवाड्यात आणि महारवाड्यात काय चाललं आहे?” त्यांच्या करारी नेत्रांत चित्तेचा भाव तरळला.

देवळीत जळणाऱ्या निरांजनाकडे पाहत फकिरा म्हणाला,

“मांगांम्हारांचा वंशच उरत न्हाय, आबा!”

“आतापर्यंत किती माणसं दगावली?”

“चार दिसांत बारीक-मोठी ईस.” फकिरा पुटपुटला. त्याचे शब्द अंधारात चडफडत गेले.

“मग तुझं म्हणणं काय आहे?” पंतांनी पुन्हा प्रश्न केला.

फकिरा ओठांवरून कोरडी जीभ फिरवीत म्हणाला,

“भाकरी भाकरी करून पोरानंचं चरफडून मरनं आणि त्यांचा तो हंबरडा आता माझ्यानं ऐकवना. देकळावाणी काळीज इरगाळतंय माझं.”

फकिराच्या पापणीत देवळीतील त्या निरांजनाच्या प्रकाशाचे कण लोंबकळू लागले आणि त्यानं गरकन मान फिरवून आसू दडवले.

“तसं नाही—” पंत समजावणीच्या सुरात म्हणाले, “धीरानं घ्यायला पाहिजे आता, फकिरा.”

“आबा—” फकिराच्या काळजातून कणहत बोल आला, “मांग-म्हार भोपळीचा नि करडूचा पाला खाऊन जगतोय, पण जमना. नुसती उपासमार असती, तर पोट बांधून काळीज शाबूत ठिवलं असतं; पण ह्य साथीनं कडेलोट केलाय आमचा—” फकिरानं पुढचे शब्द गिळून घेतले आणि पंतांकडे पाहिलं.

पंतांनी पुन्हा तोच प्रश्न केला,

“मग आता पुढं काय?”

पंतांचा धीरगंभीर आवाज वाड्यात घुमला आणि फकिरा मंद स्वरात म्हणाला,

“तुमीच सांगा!”

“मी? मी काय सांगू? गाव दुष्काळाच्या दाढेत आहे, हे मी सरकारात कळवलं आहे; परंतु टीचभर चिड्डीनं त्याचं उत्तर नाही आणि मी म्हणजे केवळ मृतांची नोंद करणारा झालो आहे.”

“मग आमास्नी धनी कोन?” फकिराचा स्वर वैतागला.

“कोण कोणाचा धनी नाही!” पंत चटकन बोलून गेले, “माझ्याही भोवती आक्रोश सुरू आहे, मी संकटात आहे; परंतु माझं स्पष्ट मत आहे, की तुम्ही जगलंच पाहिजे! मरणापेक्षा आज जगणं हे महत्वाचं आहे.”

“पन, आबा, कसं?” फकिरा अधिकच चिडक्या सुरात उद्गारला.

“जसं जमेल, तसं!” पंत खटकन बोलले, “काहीही करा, पण जगा!” त्यांनी झेप घेऊन, निरांजनाची वात वर करून मोठा प्रकाश केला. प्रकाशाची पाचर अंधारात खोल गेली अन् अंधार थरारला.

“मग आम्ही काय करावं?” फकिरानं गोंधळून पुन्हा प्रश्न केला आणि पंतांचा चेहरा बिथरला. त्यांच्या आवाजात अधिक कडवटपणा आला.

“ते मला कळत नाही.” पंत गळ्यातील जानव्याला करकचून तिढा देत म्हणाले, “तुम्ही कुत्र्यासारखं मरू नका! हेही दिवस जातील—”

पंतांच्या मुखातून शब्दांऐवजी निखारेच बाहेर पडले आणि फकिराच्या अंतःकरणात धैर्याचा महासागर लाट उसळीत उठला. त्यानं पंतांपुढं हात टेकला आणि तो उठून म्हणाला,

“आबा, मी जातो!”

“जा. उकिरड्याचा पांग फिटतो आणि तुम्ही तर माणसं आहात, माणसं —” पंतांनी फकिराला निरोप दिला.

काजळी झाडताच ज्योत प्रखर व्हावी, तद्वत फकिराचं मन उजळलं. गगनाला गवसणी घालण्याची प्रबलता त्याच्या छातीत निर्माण झाली. त्याच्या तरुण पायांत विजेप्रमाणं हिंमत संचारली. तो चिखल तुडवावा, तसा अंधाराला तुडवीत, बेभान होऊन मांगवाड्याकडे विद्युतगतीनं निघाला.

‘तुम्ही जगलंच पाहिले!’ हे पंतांचे शब्द त्याच्या डोकीवर घण घालीत त्याच्याबरोबरच धावत होते. त्या शब्दांचं काहूर उठलं होतं आणि ते जणू फकिराला लोटती सुटलं होतं.

मांगांची आणि महारांची ती दोनशे घरं त्या काटेरी निवडुंगाच्या कड्यात गांगरून बसली होती. गंभीर शांतता नांदत होती. वाऱ्याच्या झपाट्यानं ते निवडुंग करकरत होतं. जणू काही वातावरण दाणेच खात बसलं होतं. मध्येच एखादं धुबड धूत्कार करून भीतीला उठवीत होतं. तिथं माणसाचं अस्तित्व नि शब्द त्या काट्यात रांगत होते. फकिराच्या दारापुढच्या लिंबाखाली जेवढी उभी माणसं होती, तेवढी जमून फकिराची वाट पाहत होती. या निकराच्या समयी पंत काय सांगणार हे ऐकण्यासाठी त्यांची मनं उत्सुक झाली होती.

जे अगदी जेर झाले होते नि भुकेनं वाकले होते, ते मनात म्हणत होते,

‘पंतांच्या मनात देव शिरावा आणि त्यानं पंतांना सांगावं — ह्या गरीबांस्नी दे घरात असंल नसंल, त्ये...’

तर कोणी अंधारात फकिराच्या वाटेकडं रोखून पाहत अंदाज बांधीत होते —

फकिरा येताना पंचवीस पोती जोडले घेऊन यावा. फकिराचं पंतांवर भलतंच वजन आहे. पंत फकिराचा बोल वाया जाऊ देणार नाहीत आणि या वेळी पंत नक्कीच मांग-महार मरू देणार नाहीत.

असे नाना तर्क करीत माणसं फकिराची वाट पाहत होती. त्यांच्या डोळ्यांतील बुबळं कार्यक्षम झाली होती. मनं सारी दुःखं विसरली होती. पंत काही तरी करतील, या एकाच आशेनं त्यांच्या रक्तबंबाळ मनांना हुरूप आला होता. आपला निर्वाश होणार, ही भीती पार विसरून आता ते अंधारातून त्यांच्याकडे येणाऱ्या धान्याच्या पोत्यांचा हिशेब करीत होते.

इतक्यात अंधारातून एक धिप्पाड आकृती प्रचंड काठी टेकीत, अंगावर घोंगड्याची खोळ घेऊन त्या झाडाकडे येताना सर्वांना दिसली. ‘आला फकिरा! —’ असं मनात म्हणून सर्वच सरळ बसले. ती कानांची कवाडं खाडकन उघडली गेली; परंतु दुसऱ्याच क्षणी ते निराश झाले. ती आकृती त्यांच्याजवळ येताच तो फकिरा नव्हे, हे लक्षात येऊन कुणी तरी विचारलं,

“कोन हाय?”

“मी तायनू म्हार हाय, गा.”

अंधारात सर्व वळवळ झाली. पुन्हा स्वर नरमाईनं कणहले,

“काय, तायनुबा, कसं?”

“सारीच माणसं वळीनं निजवून आलोय.” तायनू गंभीरपणे म्हणाला आणि बहिरून विचारलं, “म्हाताऱ्याचा ताप उतरला का?”

“ह्या तापाला औशदच न्हाय.” सावळाचा आवाज चरफडत आला.

तायनू म्हणाला,

“या तापावर एकच औशद हाय—”

“कंचं? कंचं?” जवळजवळ सर्वांनीच तो प्रश्न एकदम विचारला आणि मग तायनू म्हार म्हणाला, “भाकरी!”

भाकरीचं नाव ऐकताच सर्व पुन्हा खिन्न झाले. त्यांचं जगणं-मरणं भाकरीत होतं आणि तीच त्यांना मिळत नव्हती — नव्हे, दिसत नव्हती. केवळ कोरडी भाकरी मिळावी, यासाठी ती माणसं चरफडत होती.

एवढ्यात फकिरा आला. त्याबरोबर सर्वांनी कान टवकारले. त्यांचे चेहेरे गंभीर झाले. पटकुरं झटकून काहीजण किंचित पुढे सरकून बसले. मग सर्वांनी आपले निःश्वास रोखून धरले. सर्व डोळे फकिरावर स्थिर झाले आणि लिंबाच्या मुळीवर बैठक मारून फकिरा म्हणाला,

“हं, बोला, गा!”

तायनू म्हार पुढं सरकत शांतपणे म्हणाला,

“काय म्हनलंत पंत?”

“त्येंनी जगाय सांगितलंय.” फकिरा म्हणाला.

“पन कोरड्या बोलानं आम्ही कसं जगायचं?” सावळा बसल्या जागचा उठून बोलला आणि जरा पुढं येऊन पुन्हा बसला.

“खरं हाय त्ये.” फकिरा म्हणाला, “आपून नि कुळकर्णीं एकाच वाटंवर वाटचाल करतोय. मातर फरक एवढाच, की आपून आधी पोचनार नि पंत वाईच मागनं त्याच जाग्यावर येनार! म्हंजी मरनार — आलं का ध्येनात?”

“मग आमची वाट काय?” मुरा उद्गारला.

“म्हंजी आमी मेलं पायजे!” किंवडा हरी म्हार ओरडला.

“न्हाय! आमी जगलंच पायजे!” फकिरा खेकसला.

“आरं, पर कसं?” सावळानं मान वाकडी करून विचारलं.

कोडी म्हार खांद्यावर ताऱ्या घेऊन उभा राहिला. त्यानं हात जोडून विचारलं,

“पांडुरंगा, इट्टला! माजी दोन पोरं घडीची सोबती हायती. त्येंच्या पोटात आज दोन दिवस शिपीभरबी तरवणी न्हाय. आता मी काय करू!”

“मी म्हनंन तसं करा!” फकिरा ताडकन उठून ओरडला.

“काय करू? — बोला, दाजी.” सर्व कंठातून एकच प्रश्न बाहेर पडला आणि त्या सर्व गोंगाटावर मात करीत फकिरा म्हणाला, “पंतांनी सरकारात आर्ज केलं, पन सरकार उत्तर देत न्हाय. मारुतीवानी तोंडाची मानसं बघून आमास्नी वाटलं, ह्ये मारुतीच्या वंसाचं राज हाय. पर आता मातर असं वाटतं, की ह्ये कुंभकर्नाच्या अवलादीचं राज हाय. आपून तलवार घेऊनच हेंच्या उरावर नाचलं पायजे!...”

‘आपून तलवार घेऊनच त्येंच्या उरावर नाचलं पायजे!...’ हे फकिराचे निर्वाणीचे शब्द त्या काळोखाचं ऊर चिरीत दूर गेले. फकिरा चपळाईनं घरात गेला. त्याच्या पाठोपाठ राधा, दौलती, राहीबाई, सरूबाई हीही घरात गेली. फकिरा त्वेषानं पेटला होता. त्यानं देव्हान्याकडे झेप घेऊन ती तलवार हाती घेतली. हीच तलवार धरून राणोजी शिगावच्या भर जत्रेत निर्भय झाला होता! हीच तलवार धरून फकिरानं खोताचा हात तोडला होता!

फकिरानं मग आईच्या पायांवर डोकं ठेवलं. राहीबाई आणि दौलती यांच्या कृश पायांना मिठी मारून, सद्गदित होऊन तो म्हणाला,

“आई, थोरले आई! — आबा. मी मरून ही मरनारी मानसं जगवनार! मला अडवू नका —” मग त्यानं सरूबाईच्या पाठीवरून हात फिरवून म्हटलं, “हबकू नगं. संभाळ सारं —” आणि तो बाहेर आला.

त्याच्या हातातील ती नंगी तलवार बघून सर्वांच्या छातीत हत्तीचं बळ खवळून उठलं. क्षणभर हालचाल झाली. फकिरा एक एक नाव उच्चारू लागला — “साधू, बळी, मुरा, केरू, सावळूनाना, घमांडी, तायनू महार, केसू महार, सुकाना, भाना... आनि ज्येच्या पायांत बळ नि उरात हिंमत असंल, त्येनं एका बाजूला निधावं!”

त्याचा हुकमी आवाज ऐकणाऱ्याच्या उरात शिरू लागला आणि प्रत्येक हृदयातून हुंकार निघू लागला.

घोंगावत आग्या मोहोळ उठावं, तद्वत दीडशे माणसं उठून बाजूला झाली. अंगात त्वेष चढून बेभान झालेल्या सावळानं डोकीवरचं घोंगडं, हवेत भिरकावून शड्डू ठोकला, “उभं न्हाऊ नगा. हत्यारं घ्या. हत्यारं उपाशी मरत्यात!”

फकिरा म्हणाला,

“हो, हत्यारं घ्या!”

क्षणभर धावपळ झाली. कुन्हाडीचे दांडे ठोकून बसले. तलवारी झळझळल्या. मग म्हातान्याकौतान्यांना उद्देशून फकिरा म्हणाला,

“आम्ही येईपातुर तुम्ही मढ्यांस्नी पानी पाजून जतन करा. उद्या सकाळी अन्नाचा

हतं ढींग लावतो. घाबरू नका!”

आकाशात गडद काळोखात दोन चांदण्या मंद लुकलुकत होत्या. त्यांचा चोरटा प्रकाश फकिराच्या तलवारीच्या पात्यावर पडून ती तलवार उग्र भासू लागली. फकिरानं आकाशात दृष्टी रोखून रात्रीचा अंदाज घेतला आणि तो चालू लागला. त्याच्या पाठीमागं दीडशे हत्यारं चकाकत निघाली. उरलेली माणसं आपापल्या घराकडं गेली.

“गबन्याला तरी घेऊन जा!” राधा काळीज कठीण करून म्हणाली आणि खटकन थांबून फकिरा उत्तरला, “नगं, त्येला आताची दौड निभनार न्हाय. त्यो थकलाय—” त्याबरोबर गोठ्यात गबन्या खेकाळला. त्याच्या त्या खेकाळण्याचा आवाज त्या निवडुंगात निनादला. राधाचं काळीज निर्धास्त झालं. जणू गबन्यानं ‘घाबरू नको — फकिरा विजयी होऊन येणार’ असा तिला धीरच दिला.

गावाबाहेर पडून माळला लागल्यानंतर सावळानं आपली चाल वाढवून ती फकिराशी जुळविली आणि त्याच्या पार खांद्यापाशी तोंड नेऊन तो म्हणाला,

“दाजी, आपून कुटं जायचं?”

“माळवाडीच्या मठकन्याला लुटाया!” फकिरा उद्गारला आणि वादळाप्रमाणं समोर पाहत धावत निघाला. मग सारेच धावू लागले.

त्यावेळी माळवाडी शांत होती. कोपीत एखादा म्हातारा बसावा, तशी ती डोंगराच्या खोऱ्यात बसली होती. तिच्या डोकीवर ती काळी रात्र नाचत होती. गावाच्या एका टोकाला तो मठकन्याचा चिरेबंदी वाडा वाळीत टाकल्याप्रमाणं फटकून उभा होता. त्या वाड्याच्या त्या चिरेबंदी भिंतीवर अंधार टकरत होता.

फार पूर्वी एका राजानं एका पुजाऱ्याला एका प्राचीन मठाची देखरेख ठेवण्यासाठी चौदा गावं इनाम दिली होती. तेव्हापासून आजपर्यंत त्या चौदा गावांच्या इनामावरच त्या मठाचा खर्च चालला होता; परंतु त्या चौदा गावांच्या जमिनीसाठी नि त्या दौलतीसाठी त्या गावात भलतीच होड लागून आजपर्यंत कैकांचे खून पडले होते. एक दुसऱ्याचा खून करून त्या मठाच्या मालकीसाठी आपल दत्तक घालीत होता. आजही त्या प्रचंड वाड्यात पाच मालकिणी आपलं रांडपण रेटीत होत्या. तिथं पेवात किडे नांदावे, तशी भाणसं नांदत होती.

मठकन्याच्या त्या चौसोपी वाड्यात प्रत्येक खांबाला दाण्याची एकएक कणगी उभी होती. कैक पेवांत धान्य सडत होतं. बाहेरच्या त्या कणगी सारख्या लावून खांबांशी जखडून उभ्या केल्या होत्या. जागोजाग शिकारी कुत्री खुरमुंडी घालून निजली होती. प्रत्येक कुत्र्यापाशी एक एक चाकरीचा गडी हत्यारबंद पडला होता. त्या विस्तीर्ण

वाड्याच्या मधल्या अंगणात पलंग टाकून तो मठकरी निवांत निजला होता. सोप्यात शेकडो गुरं दावणीला रवंथ करीत होती. तिथं निर्भय निजणाराच्या घोरण्यानं रातकिडे भयभीत झाले होते. चौदा गावांचं धान्य नि जीवन पोटात घेऊन तो दगडी वाडा सुस्कारे टाकीत होता.

— आणि त्याच वेळी त्या दगडांना फकिराचे हात भिडले होते. दीडशे लोकांनी गावाची नाकेबंदी करून मठ आणि गाव यांच्यामध्ये पाचर मारली होती. सावळा, बळी, मुरा यांनी पहिला आडणा मारायचं काम पुरं केलं होतं. गावची मुख्य वाट साधून दाबली होती.

हातात ती तलवार घेऊन फकिरा वाड्यात शिरण्यासाठी उतावळा झाला होता.

सर्वत्र शांतता नांदत होती. जणू वादळापूर्वीची ती शांतता प्रस्थापित झाली होती.

९

माळवाडीची मठकरी पलंगावर पडून घोरत होता. मध्येच त्याच्या तोंडाची मचमच होत होती. आपल्याभोवती एक महासंकट विळखा घालीत आहे, याची त्याला मुळीच जाणीव नव्हती.

बाहेर सावळा आडणा मारायचं काम वेगात करीत होता. त्यात त्याला ते कार्य कसलाही आवाज न होऊ देता पार पाडायचं होतं. आडणा मारून आत शिरण्यापूर्वी दंगल होणं हे हुकमी पराजय होण्यासारखं असतं, याची त्याला कल्पना होती. म्हणून तो आपलं कार्य जलद पण काळजीपूर्वक करीत होता.

— आणि फकिरा हातात तलवार घेऊन नाचत होता. त्याचं मन वाड्यात शिरण्यासाठी उत्सुक झालं होतं. सर्व कार्य पार पाडून सूर्योदयाच्या आत आपण आपल्या घरी गेलं पाहिजे आणि त्या बेतानं हा कार्यभाग उरकावा, असं त्याला वाटत होतं, म्हणून तो एकसारखा म्हणत होता,

“सावळूनाना, आटप लौकर. न्हाय तर घात व्हेईल!”

सावळा दरवाजा मारून फकिराला म्हणाला,

“हं — तयार असा!”

“तयार हाय. दरवाजा घा लोटून!” फकिरा गंभीर आवाजात म्हणाला आणि सावळानं तो प्रचंड दरवाजा लोटला. त्याच्या आवाजानं रात्रीच्या त्या शांत वातावरणात सारा वाडाच हादरला. पेटत्या मशाली आणि नंग्या तलवारींनी मठकऱ्यांचं अंगण गच्च भरलं. सोप्यातील सर्व गुरं धडपडून उठली. कुत्र्यांनी वाडा डोकीवर घेतला. मठकरी दचकून

जागा झाला आणि त्यानं लाथा मारून चाकरांना जागं केलं आणि मोठ्यानं बोंब ठोकली:

“धावा... धावा!...”

फकिरा पुढं होऊन त्वेषानं ओरडला,

“बोंबलू नगं. न्हाय तर मुंडकंच मारीन! कुनीच, नरड्यातनं कसलाच आवाज काढायचा न्हाय! न्हाय तर जिवंच मराल!”

पुन्हा सर्व काही पूर्ववत झालं. उठलेले चाकर पुन्हा आपल्या जागी निपचित पडले.

कुत्र्यांना मात्र फकिराच्या बोलण्याचा अर्थच कळला नव्हता. ती आपली तशीच भुंकत राहिली. मठकरी पुन्हा आपल्या जागी पडून पाहू लागला.

खांबाशी जखडून उभ्या केलेल्या कणगींवर कुन्हाडीचे दणके बसून कणगीबाहेर पडलेल्या त्या धान्याची गंगा अंगणापर्यंत धावत फकिराकडे आली आणि पन्नास सशक्त माणसं धान्याची पोती भरून वाड्याबाहेर जाऊ लागली.

मठकऱ्याच्या पहिल्या बोंबेनं जागा झालेला गाव साधू, घमांडी यांनी पुन्हा

निजवला होता. पन्नास माणसं जागोजाग गोफणी जोडून दगड सोडीत होती. पुढे येणाराला थोपवीत होती. तायनू महारानं एकट्यानंच एक पांद रोखली होती. त्याचा तो प्रचंड देह गावकऱ्यांना भुतासारखा भासत होता. त्याच्या ओरडण्यानं तो खोरा दरदरत होता.

कणगीतील धान्य पोत्यात भरून माणसं अंधारात पळत होती, परंतु पुढील मुख्य पांदच गावकऱ्यांनी रोखल्यामुळं एकही पोतं अजून हद्दीबाहेर जाऊ शकलं नव्हतं. हे

जेव्हा फकिराला उमजलं, तेव्हा तो पुढं आला. त्यानं खुणा करून आपली माणसं बाजूला काढली आणि मठकऱ्याची दावण कापून सर्व गुरं त्या पांदीत लोटली व एकदम गुरांच्या

पिछाडीवर गोफणी सुरू केला. त्या चिंचोळ्या पांदीत त्या गुरांनी भयंकर धडधडाट केला. त्या जबर रेट्यानं गावचे गडी मागं सरू लागले आणि सारखा गोफणीचा मारा करीत

फकिरानं वाट गाठली.

पूर्वेला तांबडं फुटलं होतं. दुष्काळानं पोळलेला मुलूख भकास भासत होता. झाडं

कशी तरी उभी होती. वारा मात्र जोरात पळत होता. रोगटलेल्या करवंदी झिपऱ्या सोडून

बसलेल्या भिकाऱ्याप्रमाणं दिसत होत्या. मात्र पूर्वेला जुनाच तजेला आला होता. रंगीत

ढगांनी मंद वाटचाल आरंभिली होती. सर्व काही शांत भासत होतं. भूमी दग्ध होती,

तर प्रकाश चैतन्यमय दिसत होता.

निवडुंगात डंग करकरत होते. पक्षी किलबिलत होते. गावात देवापुढं कर्णा वाजत होता. त्याचा दीर्घ नाद दूर दूर जाऊन भिडत होता. निवडुंगात त्या लिंबाखाली

मोत्यांसारखी धान्याची रास लागली होती. चिल्लीपिल्ली बुट्या, पाट्या घेऊन ओळीनं बसली होती. जाणती पोरं चेकाळली होती. कैक दिवसात आज प्रथमच ती दाण्याला स्पर्श करणार होती. नुसत्या धान्याच्या दरवळानं कैकांची भूक मेली होती. जणू अमृतच तिथं अवतीर्ण झालं होतं.

मुरा, सहदेव, तायनू महार ते कर्ते पुरुष धान्य वाटीत होते. बुट्या पळत होत्या. मांगामहारांच्या घरात एक आगळा आनंद पैदा झाला होता. कित्येक दिवस निपचित पडलेली जाती जीव आल्याप्रमाणं घरघरत होती. थंड चुलींना उबार आला होता. किती तरी दिवसांनी आजच प्रथम तवे जाळ खाऊन तापत होते.

धान्य वाटून एक लहानसा ढीग उरला. तो मापानं वाटता येणार नाही, म्हणून मुरानं फकिराला विचारलं,

“दाजी, ह्ये दानं कसं वाटावं?”

“एक दाना गैर वाटू नगा.” फकिरा म्हणाला, “डाव घ्या आनि डावीनं सारखं वाटा. एक दाना एका मानसाला एक दिवस जगवील, ह्ये इसरू नगा!”

सर्व धान्य डावीनं वाटून झालं आणि सूर्य निवडुंगावर आला. तो दिवस महार-मांगांना सोन्याचा दिवस भासला. कोवळ्या उन्हात दारात बसून त्यांची पोरं ऊन ऊन भाकरी शांतपणे खात होती.

सर्व काही स्थिर झाल्यानंतर फकिरानं कंबर सोडली आणि तलवार देव्हान्यात उभी केली.

दुसऱ्या दिवशी स्वतः प्रांतसाहेब आपलं लष्कर घेऊन गावात शिरला. बाबरखानाच्या पोलिसांनी पहिल्या झपाट्यात फकिराला वेढा देऊन अटक केली आणि एकूण एक महार-मांग कैद करूनच त्यानं चावडी गाठली. चावडीत तरुण व गाजलेल्यांना प्रथम बेड्या ठोकल्या. काहींची दावण लावली. मग माळवाडीच्या मठकऱ्याला लुटणाऱ्या गुन्हेगारांचा शोध लावण्याचं कार्य सुरू झालं. आयुष्यात प्रथमच हातात बेडी ठोकलेल्या अवस्थेत फकिरा उभा होता. मुरा, बळी, बहिरू, तायनू, घमांडी, सावळा या सर्वांच्या हातात बेड्या पडल्या होत्या. झडतीत सापडलेल्या भाकरीच्या बुट्या पोलिसांनी चावडीत आणून त्यांचा ढीग लावला होता. चावडीपुढील अंगण कैद्यांनी व गावकऱ्यांनी फुलून निघालं होतं.

पोलिसांनी वेशी दाबून धरल्या होत्या. सर्वत्र संगिनी लखलखत होत्या. त्या गर्दीत बाबरखान आपलं प्रचंड पोट सावरीत शांतपणे वावरत होता. माळवाडीच्या मठकऱ्यांच्या चेहऱ्यावर विजयी भाव ओसंडत होता. जेरबंद मांगमहाराकडं कुऱ्यात पाहात तो मिशीला

पीळ भरीत होता.

फकिराच्या अटकेची बातमी समजताच विष्णुपंत धावतच आले. त्यांना पाहून गर्दी पांगली. लोकांनी भांग करून पंतांची वाट मोकळी करून दिली; परंतु पंत चावडीची पायरी चढले नाहीत — दारातच उभे राहिले. ते संतापानं थरथरत होते. सर्वत्र निःशब्दता निर्माण झाली. पंत बोलले — नव्हे, जवळजवळ ओरडले. त्यांचा राग शिगोला पोचला होता. लोक प्रांताच्या तोंडाकडे पाहू लागले. पंत म्हणाले,

“साहेब, काय आरंभलं आहे हे?”

“आम्ही गुन्हेगारांना अटक केली आहे.” प्रांत गंभीरपणे कैद्यांची नावे नोंदीत उत्तरला आणि पंत एक पाय वरच्या पायरीवर ठेवीत म्हणाले,

“आम्ही गावचे सरकारी नोकर आहोत, हे मान्य आहे का आपणाला?”

“हो. मान्य आहे.”

“मग आम्हांस न विचारता ही धरपकड कां केलीत?” विष्णुपंतांनी गावकामगाराचा नियम पुढं केला. त्यांचा स्वर वाढता निघाला नि प्रांतही चिडला. तो गुरकला,

“तसा आम्हांला अधिकार आहे आणि त्यांनी तर माळंवाडीच्या त्या मठकऱ्याला धडधडीत लुटलं आहे.”

“परंतु त्याला काय पुरावा आहे?” पंतांनी पुराव्याची मागणी करून त्याच्याकडे रोखून पाहिलं, तेव्हा चटकन प्रांत म्हणाला,

“मठकऱ्याच्या धान्याचा माग या गावाच्या सीमेपर्यंत आला असून ह्या लोकांच्या घरात पुष्कळ भाकरी सापडली आहे.” असं म्हणून प्रांतसाहेबानं आपलं बोट त्या सर्व लोकांच्या रोखानं फिरवलं.

हे शब्द प्रांतानं सभ्यतापूर्ण आणि स्पष्टपणे उच्चारले; परंतु विष्णुपंत खवळून गरजले,

“मग मला कां अटक करत नाही तुम्ही? कारण तो माग माझ्याही गावाला भिडला असून माझ्याही घरी तुम्हाला या क्षणी भाकरी सापडेल!”

हातापायांची आग झाल्याप्रमाणं चुळबुळत पंतांनी चौफेर दृष्टी फेकली. तेव्हा लोकांच्या नजरा फक्त त्यांच्यावर स्थिरावल्या होत्या.

“मग तुम्हाला काय म्हणायचं आहे?” प्रांत कपाळावर आठ्या आणीत म्हणाला, “स्पष्ट बोला ना, पंत—”

“मग ऐका, तर—” पंत निर्भीडपणे सर्व लोकांना उद्देशून बोलल्यागत बोलू लागले, “साहेब, हा माझा गाव दुष्काळानं चिरडून काढला असून इथं माणसं माती खाऊन जगण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यांतच साथीच्या रोगानं आक्रमण करून इथं घरंच्या

घरं बसवली आहेत. इथं मांग-महार कुत्र्याच्या मौतीनं मरत आहेत, हे सर्व मी तुम्हाला कळवलं होतं की नाही?"

“खरं आहे, पुढं बोला!” प्रांत बाबरखानाकडे पाहत म्हणाला.

“मग मला उत्तर कां दिलं नाही?” पंतांनी कडाडून विचारलं.

“उत्तर दिलं नाही, याचा अर्थ असा नव्हे, की लोकांनी अराजकता माजवावी, कायदा हाती घ्यावा, एखाद्याला लुटावं! हे सर्व आम्हाला मान्य नाही!” प्रांतानं नाक फेंदारलं, त्याचा चेहरा लालबुंद झाला.

“मग काय मान्य आहे?” पंतही लालेलाल होऊन म्हणाले, “लोकांनी कुत्र्याच्या मौतीनं मरावं? त्यांनी तीन वाटेची माती खावी? दहाच्या ऐवजी विसांनी एका गोरीत गाडून घ्यावे? हे मला मान्य नाही, सरकार!”

“मग काय मान्य आहे तुम्हाला?” प्रांत पाय आपटीत खेकसला. त्याने चावडी डोकीवर घेतली. तो पंतावर बोट रोखून म्हणाला, “काय तुम्हाला लुटालूट मान्य आहे? बेबंदशाही मान्य आहे?”

“याला उत्तर — होय!” पंत धीरगंभीरपणे उद्गारले.

“ठीक. करा लुटालूट. आम्ही आरोपींना घेऊन आताच साताऱ्यास जातो.” प्रांत डोळे आकुंचित करून म्हणाला आणि मग पंतही त्यात तालात म्हणाले,

“ठीक. खुशाल जा! पण लौकरच परत या!”

“का? कशाला?” प्रांत गोंधळला.

“मला — विष्णुपंताला — अटक करायला!” पंतांनी निर्वाणीचं सांगून टाकलं.

“म्हणजे तुम्ही-तुम्ही स्वतः लुटालूट करणार?” प्रांतानं चमकून विचारलं.

पंतांनी उपरण्यानं कंबर बांधली, प्रांतावर आपली जळजळीत नजर रोखली नि मान उंचावून उत्तर दिलं,

“साहेब, जर दुष्काळाचा आणि साथीचा बंदोबस्त झाला नाही, तर प्रत्येक माणसाला कुत्र्याच्या मौतीनं मरावं लागेल किंवा लुटारू होऊन काही दिवस जगावं लागेल; आणि मी कुत्र्याच्या मौतीनं मरणारा माणूस नाही, साहेब!”

विष्णुपंतांच्या त्या कडक बोलण्यानं प्रांत रडकुंडीस आला. तो नरमाईनं म्हणाला,

“मग आम्ही काय करावं, म्हणता?”

“तुम्ही सरकार आहात. हा दुष्काळ निवारा!” पंत निर्भान होऊन म्हणाले, “लोकांना मरणाच्या दाढेतून वाचवा. नाहीतर हा मराठा माणूस मरत मरत तुम्हाला मारीत मरेल, हे विसरू नका!”

पंत बोलत होते. लोक ऐकत होते. आपणच साहेबाशी बोलत आहोत, असं प्रत्येकाला वाटत होतं. प्रांत निरुत्तर झाला आहे, हे लक्षात येताच पंतांनी पुन्हा

कोपरखळ्या घायला सुरुवात केली,

“... साहेब, हे लोक मढी नसून जिवंत माणसं आहेत. जो बैल चुचकारून चालत नाही, त्याला पराणी टोचून पळायला लावणारे हे लोक आहेत. तलवार ह्यांच्यावर काबू करू शकत नाही. कारण तलवारी ह्यांनी फार चालवल्या आहेत.”

हे ऐकून प्रांत चिडण्याऐवजी एकदम हसला आणि आणि नम्र स्वरात म्हणाला,

“आम्ही तुमचं वय नि दर्जा विचारात घेतला नाही, याबद्दल राग मानू नका. आम्ही हा दुष्काळ निवारण्याची शिकस्त करू आणि आम्ही सर्व आरोपींना मुक्त करतो!”

प्रांतांनं असं म्हणताच पोलीस पुढं सरसावले. सर्वांच्या हातातील बेड्या निखळल्या. त्याबरोबर क्षणात चावडीपुढील ते अंगण हास्यानं नि आनंदानं भरलं. पंत चावडीची पायरी चढून आत गेले आणि प्रांताशेजारी खुर्चीवर शांतपणे बसले. फकिराच्या बेड्या निघताच त्यानं पंतांच्या पायांवर मुरकुंड दिली. शंकरराव पाटलानं आपली पल्लेदार मिशी नकळत कुरवाळली. ‘माणूस असावा, तर पंतासारखा असावा’, अशा कौतुकपूर्ण नजरेंनं उभा गाव पंताकडे पाहत होता.

थोड्याच वेळात प्रांताचं बिन्हाड साताऱ्याच्या वाटेला लागलं आणि ‘पंतांनी मांगा-महारांच्या बेड्या तोडल्या, लेका!’ असं म्हणत लोक धरोघर गेले.

परंतु आठव्याच दिवशी गावात खळबळ माजली. उभा गाव चकित झाला. कारण एकदम साताऱ्याहून दोन हुकूम चावडीत येऊन थडकले होते. त्यांपैकी एका हुकूमानं शंकरराव पाटलाची बडतर्फी झाली होती आणि दुसऱ्यानं शंकररावाच्या जागी रावसाहेब या नव्या पाटलाची नेमणूक केल्याचं जाहीर केलं होतं.

ही बातमी कळताच गावात चित्तेचं वातावरण निर्माण झालं. एक कर्ता, दयाळू नि दिलदार पाटील सरकारनं कमी केला, याबद्दल गाव चरफडला. नवा रावसाहेब पाटीलकीवर येण्यात शिगावच्या खोताचा हात नक्की असावा, असं जो तो म्हणू लागला. खोतानं सरकारात रदबदली करून आपल्या जावयाला पाटीलकी दिली असावी, असा सर्वांचा कयास झाला.

— आणि ज्या दिवसापासून रावसाहेब कामावर रुजू झाला, त्या दिवसापासून चावडीला वाघाच्या गुहेचं स्वरूप प्राप्त झालं. विष्णुपंतांना ती नेमणूक मुळीच मान्य नव्हती. त्यामुळं त्यांनी नव्या पाटलाला धारेवर धरलं होतं. चावडीत आग धुमसत होती. रावसाहेबावर झडप घेण्यासाठी पंत दबा धरून जणू बसले होते. ते जाणून होते की, शंकररावांची बडतर्फी

हा एक सरकारी डाव आहे. आता लौकरच मांग-महारांवर नव संकट नक्कीच येणार!

— आणि ते खरंही होतं. रावसाहेब कामावर रुजू होताच त्यानं डोकीचं पागोटं फिरवलं. हातात फरशी कुन्हाड घेतली. आपल्या आळीची दांडगी पोरं बरोबर घेऊन तो गावालाच दाबू लागला,

“आता शंकररावाचं राज इसरा. आता रावसाहेब पाटील हाय. नीट वागा!” असं तो उघडउघड बोलू लागला. त्यानं फकिरासह कित्येकांवर करडी कमान धरली.

रावसाहेब गावचा पोलीस पाटील होऊन एक महिना झाला होता. सूर्य वरती पळत होता. उन्हातली प्रखरता नरम होत होती. रावसाहेब चावडीत बसता होता. पलीकडे पंत शांतपणे आपलं काम करीत होते. पाटलाच्या सभोवती बसलेली त्याची मंडळी चकाट्या पिटित होती. खिदळत होती. जान्या जाधव पाटलाच्या समोर बसला होता. तो गांजा ओढून तर्र झाला होता. त्याच्या डोळ्याची पापणी लागत नव्हती. त्यानं पान खाल्लं होतं आणि तो बसल्या जागेवरून आपल्या दोन बोटांची कातर तोंडाला लावून पानाची पिचकारी दूर रस्त्यावर झुगारीत होता. चार दिवसांपूर्वी पहिल्यानं नांदाय आलेल्या आपल्या बायकोच्या गुणांचं, स्वरूपाचं वर्णन करीत होता.

जाधवाची बायको देखणी आहे, असा गावात गवगवा झाला होता. तो पाटलानंही ऐकला होता. म्हणूनच पाटील कानात जीव आणून जान्याच्या बाता ऐकत होता. बोलता बोलता पंताकडे चोरट्या नजरेनं पाहत दबक्या आवाजात जान्या म्हणाला,

“पाटील, एवढी देखणी बायको मला मिळलं, असं वाटलं नव्हतं; पर देवानंच मला ही केळीच्या खुटावानी बायकू दिली बघा!”

“त्याचं असं झालं...” रावसाहेब पाटील रंगात येऊन म्हणाला, “त्या येळी देवानं बी गांजा ओढला हुता. म्हणून त्यो केळीचा खूट बाभळीच्या खोडाच्या गळ्यात बांधला, बघ...” असं म्हणून पाटील पोट धरून हसला. त्या बरोबर सर्वच मंडळी नि चावडी दणाणली. त्यासरशी पंतांच्या कपाळाची शीर सणाणली आणि ते वळून चिडक्या आवाजात म्हणाले,

“पाटील! ही चावडी आहे. चव्हाटा नव्हे!”

हे ऐकून हसणारा पाटील एकदम आचकला. त्याचा चेहरा खरकन उतरला; पण लगेच त्याच्याही कपाळावर आठी उमटली आणि तो डोळे वटारून म्हणाला,

“आनि पंत, मी पाटील हाय, डोंबारी न्हवं!”

“मग डोंबाच्यासारखं वागणं बंद करा!” पंतांनी पुन्हा दणका दिला आणि पाटीलही पिसाट झाला.

तो मान उंचावून पंतांकडे पाहत म्हणाला,

“आम्ही कसंबी वागू. तुम्ही आमानी सांगू नगासा!”

“ते कसंबी वागणं घरात!” पंत पुढे पाहत, काम करीत उतरले, “देऊळ, चावडी, धर्मशाळा हे ज्याला कळत नाही, त्यानं पाटीलकीची हौस धरू नये!”

“हो तुम्ही आमास्नी शिकवू नगा!” पाटील तावात येऊन म्हणाला, “मी हौसेनं पाटील झालो न्हाय. हक्कानं—”

“मग पाटलासारखं वागा!” पंत गुरकले.

“पर तुमी मला दाब देनारं कोन?” पाटील गुडघेमेटी घेऊन बोलला आणि पंत म्हणाले,

“मी विष्णुपंत कुळकर्णी आहे. नीट वागा, नाही तर मी तुम्हाला चार दिवसात सरळ करीन! पाटीलकीची धुंदी चढू देऊ नका!”

हा गलबला ऐकून पेटेतील लोक चावडीपुढं जमले. लोकांनी पाटलाला विचारलं,

“पाटील, काय भानगड हाय ही!”

“इचारा त्या पंतास्नीच,” असं म्हणून पाटलानं मान फिरवली आणि पंत म्हणाले, “हे पाटील ह्या चावडीचा कुंटणखाना करू पाहत आहेत—”

एवढ्यात सातारचा खास पोलीस एक नवा हुकूम घेऊन चावडीत आला आणि पहिला वाद बाजूला सरला. पंतांनी तो हुकूम वाचून पाटलाकडे फेकला.

त्या हुकमानं वयात आलेल्या सर्व मांगांना आणि गावातील इतर गुन्हेगारांना तीन वेळ हजेरी लावण्याचा अधिकार पोलीसपाटील आणि कुळकर्णी यांना दिला होता.

तो हुकूम हातात पडताच रावसाहेब पाटलाने ताडकन उडीच मारली. उशीर चावडीच्या खांबाला टेकून ऐकत बसलेल्या रामोशाला पाटील म्हणाला,

“ए लेका रामुशा, पेंगत काय बसलायस? पळ — सारी मांगं म्होरं घालून ये, चल S!”

त्याबरोबर रामोशी पटका सावरीत मांगवाड्याकडे निघाला. पाटलानं विजयी मुद्देनं वळून पंतांकडे पाहिलं, तेव्हा ते किंचित खिन्न झालेले दिसले. त्यांच्याकडे पाहत पाहतच पाटील पुन्हा ओरडला,

“ए रामुशा, येताना त्या तायन्या म्हाराला बी आन!”

मध्यान्ह रात्र झाली होती. सारं चराचर अंधारात एकरूप झालं होतं. हं का चू होत नव्हतं. निवडुंगात फक्त रातकिडे दीर्घ नाद काढून चिरकत होते; परंतु त्यांच्या चिरकण्यानं ती भीषण शांतता भंगत नव्हती. उलट, ती रात्र प्रखर नि क्रूर आहे, याचीच जाणीव होत होती.

ती हजेरीची वेळ होती. फकिरा अंथरुणावर पडला होता. त्याला रात्रभर झोपच येत नव्हती. आज पंधरा दिवस तो रात्री डोळ्यात काढीत होता. त्या दिवशी त्याला हजेरी लागली, तो दिवस नि त्या दिवशीचा तो रावसाहेब पाटलाचा कुर्वा हे सर्व त्याच्या मस्तकातून हालता हलत नव्हतं.

आपण माणूस असून हा केवढा अन्याय आहे! आपण तीन वेळा हजेरी घायची आणि ती पाटलानं घ्यायची! जर आपण कुठं निघालो, तर पाटलाचा लेखी हुकूम घ्यायचा. तो देणं न देणं पाटलाच्या स्वाधीन आणि जरी दिला, तरी तो ज्या गावी आपण जाऊ, तिथल्या पाटलाला घायचा नि त्याला हजेरी घायची आणि यात काही कसूर झाली, तर तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा. नाही तर...

या विचारानं फकिराचं काळीज तुटत होतं. सरकारनं, खोतानं एक होऊन आपल्यावर हा सूड उगवला आहे, असं त्याला सारखं वाटत होतं. आता आपण कुठंही जाऊ शकत नाही. आता आपले हातपाय आपले नसून ते रावसाहेब पाटलाच्या दावणीत बांधले आहेत. आपल्या नाकात बैलाप्रमाणं ह्या कायद्यानं वेसण घातली असून, ती आपल्या वैन्याच्या हाती दिली आहे. आता पुढं मार्ग कोणता? आपण यापुढं हेच जीणं जगायचं का?

फकिरा तळमळत होता. अंधारात डोळे मिटून तो मनाशीच बोलत होता आणि त्याचं कणखर मन त्याला उपदेश करीत होतं :

‘कालपरवा तू इतर माणसासारखा होतास; पण आता तू सरकारचा बंदी आहेस. तुझ्यावर आता पाटलाची हुकमत आहे. आता शंकरराव पाटील किंवा विष्णुपंत कुलकर्णी हे तुझ्या मदतीला येणार नाहीत. कायद्यानं त्यांच्यावरही मात केली असून, त्यांचा आता पडता काळ सुरू झाला आहे. म्हणून तर नांगरट्या रावसाहेब पाटील आज पंधरा दिवस भर मध्यान्ह रात्री तुझी हजेरी घेत आहे आणि सकाळी तू स्वतः जाऊन ती देत आहे, पुन्हा दिवस बुडताना पाटलापुढं तुला उभं राहावं लागत आहे.’

‘मग मी काय करू?’ फकिरा हृदयाच्या आतल्या आत कुणाला ऐकू न येईल, असा ओरडत होता. ‘मी किती दिवस हजेरी घायची नि ती का घायची? सरकारनं हवं तर येऊन आमची गर्दन मारावी, आम्हाला तुरुंगात डांबावं; पण तसं न करता ही गुलामी का? मी गुलाम नाही. मी सनदशीर शिपाई—रखवालदार आहे. माझा बाप माळाला—गावासाठी कटून मेला? अन् मला तीन वेळा हजेरी? मी हजेरी देणार नाही!’

‘काय? हजेरी देणार नाही मग तीन महिने तुरुंगात जा. पुन्हा ये नि पुन्हा हजेरी दे. नाही म्हणशील, तर तुरुंग... चक्र चालू...’

फकिराच्या डोकीत भयंकर वादळ उठलं. तो आतून पेटला. त्याला अंथरुणाचे चटके बसू लागले. त्याच्या सभोवतीचं वातावरण दाहक झालं. तो चटकन उठला. शेजारीच सरू शांत निजली होती. तिच्या नाकातून निघणारे निःश्वास निर्भय ये-जा करीत होते.

पलीकडे राधा निपचित पडली होती. म्हातारा दौलती, राहीबाई यांची हालचाल मुळीच जाणवत नव्हती. साधू दारापुढल्या मांडवात होता. गबऱ्या ताठ उभा राहून झोप घेत होता. केवळ झोपेसाठी जमिनीला पाठ लावायची नाही, हा आपला अस्सल घोड्याचा धर्म तो काटेकोर पाळीत होता.

फकिराला ते वातावरण असह्य झालं. तो कावराबावरा झाला. मग पुन्हा शांत होऊन तो अंथरूणावर पडला. त्यानं दोन्ही हातांची खोबरमिठी मानेखाली घातली आणि त्याच्या डोळ्यांपुढं विचारांची भुतं नाचू लागली.

त्याच्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढं तो दिवस उभा राहिला. ज्या दिवशी तो रामोशी आला आणि त्यानं चावडीवरचं बोलावणं सांगितलं, तेव्हा सर्व मांग ओळीनं चावडीवर उभे झाले होते आणि पाटील हातात फरशी कुऱ्हाड घेऊन सर्वांकडे करड्या नजरेनं पाहत होता. त्या वेळी फकिराही त्या गर्दीत उभा होता, पाटलानं सर्वांची नावं नोंदली आणि बजावून सांगितलं;

“आजपासनं सान्या मांगांनी अन् मांगांच्या नादाला लागलेल्या म्हारांनी हतं येऊन दोनदा हाजीर व्हायचं आणि म्या एकदा रातचं येऊन तुमास्नी उटवून हाजरी घ्यायची. जर का कुनी गैरहजर न्हायला, तर बेड्या नि खडी...”

तो प्रसंग आठवताच फकिरा पुन्हा बावरला. इतक्यात महारवाड्यातील सारी कुत्री जागी होऊन त्यांनी दंगा केला. त्याचबरोबर फकिरा खाली अंग टाकीत पुटपुटला, “आली हजेरी!”

तो कान टवकारून सासूंद घेऊ लागला. महारवाड्यातून हे पाटलाचं भेरगं आता इकडे येणार, या विचारानं पुन्हा त्याच्या मस्तकात भणभण आरंभली.

तरणाबांड रावसाहेब पाटील हाती कुऱ्हाड घेऊन पुढं दमदार गतीनं चालत होता. गण्या कोळी, जान्या जाधव, एकोबा परीट, दोन रामोशी, एक महार, तात्या मांग आणि आपल्या भावकीतील आठ माणसं घेऊन तो हजेरीला बाहेर पडला होता. चार-पाच कंदील बरोबर जळत चालत होते. जान्याच्या काखेत नंगी तलवार चमकत होती. कैक भाले जिभल्या चाटीत होते.

“ए तायनू महार १११” अशी महारवाड्यात पाटलानं मारलेली हाक मांगवाड्यात ऐकू आली. मग मांगवाड्यातली कुत्री जागी झाली. क्षणात त्यांनी डोकं फिरवल्याप्रमाणं मांगवाडा डोकीवर घेतला. सर्वत्र हलकल्लोळ उसळला आणि त्यातच ‘— ए बहिरू म्हार — एक किशा महार १११ ए दाद्या १११’ अशा हाका मारीत पाटील पुढं पुढं चालत होता आणि ‘हाजर १११’ असं त्याला जागोजाग उत्तर मिळत होतं.

कुत्री भुंकत होती. महारवाड्यात नि मांगवाड्यात कुत्री भुंकल्यामुळं गावचीही कुत्री जागी झाली होती आणि सारा गावच कुत्र्यांच्या भुंकण्यानं व्यापला होता. त्यामुळं उभा गावच जागा झाला होता. आज पंधरा दिवस रोज रात्री असाच गाव जागा होत होता. पेंगुळलेली माणसं पाटलाला मनातल्या मनात इरसाल शिवी हासडून पुन्हा डोळे झाकीत होती.

थोड्याच वेळानं हजेरी फकिराच्या दारात आली. पाटील खटकन थांबला आणि त्यानं हाक दिली,

“साधू राणू ५५”

“जी. हाय मी.” मांडवात पडल्या पडल्या साधूनं उत्तर दिलं आणि लगेच पाटील गरजला,

“फकिरा राणू ५५५”

“हाजर ५५५” फकिरानं जबाब दिला; परंतु पाटलाचं समाधान झालं नाही. त्यानं पुन्हा पहिलीच हाक जोरात दिली,

“फकिरा ५५५”

“काय?” फकिराही बिथरून आतून ओरडला आणि पाटील एकाएकी चिडला. तो दोन पावलं पुढं सरकून म्हणाला,

“फकिरा, भाईर येऊन हाजरी दे!”

“मी भाईर येनार न्हाय!” फकिराचा आवाज चढला. मांडवात साधू जागा झाला नि उठून बसला. पाटील एकेरीवर का आला याचा तो विचार करीत आहे, तोच पुन्हा एकवार आवाज आलां,

“तुला रोज हतं माझ्या म्होरं येऊनशान हाजरी दिया पायजे!”

“न्हाय. मी असाच. आतनंच देणार!”

फकिरा अधिकच चिडला आणि पाटील तरकटला. त्याचा तोल सुटला. तो मुठीतील कुन्हाडीचा दांडा आवळून, नाक फेंदरून म्हणाला,

“न्हाय! ती बायकूच्या पुढ्यातली हाजरी चालणार न्हाय. भाईर ये!”

— आणि त्याबरोबर धाडकन दार उघडलं नि फकिरा चौकटीत आला. कंदिलाचा लाल-पिवळा प्रकाश त्याच्या चेहऱ्यावर स्थिर झाला. तो अति उग्र झाला होता. त्याच्या डोळ्यांत जाळ पेटला होता. त्याच्या पीळदार मनगटात रक्ताचा दाब वाढला होता. त्या एकाच शब्दानं तो निर्भान झाला. साधू चटकन उठून उभा राहिला. दौलतीची झोप झडून गेली. सरुबाई, राधा, राही — सर्वच आश्चर्यानं पाहू लागल्या.

फकिरा चौकटीत येऊन पाटलावर नजर रोखून हळूच म्हणाला,

“काय म्हनलास?”

“भाईर येऊन हाजरी!” पाटील उद्गारला.

“आनि काय म्हनलास?” फकिरा जोरानं ओरडला. त्याबरोबर पाटलानं वळून पाहिलं आणि फकिराची खणखणीत चपराक त्याच्या डाव्या गालफडात खाडकन वाजली. तडाख्यात त्याचं पागोटं दूर उडालं नि त्याचा तोल जाऊन तो कोलमडला; पण लगेच स्वतःला सावरून त्यानं कुन्हाड फिरवून हाणली; परंतु त्या वेळी फकिरा तिथं नव्हता. तो तलवारीकडे धावला होता. त्यामुळं पाटलाची कुन्हाड चौकटीत जाऊन रुतली.

तलवारीकडे निघालेल्या फकिराला राधानं अडवला. दौलती आडवा झाला. सरून हात धरला. फकिराच्या हातात ती तलवार आली, तर कत्तल होईल, याची त्यांना कल्पना होती. त्या सर्वांनी फकिराला देव्हान्याकडं जाऊ दिला नाही. आईच आडवी आली आहे, हे लक्षात घेऊन फकिरा परत फिरला. तो सरळ जाऊन पाटलावर विजेप्रमाणं कोसळला. पहिल्या झडपेत त्यानं पाटलाला खाली ओढला. एखाद्या मांजरानं उंदीर चेलमडावा, तसा पाटील उलथापालथा झाला. एक जोराची लाथ बसून पाटलाला हूक भरली. तो दोन्ही पाय सरळ पुढं पसरून हातानं पोट धरून कण्हू लागला आणि बरोबरीच्या लोकांकडे केविलवाण्या नजरेनं पाहू लागला. उशिरानं पाटील बोलला,

“आरं, मेलू की रं ५५”

दौलतीनं बाहेर येऊन फकिराला धरलं. राधा पुढं आली. त्या दोघांनी त्याला मिठी मारली. तोच जान्या तलवार घेऊन पुढं आला. त्याच्या पाठीत साधूने काठी हाणली, त्यासरशी हातातील तलवार टाकून जान्या अंधारात पडला. फकिरानं वाकून चटकन ती तलवार उचलली.

“नगा मारू, पाटील हाय त्यो पांढरीचा.” साधू म्हणाला.

इतक्यात पाटील उठला आणि त्यानं गावाकडं तोंड करून दोन्ही हातांनी भयंकर अशी बोंब ठोक्याला सुरुवात केली. क्षणात सारा गाव जागा झाला. मांगांनी हत्यारं काढली. महार धावले आणि थोड्याच वेळात गावकऱ्यांचा लोंढा मांगवाड्याकडं येऊ लागला.

काय झालं, कोण बोंब ठोकीत आहे, हे कुणालाच कळत नव्हतं.

तो प्रसंग खरोखर बाका होता. क्षणभरच फकिरा गांगरला; पण लगेच त्यानं साधूला इशारा दिला,

“साधू, तयार न्हा!”

थोड्याच वेळात सारा गाव मांगवाड्यात एकत्र झाला. दौलती मांगाच्या दारात गर्दी झाली. फकिरानं कंबर बांधून तलवार घेतली होती. सावळा, मुरा, बळी एकूण एक मांग अंधारात दबा धरून बसले होते. महारांनी टापरी बांधल्या.

तायनू महार मोठ्यानं ओरडला,

“आरं, कोन बोंबलतंय ह्ये?”

जरा वेळानं लोकांच्या लक्षात आलं, की रावसाहेब पाटील बोंबलतोय.

मग सर्वच लोक पाटलाकडं वळले. कुणी विचारू लागले,

“पाटील, काय भानगड हाय?”

तोपर्यंत रावसाहेब पाटलाची भावकीही त्या गर्दीत आली होती. पाटील आपली माणसं न्याहाळीत म्हणाला,

“मला मांगानं लाता मारल्या. मला फकिरानं मारलं!”

मांगानं मारलं, हे ऐकताच कैकांची डोकी बधिर झाली. मांगानं — नि पाटलाला मारावं, हा गावचा अपमान वाटून काही मंडळी एकदम भडकली. पाच-पंचवीस माणसांनी लगेच कुऱ्हाडी ठोकल्या आणि ‘कुटं हाय त्यो फकिरा?’ अशी आरोळी ठोकली. त्याबरोबर गंभीर शांतता पसरली.

सावळा करड्या सुरात म्हणाला,

“फकिरा हाकडं हाय! कुनाला मरायचं असंल, त्येनं हाकडं यावं!”

आता मोठी मारामारी होणार, या भीतीनं कैक एकदम पळू लागले. त्या पळापळीत कैक निवडुंगात शिरून अडकून पडले. निवडुंगाच्या कोंडात जर मांगांनी मारा केला, तर काय घ्या, या भीतीनं गावकरी चरकले आणि हां हां म्हणता एकूण एक माणूस गावाकडे पळत सुटला. दंगल पळत पळत पुन्हा चावडीवर एकत्र आली.

तिकडे चावडीवर गाव जमला नि इकडे मांगवाड्यात सर्व मांग एकत्र झाले.

एकाएकी हे संकट कसं उद्भवलं? संकट केव्हा केव्हा चालून येतं, तसंच घडलं. फकिरा खिन्न झाला. पाटलानं मुद्दाम ही कुरापत काढली. आता लौकरच गाव नि सरकार एक होणार. त्यात खोत तेल ओतून आग भडकवणार.

या सर्व गोष्टींचा विचार करीत मांग फकिराच्या दारात बसले होते, तोच विष्णुपंत कंदील घेऊन आले. त्यांना पाहताच फकिराच्या डोळ्यात पाणी आलं. त्यानं पंतांचे पाय धरले.

“ऊठ, काय घडलं, ते मला सांग!” पंत शांतपणे म्हणाले.

“आगळीक पाटलानं केली—” फकिरा झाल्या प्रसंगाची माहिती देऊन पुढे म्हणाला, “त्येनंच मुद्दाम वाढवलं ह्ये.”

“हो. तो वाढविणारच होता.” पंत उपलाणी हसत म्हणाले.

सावळानं पागोटं काढून पुढं ठेवीत प्रश्न केला,

“आमास्नी कुनी धनी हाय का न्हाय? ह्ये असं कुनीबी यावं नि आमास्नी मारावं!”

“त्याचं असं आहे—” पंत समजावणीच्या सुरात म्हणाले, “ह्या किल्ल्या शिगावातून फिरत आहेत. मात्र विंचू मारताना महादेवालाच दणका बसला आहे. गाव दुखावला आहे. तेव्हा...”

“मग आम्ही आता काय करावं?” फकिरानं मध्येच विचारलं.

तेव्हा पंत म्हणाले,

“आता गाव चढाई करील. सरकारची सारी चक्रं फिरू लागतील. पाटलावर हात टाकला, एवढं निमित्त पुढं करून सरकार, पाटील, गाव नि खोत — सर्वच तुम्हांवर तुटून पडतील!”

“मग ह्यातनं वाट कंची?” दौलतीनं मध्येच विचारलं.

“आता गाव सोडा!” पंत गंभीर आवाजात म्हणाले, “संकटाला बगल देणं कधी फायद्याचं होतं. शिवाय जे जे आज हजेरीला पात्र आहेत, त्यांच्यावर खोताची करडी कमान आहे.”

“मलाबी तसंच वाटतंय.” फकिरा म्हणाला, “मी आताच शीव सोडून जातो!...”

“तसंच कर!” पंत म्हणाले, “मी नंतर ही सर्व परिस्थिती हळूहळू बदलीन व साताऱ्याला जाऊन जमेल तेवढी रदबदलीही करीन; परंतु जर तोपर्यंत गाव तुम्हावर आला, तर लढू नका! चलतो मी...” असं म्हणून पंत उठले.

पंताला घालवीत सर्व मांग मुख्य मार्गापर्यंत आले आणि जेव्हा पंतांनी निरोप घेण्यासाठी मागं वळून पाहिलं, तेव्हा सर्व मांगांनी त्यांना लवून मुजरा केला. पंत डोळे विस्फारून म्हणाले,

“जा, दुबळे होऊ नका! हेही दिवस जातील. दिवस घर बांधून राहत नाही!” असं म्हणून तो गावाकडे निघाले.

त्या बिकट काळोखात त्यांचा कंदील हाताच्या झोक्यान मांगंपुढं हेलकावे देत होता आणि प्रकाश अंधाराला रेटीत पुढंपुढं सरकत होता. महारवाडा ओलांडून पंत पुढं निघाले, तेव्हा त्यांना चावडीपुढं मोठी गर्दी झालेली दिसली. कित्येक कंदील पेटत होते. कैक दिवट्या ढणढणत होत्या. ते पाहताच पंत तिकडे वळले. पंतांना पाहताच सर्व लोक बोलणं बंद करून त्यांच्या रोखानं पाहू लागले.

रावसाहेब पाटील पाय पसरून बसला होता. त्याचे सर्व दात पडल्यामुळे तो वरचेवर रक्ताच्या चुळा टाकीत होता. पंतांना पाहताच तो सरळ झाला आणि विव्ळत म्हणाला,

“बघा ह्ये काय झालं! मला मांगानं मारलं!”

“मला सर्व काही समजलं आहे.” पंत म्हणाले, “आता शांत राहा, उद्या काय करायचं, ते पाहू.”

“उद्या?” पाटील ताडकन उठून ओरडला, “माझं दात पडलं, त्ये काय उद्या उगवणार हायती? आनि आम्ही गप्प बसून काय व्हनार? न्हाय बरं, आम्ही गप्प बसनार न्हाय! आम्ही आताच जाऊन मांगांची कत्तल करनार नि खोपटं पेटवून देनार! जाऊ दे भडवीची —”

“पाटील, ऐका! पंत करड्या आवाजात बोलू लागले, “तुम्ही फार उतावळे आहात. हजेरी घेताना — “घरातून नको, बाहेर येऊनच दे’ म्हणून तुम्ही फकिराशी कुरापत काढली आणि आता वर खोपटं जाळण्याची भाषा काढता? जा. मग आताच जा नि मांगांची खोपट पेटवा. तुम्हाला आता कोणीच अडवणार नाही. कारण फकिरानं हा गाव सोडला आहे केव्हाच! —”

“म्हंजी पळून गेला?” कोणी विचारलं.

“ते मला माहीत नाही.” पंतांच्या स्वरात प्रखरता आली. ते पाटलाकडे वळून म्हणाले, “एकही कर्ता मांग घरात नाही. त्यांची घोडी दूर गेली असतील. आता जावा नि पेटवा घर! परंतु या गावासाठी माळ्याला कटून मरणाराची अवलाद दुबळी मानू नका! फकिरा शांत बसणार नाही! त्याचं घर पेटवा नि आपलं विझविण्यासाठी पाणी आणून ठेवा! जा —”

पंतांच्या बोलांनी वातावरण तप्त झालं. दिवट्या अधिकच तेजाळ भासू लागल्या. ऐकणारे गांगरले. तरी धिटावा करून पाटील म्हणाला,

“येऊ दे नि पेटवू दे माझा वाडा!”

“ठीक. मग माझ्या कानावर हात आहे.” पंतांनी दोन्ही हात कानांवर ठेवून बजावलं, “पुढं जे जे होईल, त्याचे परिणाम तुम्हीच भोगा! फकिरा आपल्या सर्व लोकांसह आता डोंगरात गेला असेल किंवा डोंगर चढत असेल!”

११

एका उंच कड्यानं आपली मुंडी ढगात घातली होती. मंद गतीनं तरंगणारे प्रचंड ढग त्या कठीण सहायद्रीच्या मस्तकावर आदळून दिशा बदलून घेत होते. उंच डोंगरातील रानटी वारे बेबंद पळत होते. त्यांच्या धसमुसळेपणानं घनदाट वनश्री नम्र होऊन त्यांना वाट देत होती. जे वृक्ष ताठ राहण्याचा प्रयत्न करीत होते, त्यांना वारा सहस्र करानी वाकवीत पुढं रेटीत होता. करवंदी, बोरी, बाभळी, पिंपरण, जांभूळ, सागवान, पांगीरा या वृक्षांची वाऱ्यानं दाणादाण होत होती. पालापाचोळा त्याच्यापुढं लोटंगण घेत होता.

ऐन गिरिकंदरात एका दाट झाडीत फकिराचा तळ पडला होता. आठ कारवांनी घोडी करवंदीच्या जाळीखाली पाग करून बांधली होती आणि त्याचा तो गबऱ्या पाठीवरचं जिन तसंच घेऊन उभा होता. एका कठीण प्रसंगात आपण आहोत, याची जणू त्यालाही जाणीव होती. सर्वत्र गंभीर वातावरण दाटलं होतं. फकिराची माणसं डोंगराच्या कपारीत सर्व नाक्याच्या वाटा दाबून बसली होती. हत्यारबंद माणसांनी करवंदीच्या विशाल जाळ्या

उग्र भासत होत्या. त्यांना छावणीचं स्वरूप आलं होतं. चिचणीकर पिरा, साजूरकर निळू, साधू, मुरारी, बहिरू, सावळा, तायनू महार, बहिरोजी महार, घमांडी अशी एकाआगळी एक दिलदार नि बेडर माणसं तिथं वावरत होती.

आज एक महिन्यात दूरदूरचे मांग येऊन फकिराला मिळाले होते. हजेरी देऊन जगण्यापेक्षा लढून मरण्याचा त्यांनी हिऱ्या केला होता. आलेल्या लोकांना निरनिराळी कामं वाटून देऊन फकिरानं सर्व तयारी केली होती.

एका महिन्यात फकिरानं सद्दात्रीच्या खांद्यावरून कित्येक मैल दौड मारली होती. आणि कैक शिरजोरांना धूळ चारली होती. जे त्या भागात बळी होऊन बसले होते, त्यांना त्यानं जमीनदोस्त केलं होतं. त्याचं नाव ऐकून कैकांना कापरं भरत होतं. फकिराचा तो दरारा ऐकूनच रावसाहेब पाटील आपले शेवटचे दिवस जपून ठेवण्याचा प्रयत्न करित होता.

परंतु फकिरानं ज्या दिवशी घर सोडलं, त्या दिवसाची त्याला सारखी आठवण होत होती. त्या दिवशी राधानं अगतिक होऊन स्वतःचं तोंड बडवून घेतलं होतं. सरून हुंदका कंठात दाबून ठेवला होता. म्हातारी राहीबाई ऊर बडवीत होती. दौलतीनं आसू ढाळीत गबन्यावर खोगीर घातलं होतं. त्या स्थितीत त्या चार जीवांना सोडून साधू नि फकिरा हे परागंदा झाले होते. आता त्यांची भेट कशी होणार? कधी होणार?

एकाएकी आलेला प्रसंग हा सर्वांनाच दाहक वाटल्यानं सर्वच दुःखी झाले होते. कर्ते म्हणून पुढे आलेले दोघेही मुलगे — फकिरा व व साधू — फरारी होत आहेत. ते परत कधी येणार? का सरकार, पाटील नि खोत त्या दोघांना ठार करणार? या अन् अशा कैक इंगळ्या राधा, दौलती, राही यांच्या काळजाला डसत होत्या.

फक्त दौलतीचंच नव्हे, तर मांगांच्या वस्तीतील प्रत्येक घर त्या रात्री रडलं. कारण घरटी एक माणूस तरी त्या दिवशी बाहेर पडून फरारी झालं होतं.

भर मध्यान्ह रात्री जेव्हा ती सारीजणं घर सोडून निघाली, तेव्हा सर्व लहानथोरांनी दारात येऊन त्यांना निरोप दिला होता. त्यांचे ते कृश हात, दुष्काळानं जर्जर केलेले देह, फकिराच्या सारखे नजरेसमोर येत होते. गेल्या काही दिवसांच्या अनुभवानं तो पार बदलून गेला होता. एका जाळीत निवांत पडून त्या प्रसंगाची तो आठवण काढीत होता.

आज आठ दिवस त्याला घराकडचीही काहीच बातमी कळली नव्हती. सुरू त्याच्या डोळ्यांपुढं सारखी येत होती. आई भितीला टेकून तळमळत असेल, आबा घोर करीत असेल, थोरली आई चडफडत असेल. आपलं घर, आपलं अंगण, मांडव, गाव आपणाला अंतरलं. आता किती दिवस असे जाणार, याचा विचार करीत तो पडला होता.

रात्र सामसूम झाली होती. डोंगरातील जग केव्हाच निपचित झालं होतं. चराचर अंधारात विलीन होऊन किती तरी वेळ झाला होता. अति विशाल सद्दात्री — पण तोही थंड भासत होता. मध्येच कुठं तरी एखादं पाखरू नाजूक आवाज काढून भरकन जात

होतं. एखादं डुक्कर हुंकार देऊन रात्रीचं पोट फाडीत होतं आणि त्या प्रसिद्ध डुक्करमुसंडीनं लपलेली खोकडं जीव मुठीत घेऊन पळत होती. सशांच्या उरात धडकी भरत होती. बेलाग उंच गांजणीत तरसांची धडपड सुरू होती.

घमांडी दिवस बुडताना घराकडे गेला होता. तो घरची खुशाली ऐकून व आपली लोकांना देऊन येणार होता, म्हणून सर्वजण उत्सुक होऊन घमांडीची वाट पाहत होते. फकिराही मधूनमधून चाहूल घेत होता.

शेजारच्या जाळीत पिरा आणि घोंचीकर बळीबा हे दोघे निजले होते. ते दोघेही घोरत होते. त्यांच्या त्या प्रचंड घोरानं कोणाचंच चित्त स्थिर राहत नव्हतं. त्यांनी ती घर् घर् ऐकून एक मोठं रानडुक्कर त्या जाळीच्या रोखानं बावरून, कान टवकारून हळूहळू जवळ येऊ लागलं होतं; पण डुकराची त्या दोघांवर होणारी ती चढाई कोणालाही कळत नव्हती; कारण जो तो आपल्याच विवंचनेत होता. त्यांना झोप येत नव्हती आणि विचार त्यांना सोडीत नव्हते. आपलं काय होणार, या विचारावर बायकापोरांचं काय होणार, या विचारानं मात केली होती.

एका जाळीखाली अंधारात सावळा अंगावर घोंगडं घेऊन बसला होता. त्यानं सडकून गांजा ओढला होता आणि त्याला तार चढली होती. त्या तारेत तो बोलत होता. नि तायनू पडल्यापडल्या ऐकत होता. तो घोंगड्याची खोळ खालवर घालून, पोटाशी आपली प्रचंड कुऱ्हाड घेऊन सावळाच्या बोलण्याला हुंकार देत होता. आपल्या प्रत्येक शब्दाला तायनून हुंकार दिला पाहिजे, असा सावळाचा आग्रह होता. हुंकार देण्याला किंचित खंड पडताच तो तायनूला डिवचून जागा करीत होता. नाही तर मोठ्यानं म्हणत होता,

“जागं हायसा का?”

“हं. काय की.... बोला तुमी...” तायनू अंगावर घोंगडं घेऊन त्याला म्हणत होता आणि मग सावळा समाधान व्यक्त करीत बोलत होता.

“ह्ये गोरे लोक मारुतीची अवलाद हाय. जवा मारुतीनं रावनाची लंका जाळून भुस्काट केलं, तवा रामानं मारुतीला आशीर्वाद दिला आनी सांगितलं — म्होरं तू राजा व्हाशील. म्हनूनशान बघ ह्ये राज आलंया. पर, इच्याभनं, हे राम वंशाचं राज आमास्नी म्हागात पडलं. आमास्नी तीन यळा हाजरीच लावून बसलं —”

“थांबा —” तोंडावरचं घोंगडं बाजूला सारीत तायनू म्हणाला, “राम घेव व्हा. त्यांच्या भक्ताचं ह्ये जर राज हाय, तर मग तुम्ही कोन? नि तुमचं त्येचं वैर का? बोला!”

“आवं, त्येच तर उमजंजा.” सावळा खजील होऊन म्हणाला, “आमी गरीब मानसं, आमास्नीच ह्ये असं का?”

“आनी ऐका —” तायनू म्हणाला, “जर मारुतीच्या वंशाचं गोरं हायती, तर त्येस्नी शेपूट का वं न्हाय?”

“काय की, बा!” अंधारात सावळानं ओठ उफराटे केले आणि तो स्तब्ध झाला. पण पुन्हा थोडा विचार करून हळू स्वरात म्हणाला, “मला वाटतं, सायब लोकांसाठी शेपटं असतील, पर इजारीनं ती दिसत नसतील!”

हे ऐकून तायनूला हसू आलं नि मग ते मोठ्यानं हसू लागले. त्यांच्या त्या प्रचंड हास्यानं ती कपार जागी झाली. जणू तो सहाद्रीच खदखदून हसत असल्याचा भास झाला.

“दाजी SS” पलीकडच्या जाळीतून फकिराचा आवाज आला. सावळानं हसू आवरून तिकडे निरखून पाहताच पुन्हा सर्व काही शांत झालं.

“येऊ का?” सावळा उद्गारला.

“घमांडी आला न्हाय?”

“हो. न्हाय आला.” सावळा उत्तरला.

“का आला न्हाय अजून?”

“कुनाला ठावं!”

“का वाट चुकला?”

“कुनाला ठावं!”

“यदाळ यावा त्यो!”

“हो; पर कुठं अडाकला, कुनाला ठावं!”

“रात उलटली—” फकिराच्या सुरात कंप निर्माण झाला.

आकाशात पाहत सावळा म्हणाला,

“अजून बाजलं मावळलं न्हाय नि चोर त्या बाजल्यापाशी गेलेलं न्हायती.

यील त्यो आता. निजा तुम्ही—”

“मला वाटतं, घमांडी वाट चुकला.” फकिरा म्हणाला.

“मग काय करू म्हणता?” सावळानं विचारलं आणि फकिरा म्हणाला, “वाईच चुचकारून बघा.”

सावळा जाळीबाहेर आला आणि एका कड्यावर उभा राहून खाली तळवटाकडे पाहत त्यानं मोराप्रमाणं विचित्र आवाज काढला. तो त्याचा आवाज दूर गेला. सर्वजण कानोसा घेऊ लागले. उशिरानं खालून प्रतिध्वनी आला आणि सावळानं आनंदानं उडी मारली.

“—घमा आला!”

त्याबरोबर बळीबाच्या जाळीजवळ आलेलं डुक्कर भेदरून धडपडत कपारीखाली धावलं.

शोड्या वेळानं घमांडी वर आला. त्याच्याबरोबर बेडसगावचा भिवा मांग होता. त्याला पाहून फकिराला किंचित आनंदच झाला. हा भिवा शरीरानं भलताच मजबूत होता. शिवाय

तो सावळाचा पाव्हणा होता. दगा होण्याचा मुळीच संभव नव्हता आणि आता फकिरालाही एक एक माणूस हवा होता.

बेडसगावकराला पाहून सर्वांना आनंद झाला. घमांडीनं घराकडची खुशाली नि एक हिंमतवान माणूस आणला, याबद्दल सर्वांनी त्याची पाठ थोपटली. मग त्यानं प्रत्येकाच्या घराची खुशाली, निरोप सांगितले आणि तो म्हणाला, “आठ दिवस झाले, शिगावकर खोत गावात आलाया. रोज रातचं पाटील मांगवाड्यात येऊन घरात शिरून झडती घेतोय. बायकापोरांस्नी शिव्या देतोय नि कालच सातारचा दांडगा सायब येऊनशान गेला. फकिरादाजीला धरून देनाराला इनाम दीन, असं म्हनीत व्हाता. तवा दौलूआबानं नि राधा-आईनं सांगितलंय, की तुमी जपून असा. शिगावचा गनू रामोशी येनार हाय. त्येच्या-”

“त्येला डोंगर चढू देऊ नगा!” खंडू ओरडला, “खोत त्या गण्याला फितवून हकडं पाठवील नि दगा व्हेईल!”

“नाईकाचं खरं हाय—” फकिरा म्हणाला, “आता कुनावरच सरळ इस्वास टाकू नगा. मानूस नू मानूस पारखून घ्या. न्हाय तर आपून सारी एका दमात मरू!” मग तो घमांडीकडे वळून म्हणाला, “बरं, आबानं आनी काय सांगितलं?”

“आबानं?” घमांडी म्हणाला, “गन्याला हाजरी लागलीया. तवा त्यो आबाकडं येऊन म्हनीत व्हाता, की मला फकिराकडं घालवा—”

तायनू गप्प ऐकत होता. तो मध्येच म्हणाला, “खोटं. आता अशी कैकाला हाजरी लावून सरकार ती मानसं इकडं सोडील, आनी हतं येऊन दगा—”

“म्हणून आपून वाईच सावध असू या.” मुरा म्हणाला.

त्या वेळी दगा होणार, या कल्पनेनं सर्वांनी मनं पोळली. आपले वैरी स्वस्थ नसून आपल्या जिवावर उठले आहेत, ते सर्व बाजूंनी आपल्यावर हल्ला करण्याची तरतूद करीत आहेत, याची जाणीव सर्वांना झाली.

परंतु बेडसगावकरासारखा एक जबरा माणूस आपल्या बंडात स्वतः येऊन सामील झाल्यानं त्यांना परम समाधान झालं होतं. भिवानं फकिराची ती उग्र मूर्ती जेव्हा पाहिली, तेव्हा तो चकित झाला. एका प्रबळ सत्तेविरुद्ध बंड करणारा हा आपल्याच जमातीतला माणूस म्हणून फकिरा त्याला दैवताप्रमाणं भासला आणि तोही जिवावर उदार झाला.

भिवाला पाहून तायनूला सर्वांपेक्षा अधिक आनंद झाला. भिवाच्या दाट करड्या मिश्या सरळ पुढं झेपावत होत्या आणि त्यांनी त्यांचा रुंद जबडा झाकला जात होता. त्याचे टपोरे डोळे भलतेच रागीट दिसत. त्यावरच्या करड्या भुवयांनी त्याच्या चेहऱ्यावर तापटपणाचा भाव सारखा दिसे आणि तायनूला तसलाच माणूस आवडत असे.

डोंगरी लाकडांचा जाळ मंद जळत होता. सावळा, तायनू व भिवा त्या जाळाभोवती बसून शेकत होते. भिवा चिलमीत निखारा कोंबून, मिश्या आजूबाजूला सारून झुरके

मारीत होता.

मध्यान्ह रात्र उलटली होती. वाऱ्याला जाग आली होती आणि तो कपारीनं बेभान पळत होता. घमांडी आल्यामुळे आणि घराकडची खबर समजल्यानं सर्वांच्या उरावरचं दडपण हलकं झालं होतं. ते जाळीजाळीत घोरत होते. गबऱ्या नाचत होता आणि त्याच्या शेजारच्या जाळीत फकिरा जागाच होता. त्याला झोप येत नव्हती. किती तरी उशीर पडून तो कंटाळला नि चटकन जाळीबाहेर आला. वाऱ्याच्या झोतानं त्याला बरं वाटलं. तो मग शांतपणे जाळाजवळ गेला. त्याला पाहताच भिवानं म्हटलं, “या की, बसा!”

“हं— बोला, कसं काय चाललंय तुमच्या खोऱ्यात?” फकिरा जाळाजवळ बसत बोलला आणि भिवा म्हणाला,

“बेडसगावात सरकारी खजिना हाय. तवा सारं गाव अंमलदारांनी उठवून काढलाय. त्यात आम्हां गरीबांवर ही हाजरी. डोस्कं हालवाय फुरसती न्हाय—”

“खजिना?” फकिरा गंभीर होऊन म्हणाला, “खजिना तिथं कसा?”

“—त्या भागातला सारा वसूल आधी बेडसगावला येऊन मग पुढं कोल्हापूरला रवाना होत असतो.” भिवानं सांगितलं आणि फकिरा डोळे आकुंचित करीत म्हणाला,

“खजिन्यावर किती लोकांचा पहारा असतो?”

“पहारा कशाचा?” भिवा म्हणाला, “इनमीन चार मुंडकी — कवा तरी येऊन जात्यात. आनी एक बामन हाय, तो एकटाच त्याची राखन करीत असतो.”

“म्हंजी खजिना कोन फोडील, असं सरकारला वाटत न्हाय?” फकिरानं आश्चर्य व्यक्त केलं.

“कोन फोडनार?” भिवा म्हणाला, “ह्या सरकारला कुनाचं भ्या वाटत न्हाय, म्हून तर त्यो खजिना बामनाच्या वाड्यात ठिवलाय. रक्कम तुंबली, की मग ती कोल्हापूरला जाती. त्यावेळी मातर सातआठ मानसं बंदुका घेऊनशान येत्यात...”

“खजिन्यात किती रक्कम असती?” फकिरानं प्रश्न केला.

“किती असती, कोन जानं!” भिवा उद्गारला आणि फकिराच्या डोकीत तो खजिना खळखळू लागला. तो चटकन उठून आपल्या जाळीत आला आणि त्यानं हाक मारली. मुरा, बळी, साधू हे तिघे धडपडून उठले आणि धावले. त्यांना जवळ घेऊन फकिरा म्हणाला, “बेडसगावात इंग्रजांचा खजिना तुंबलाय—” असं म्हणून त्यानं पूर्वेकडं नजर टाकली.

आकाश लाल होत होतं. अनंत रंगांचा सडा सांडला होता. मखमली गालिचाच्या पायघड्या तुडवीत नवा रवि भूतलावर पदार्पण करीत होता. त्याची ती नयनरम्य शोभा पाहून फांदीफांदीवर बसलेली पाखरं आपल्या मंजुळ शब्दांत एकमेकांना सांगत होती— शेष वेचितां अठरा घटका । पूर्व दिशेने क्षाळले मुखा । कुकुम रेखिले त्या तिलका ।

अरुणोदय बोलिजे ।

“मग काय करू या म्हनता, दाजी?” त्या तिघांनी प्रश्न केला आणि फकिरा बेडसगावच्या दिशेने पाहत धीरगंभीरपणे म्हणाला, “चला, तयारी करा! त्यो खजिना मारू या. वाटेत वाघ उठला, असं सायबाला वाटलं पाहिजे. लाव म्हनावं हाजरी नि कर हतं राज....”

“मग कवाची तयारी करू या?” साधू म्हणाला.

“लौकर चला! बेडसगावच्या त्या बामनाच्या वाड्यात ती दौलत अडकून पडलीय—” फकिरा आवाज चढवीत म्हणाला, “तिला मोकळी करा! हो. पन आदी मला आईला, बाबाला, थोरल्या आईला एकदम भेटून येऊ दे. पर तुम्ही मानसांची जुळनी करा! शंभर मानसं कडवी घ्या नि चला—”

हे सारं भिवानं ऐकलं होतं. तो पुढं येऊन म्हणाला, “पर बामनाकडं बंदूक हाय. आनी बंदुकीपुढं बळ बेकार व्हतं. भलताच मार हाय, म्हनं—”

“माझं बळ तोफेपुढे बेकार व्हनार न्हाय!” फकिरा तीव्र स्वरात म्हणाला, “बंदूक? असू दे बंदूक! किती गोळ्या उडवील ती? एक एक मानूस दहादहा गोळ्या खाऊ या! मेलेलं मेंढरू अग्नीला भीत न्हाय. उद्या मरायचं, त्ये आज मरू या! पन जरा मानसावानी नि हिंमतीनं! पंत म्हनीत, एक राजा हतं झाला. त्येचं नाव मी इसरलो. त्यो राजा म्हनत व्हता, शेळी हूनशान शंभर वर्स जगन्यापरास वाघ हूनशान एक दिस जगावं. आनी त्येच खरं हाय. वाघच होऊ या नि वाघासारखं मरू या! चला. जमवा मानसं नि चला!— हो. पन आदी मी वाईच घराकडे जाऊन आईला भेटून येतू!”

फकिरा, साधू, मुरा, बळी बोलत असतानाच पूर्वेला रविनारायण शांतपणे वर आला. जणू तोही फकिराचं बोलणं ऐकून भारावला होता. लाल किरणांनी भूमंडळ खच्चून भरलं. सह्याद्रीवर त्या किरणांनी वर्षाव सुरू केला. वनराजी पिवळ्या किरणांनी शोभायमान केली. लहान लहान रानफुलं वाऱ्याच्या स्पर्शानं मस्तक डोलावून सूर्याला नमस्कार करू लागली. डोंगरी दुनिया जागी होऊन कार्यक्षम झाली.

फकिराची माणसं आंधोळी करून आली. कोण देवाचं नाव घेत जाळीत बसले, कोण धोतरं वाळवीत सूर्यनमस्कार करू लागले. मुरा, बळी, साधू बेडसगावच्या खजिन्यावर विचार करीत आपल्या तयारीला लागले.

‘बेडसगावचा खजिना’ या एकाच शब्दानं त्या डोंगरात जाळी न् जाळी कुजबुजत होती. प्रत्येक जाळीत खजिन्याची चर्चा चालू झाली आणि ‘खजिना खजिना’ करीतच तो दिवस मावळतीला गेला.

फकिरा घराकडे जाण्याची घाई करू लागला. घमांडीनं येऊन गबन्यावर खोगीर घातलं आणि तो म्हणाला, “दाजी! एकटं जाऊ नगा! रावसाहेब पाटलानं आपली मानसं

पाळतीवर ठिवल्याती.”

“बरं. मी सावळूनानाला घेऊन जातू.” फकिरा म्हणाला, “मी सावध हाय. तुम्ही मातर हतं जागत बसा. सावळूनाना नि तायनूआबा, हेस्नी म्हनावं चला—”

सूर्य डोंगराच्या पलीकडे हळूहळू उतरत मावळतीला गेला आणि फकिरा गबन्याला घेऊन डोंगर उतरत उगवतीकडे निघाला. दोघेही आपापल्या घरी निघाले होते. मात्र सूर्य एकटाच होता आणि फकिराबरोबर सावळा नि तायनू हे काळासारखे चालत होते.

डोंगरातून गावदरीला येईपर्यंत सर्वत्र सामसूम झाली होती. रानातली माणसं केव्हाच गावात गेली होती. सर्व पांढी निर्जन भासत होत्या. गावात एखादा माणूस बोलत होता. ते रात्रीच्या शांत वातावरणात दूरपर्यंत ऐकू येत होतं. फकिरा, सावळा, तायनू हे पाटलाच्या पडवीत येऊन थांबले. कारण फकिरापुढं दुसरा एक पेच पडला होता. तो म्हणजे गबन्याचा. गबन्या गावात गेला, की खेकाळून सर्व गाव जागा करील. लोक गबन्याचा तो आवाज ओळखणार. सर्व संकटात साहाय्यकर्ता म्हणून जिवापेक्षाही प्रिय असणारा गबन्या आज फकिराला एकाएकी संकटाप्रमाणे भासू लागला. तो विचार करीत आहे, तोच सावळा म्हणाला, “कशाचा इचार करताय?”

“गबन्याचा”

“म्हंजी कसं?” तायनूनं विचारलं.

“म्हंजी दारात गेल्यागेल्या आमी आल्याची वर्दी खेकाळून देनार नि...” फकिरा पुढं बोलणार, तोच तायनू मध्येच म्हणाला, “खरं हाय. आता असं करू या — तुम्ही नि सावळा निघा. मी गबन्याला घेऊन हातं थांबतो—”

“आनी तुम्ही घराकडं कवा जानार?” फकिरा चमकून म्हणाला.

“मी? सावळा आल्यावर जाईन. जावा. पर सावळा, तू लौकर ये, जा—”

फकिरा क्षणभर खिन्न झाला आणि गबन्याला तायनूच्या हातात देऊन अंधारात पुढं निघाला. सावळाही घराकडे फिरला. तेव्हा फकिरा म्हणाला,

“नाना! तायनूआबाला घरला जायचं हाय. लौकर ये नि त्येला जाऊन येऊ दे पोराबाळांस्नी भेटून...”

घरात मंद दिवा जळत होता. दौलती भाकरी खाऊन दातात काडी घालीत बसला होता. राहीबाई अंग टाकायचा विचार करीत होती. राधाचं चित स्थिर नव्हतं. सरू बावरून गेली होती. आज एक महिना होत आला होता. फकिराला तिनं पाहिलं नव्हतं. ती मनात पेटत होती; परंतु मनातली आग तिला विझवताही येत नव्हती. मनातलं दुःख दुसऱ्याला सांगून किंचित कमी होतं, पण सरूला तेही जमत नव्हतं. स्वतःला काय होत होतं, हे ती त्या घरात कोणालाही बोलू शकत नव्हती. म्हणून ती चरफडत होती. त्यातच अलीकडे गावात रोज नव्या भुमका उठत होत्या. कोण म्हणत, फकिराला घरणं येणार!

कोण म्हणे, सातारच्या सोजिरांनी फकिराला वेढा दिलाय. कोण म्हणे, शिगावचा खोत पाळतीवर असून तोच फकिराला पकडणार आहे. एकदा-दोनदा काही माणसं दारात येऊन गेल्याचं सरून पाहिलं होतं. रोज फकिराच्याबद्दल एक ना एक नवी बातमी तिच्या कानावर आदळत होती.

राधा आज संतापली होती. ती बाहेर पाहत पुटपुटली, “— त्येनं आपल्या बायकूला तरी न्हाय का भेटून जायचं? आमी न्हाऊ दे...” हे ऐकून दौलतीनं गपकन डोळे उघडले आणि आवाज दाबीत तो म्हणाला,

“कसा येनार त्यो? वैऱ्याची मानसं वळचनीला कान लावून बसल्यात—”

“हो. खरं हाय.” राही मध्येच म्हणाली, “त्यो न्हाय येत त्येचं बरं हाय. देवा, नकं रं, त्येला इकडं येऊ देऊ!”

इतक्यात फकिरा गपकन घरात शिरला आणि सर्वांच्या कंठात भयंकर असा हंबरडा येऊन दाटला. राधा, सरू आणि राही यांनी शिकस्त करून आलेला हुंदका दाबला. दौलतीनं त्याला मिठी मारली. त्याच्या हातात कंप भरला होता. तलवार आईच्या हातात देऊन फकिरानं तिच्या पायावर डोकं ठेवलं, तेव्हा सरू भानच विसरली. हुशार दौलती चटकन दारात येऊन टेहळणीवर उभा राहिला. ती घडीच अशी होती, की ती माणसं सर्व काही विसरली. त्यांची काळवंडलेली मनं क्षणात प्रफुल्लीत झाली. मायेची फुलं नेत्रातून आपोआप गळली नि पेटती हृदयं शांत झाली; पण पुन्हा साधूची आठवणही तितक्याच वेगानं पुढं झाली.

पहाटे तायनू दारात आला. तोही पोरबाळांना भेटून हर्षभरित चेहऱ्यानं आला होता. त्याला घेऊन फकिरा पुन्हा निघाला. सरून त्याच्या हातात ती तलवार दिली आणि उगीचच ती लाजली. पांदीपर्यंत राधा, दौलती, सरू फकिराला घालवीत आली. राहीनं दारात उभं राहून त्याला आशीर्वाद दिला. पांदीत सावळा नि गबऱ्या यांना पाहून पुन्हा सर्वांना आनंदाचं भरतं आलं. दौलतीनं गबऱ्याची शेंडी चाचपून त्याचा मुका घेतला व “लेका, संभाळ बाबूला—” आपला गाल त्याच्या कपाळावर घाशीत तो म्हणाला.

फकिरा सर्वांचा निरोप घेऊन निघाला, तेव्हा राधा म्हणाली, “आता वाट दिलीच पायजी. आमची काळजी नगं करू, जिवाला जप! आता लौकरच दुसरा फकिरा आमच्या घरात येनार हाय. हो—”

हे ऐकून सरू लाजून चूर झाली. फकिरानं चटकन तिच्याकडे पाहिलं; पण अंधारात तिचा लाजेनं मोहरलेला चेहरा त्याला दिसला नाही. मात्र दुप्पट बळ त्याच्या अंगात संचारलं नि तो ताडकन गबऱ्यावर उडी मारून बसला.

पूर्वेला एका काळ्या ढगात एक लाल रेषा हळूहळू प्रखर होत होती. जणू अंधाराच्या भिंतीला तडा जाऊन त्या खिंडीतून प्रकाश पुढं येत होता.

फकिरा डोंगराकडे निघाला होता. त्याची पाठमोरी आकृती राधा पाहत होती.

१२

अति उंच अशा सह्याद्रीच्या पाठीवरून ती सर्व माणसं बेडसगावकडे निघाली होती. त्या वेळी ती महाराष्ट्राचं भूषण — सह्याद्रीप्रमाणंच विशाल भासत होती. परिस्थितीनं त्यांना धनुष्याच्या कमानीप्रमाणं घडवलं होतं.

लहानशा पाऊलवाटेनं ते सर्व एकामागं एक चालत होते. कोणीही धाई करीत नव्हतं. कारण सूर्य अजून बराच वर होता. तोही मंदगतीनं विशालगडाच्या शिखरावरून चालत होता. त्याच्या किरणांनी वारणाकाठ सोन्याच्या राशीसारखा दिसत होता. कीर् झाडीच्या मस्तकावर रुपेरी रंगच जणू आकाशातून सांडत होता.

डोंगर बोलत होता. पाखरं सुरकंड्या घेत आपापल्या घट्याकडे जात होती. काही घट्यांत किलबिल होती, तर काही फांद्यांवर बसून गोड गीत गात होती.

आष्टीच्या धोतरानं कंबर बांधून फकिरा गबन्यावर बसला होता आणि निश्चल बसून समोर पाहत होता. बेडसगावात काय होणार, याचा विचार तो करीत निघाला. त्याचा चेहरा भलताच गंभीर झाला होता. वावटळीत पाचोळा सापडावा, तसा तो विचारात गिरक्या घेत होता.

सरकारी खजिना लुटला, म्हणून सरकार आकाशपाताळ एक करील. मग आपलं काय होईल? आई, थोरली आई, सरू आणि दौलती यांना कोण मग? आणि आपण येतेवेळी आईला हे सांगितलं नाही. चूक केली. बेडसगावचा खजिना आपण लुटणार, हे आईला न सांगून आपण चूक केली.

या विचाराची हुऱ्हुऱ फकिराच्या काळजात बोचत होती; पण गबन्या निर्भयपणे त्याला क्षणाक्षणाला पुढंच नेत होता. बळी हातात मुसळासारखी काठी घेऊन झेपा घेत होता. त्याच्या निःश्वासानं त्याच्या नाकपुड्या फुगल्या होत्या आणि घोंचीकर बळीनं घोड्यावर बसून आपली ती प्रचंड दाढी मुठीत धरली होती. वारा भन्नाट येऊन त्या दाढीला विस्कटीत होता. मुरा वरचेवर मिश्या चापून-चोपून नीट बसवीत होता. सावळा वाघासारखा दिसत होता. एकूण एक माणूस निर्भय होतं. आपण आज मृत्यूशी सामना करणार आहोत, याची कल्पना असूनही ते यत्किंचितही मलूल झाले नव्हते. मात्र त्यांची मनं आपआपल्या घरात — बायकांमुलांत घुटमळत होती नि शरीरं बेडसगावची वाट चालत होती.

ते सर्व बेडसगावच्या गावदरीला आले आणि सूर्य मावळला. कडुसं पडत होतं.

फकिरा

९८५

फकिरानं आपल्या माणसांच्या टोळ्या करून गावाच्या पश्चिमेला त्यांना वारणेच्या वाळवंटात जाण्याची सूचना दिली. त्याप्रमाणं सर्व पांगून निघाले आणि सावळा, तायनू, पिरा, साधू, खंडू रामोशी यांना घेऊन फकिरा सरळ गावात धुसून निघाला. नदीच्या काठी जमून थोडी विश्रांती घ्यायची होती. शिवाय गावाला नीज लागल्याशिवाय काहीच हालचाल करता येणं शक्य नव्हतं, म्हणून तो ठरलेल्या ठिकाणी निघाला होता. गावच्या मध्यभागी फकिरा आला, तेव्हा पारावर बरेच लोक बसून गप्पा मारीत होते. त्यांनी फकिराची ती माणसं पाहिली आणि शिंग, हलगी, मशाली, तलवार, भाले, कुऱ्हाडी हे सारं पाहून त्यांनी कान टवकारले. काहींना तर राहवलं नाही. त्यांनी धीर करून विचारलं,

“कोन गाव, पाव्हन?”

तेव्हा चटकन सावळा म्हणाला,

“बुकलपूर!”

“आमचा तमाशा हाय.” लगेच तायनू महार म्हणाला, “आमची मानसं म्होरं गेली का?”

“न्हाय बा!” एक गावकरी तरुण चटकन म्हणाला, “पर नाच्या कुठाय वं, तुमचा?”

“त्योच तर म्होरं गेलाया.” तायनू म्हणाला, “आज सांजला दिसल की त्यो तुमास्नी—”

“म्हंजी तुमचा तमाशा हातं, आमच्या गावात व्हनार हाय म्हनता?” एका गावकऱ्यानं चेकाळून विचारलं आणि सावळा म्हणाला,

“हो. बामनाच्या वाड्याम्होरं आज आमचा तमाशा उभा व्हानार हाय!”

“मग काय? मज्जा हाय—” सर्वच गावकरी म्हणाले आणि फकिरा हा त्या तमाशातील सरदार असावा, असा तर्क करू लागले नि फकिरा गावाबाहेर पडला.

— तोंडओळख मोडली होती. वारणाकाठ कष्टाळू शेतकऱ्यांप्रमाणं निश्चल झाला होता. कुठंही हूं की चूं होत नव्हतं. सर्वत्र सामसूम झाली होती. अंधाराच्या जाड थरानं सर्व चराचर झाकलं होतं. आकाशातील चांदण्यांच्या लखलखाटात फक्त वारणामाईचं पात्र अंधारात तळपणाऱ्या तलवारीप्रमाणं चमकत होतं. कुठं तरी एखादं पाखरू विचित्र आवाज काढून गंभीर वातावरणाला धक्का देत होतं.

फकिराची सर्व माणसं एकत्र आली आणि मग सर्वांनी चुळा भरून भाकरी सोडल्या. “ही भाकरी आता शेवटची समजून खाऊ या. कुनाला ठावं, आज कोन मरनार नि कोन जगनार!” फकिरा म्हणाला, “पर आज आपून सरकारी खजिना फोडून — म्हंजी मरनाचं दारच फोडून यमराजाला भाईर काढनार हाय. खजिना लुटीची बातमी ऐकून

सरकार पिसळून उठेल आणि परत आमास्नी त्येच्याबरोबर लढावं लागेल!” फकिरा बोलत होता. भाकरीच्या कोरा हातात घेऊन सर्व ऐकत होते. भिवा उठला आणि म्हणाला,

“मरता मरता खजिना लुटू या, म्हंजी आपली पोरंबाळं तरी चार दिवस सुखानं खातील. कुनी बघितलंय म्होरचं—” असं म्हणून त्यानं घास घेतला.

“पर मगाशी सारंच घसरलं.” तायनू म्हणाला, “बामनाच्या वाड्याम्होरं तमाशा हाय म्हनून गाव जमून बसलाय नि आमचाच तमाशा व्हनार—”

“काई न्हाय. तुटून पडा!” पिरा म्हणाला, “तमाशाला आलेले हौसे गल्लीनं पळतील. कसा तमाशा व्हतोय, त्यो तरी बघा!”

सर्वांची जेवणं झाली. मग कैकांनी गांजा ओढला. तर होऊन मग तयारी केली. त्या वेळी रात्र बरीच झाली होती. गाव सामसूम भासत होता. त्याचा अंदाज घेऊन फकिरा म्हणाला — ‘हं! पेटवा मशाली!—’ एकदम सर्व उठले. मशाली पेटल्या. त्यांच्या उग्र प्रकाशात शांत वारणा जागी झाली. वाहतं पाणी अधिकच अवखळ भासलं. कुऱ्हाडी ठोकून सरळ बसल्या. भाल्यांची फाळं सज्ज झाली आणि घमांडीनं हलगी शेकली. शिंग-हलगी खजिना लुटणारे मर्द जिवावर उदार झाले. हळूच जाऊन घात करणारी भ्याड माणसं ती नव्हती, तर वाजत-गाजत जाऊन, मरणाला जागं करून मग त्याला कवटाळणारी ती मर्द माणसं होती. फकिरा भरकन पुढं निघाला.

“हं, चला—” कोणी तरी हुंकारलं आणि सर्व चालू लागले. गावात शिरताच हलगीवर टिपरू पडलं नि शिंगानं आरोळी ठोकली. सारा प्रदेश थरारला. बेडसगाव एकदम जागा झाला नि कान टवकारून ऐकू लागला.

“कसलं शिंग?—” गाव बोलला नि पुन्हा स्वतःच उत्तरला, “असेल वरात!”

हलगीच्या कडाक्यानं गल्ल्या हादरल्या नि शिंगानं भीतिदायी वातावरण पेटलं. फकिरा वादळाप्रमाणं ब्राह्मणाच्या वाड्यापुढं येऊन दाखल झाला. रघुनाथ ब्राह्मणाचा तो वाडा आता जागा झाला होता; परंतु दीड लाखाचा खजिना पोटात घेऊन निर्भय बसला होता. प्रचंड जुन्या चालीचा मजबूत दरवाजा बंद होता आणि त्या दरवाज्यावरच्याच कमानीत एका खिडकीत रघुनाथ येऊन पाहत होता. — वरात का बंड? — या प्रश्नानं त्याचं काळीज फोडलं होतं.

शेवटी त्याचा कयास खरा ठरला. दरोडाच आला, याची खात्री होताच त्यानं बंदूक सज्ज केली.

— फकिरा दाराला भिडला होता. नंग्या तलवारी, कुऱ्हाडी लखलखत होत्या. माणसात बळ उसळत होतं. “—वाड्यात घुसा!—” हा एकच आक्रोश त्यांना पुढं रेटत होता. फकिरा हातात तलवार घेऊन अगदी दारालाच छाती लावून उभा होता. त्यामुळं वर कमानीच्या खिडकीतली बंदूक त्याला नेमू शकत नव्हती; परंतु रघू बामणाला

कड निघाली नाही. त्यानं अंधारात एक गोळी झाडली आणि मग मात्र गावाला खरा प्रकार उमगला. 'दरोडा आला', हा एकच बभ्रा सर्वत्र झाला आणि हिंमतवाली माणसं मिळेल ते हत्यार घेऊन बामणाच्या वाड्याकडे धावली.

पहिली गोळी कडाडताच फकिरा ओरडला, "मशाली विझवा!"

क्षणात सर्वत्र अंधार दाटला आणि मुरा ओरडला, "गाव आला. गोफणी जोडा - हाणा!"

घोड्यांवरून आणलेले वारणेच्या वाळवंटातील गोटे गल्लीनं गडगडू लागले. पुढून येणारी माणसं पटापट पडू लागली; परंतु लौकरच दगड संपले. फकिराची माणसं दगड चाचपू लागली आणि पिरा फकिराला म्हणाला,

"दाजी, दगड सरलं, पर गाव मागं सरत न्हाय! साऱ्या गल्ल्या भरल्याती मानसांनी -"

"मग हत्यारं काढा!" फकिरा म्हणाला, "हं! आता गय करू नका. दिसंल, त्याला कापीत वाट काढा आनी नदीवर चला. पांगू नगा. एका जिवानं, सारखं लढत म्होरं व्हा!" - हे ऐकताच सावळा नि चिंचणीकर पिरा, साजूरकर निळू, तायनू, भिमा, मुरा ही बेडर माणसं पिसाट झाली नि त्यांनी त्या गल्ल्या दाबून वाट काढली.

- दरोडा मारून काढला, म्हणून गावानं निःश्वास टाकला. बामन बंदूक घेऊन खाली आला. कैकांनी स्वतःची पाठ थोपटली. उद्या गावाला सरकार इनाम देणार, असा विचार कित्येकांच्या डोकीवर नाचू लागला. कोणी अंधरूणावर डोकं टेकलं. हळूहळू सामसूम झाली.

परंतु नदीकाठी फकिरा वेडावला होता. पराजयाची आग त्याचं हृदय जाळीत होती. प्रत्येक माणूस कुढत होता, चरफडत होता. फकिरा आवेगानं म्हणाला,

"हं. बोला-काय करायचं? दरवाज्याला छाती लावून, जीवन घेऊन आम्ही पळ काढला. जन्मभर पळतोय नि मरन मागं हात धुऊन लागलंय. आम्ही कुठवर पळायचं? मागं पळण्यापरास म्होरं मरनाच्या खाईत पडून मरावं. पळताना येनारं मरान वंगाळ, असं नरकात जातं मानूस! मरान साऱ्यांस्नीच येनार, सारंच मरनार; पर मरनात बी डावं उजवं असतं. कुऱ्याच्या मौतीनं मरनारं मानूस मेलं नि जगलं सारखंच. जर पळून जायचं असलं, तर ही हत्यारं आताच हतं वारनाआईच्या म्होरं जाळून, त्येची राख कपाळाला लावून, सरळ सरकारला शरन जाऊ या नि जगू या! हत्यारं वागवायचा आमास्नी हक्क न्हाय!"

"मग काय करायचं?" मुरा म्हणाला, "गावानं भलताच नेट धरला. नशीब, वाट तर झाली नि सलामत भाईर आलो -"

"सलामत?" फकिरा तरकटला, "कवा आम्ही सलामत व्हतो? - आईच्या

पोटातनं भाईर आल्यापासनं— नव्हं, आईच्या पोटात व्हतो, तवापासनं रक्ताचं घोट घेतोय. लढतोय! आमी कवाच सलामत नव्हतो. सांजीरबाच्या माळाला माझा बाप कटून मेला, तवापासनं एक दिवस, एक घडी मला सुखाची लाभली न्हाय नि वैऱ्यांनी ती लाभू दिली न्हाय! इचारा या सावळानानाला —”

सर्व काही शांत होतं. फकिरा बोलत होता आणि ती पेटती माणसं हळूहळू फुलत होती. पुन्हा वारणाकाठ तप्त होत होता.

थोड्याच वेळात थकवा दूर झाला. वारणेचं थंड पाणी पिऊन माणसं तरतरीत झाली आणि पुन्हा त्यांच्यात झुंजेची ऊब उठली.

“हं, चला तर परत!” तायनू महार उठून म्हणाला, “आता झटून दार फोडू, न्हाय तर कटून मरू! —”

“चला, चला!” सर्वच बोलले नि पिरा कुऱ्हाड ठोकून गरजला, — “शेका हलगी. उठा—”

“आता जर बेडसगावाला पाठ दावीन, तर बापाचं नाव सांगनार न्हाय! —” सावळा गुरगुरला आणि सर्वत्र चेव आला. टक्कर घेऊन मरण्याची ऊर्मा सर्वांच्या अंगात संचारली आणि पुन्हा हलगी शेकली. पुन्हा वाळवंटाचे दगड पोत्यांत भरले नि तलवारी सज्ज झाल्या.

क्षणात पुन्हा हलगीचा कडकडाट झाला. पुन्हा दुप्पट जोरानं शिंग खेकाळलं आणि दाही दिशा दणाणून गेल्या.

पळून गेलेले दरवडेखोर पुन्हा माणसं जमवून आता निर्वाणीची झुंज देण्यासाठी आले; कदाचित त्यांनी पुन्हा दुप्पट माणसं आणली असतील आणि आता ते मुळीच हटणार नाहीत; उलट, आम्ही सरकारसाठी फुकट काय म्हणून मरायचं, असा विचार कैकांनी बोलून दाखविला. खजिना सरकारचा, राखणदार बामण नि लुटणारे चोर. मग आम्ही का मरायचं? असा पोक्त विचार करून गाव स्वस्थ बसला. धडाडीची माणसं पहिल्या उमाळीनं उठली; पण दुसरं कोणीच येत नाही, असं पाहताच त्यांनी काढता पाय घेतला.

— आणि फकिरा रघू बामणाच्या वाड्यापुढं आला.

बंदुकीच्या आटोक्याबाहेर स्वतःची माणसं उभी करून त्यानं नाकी दाबली, गल्ल्या रोखल्या नि पिरा, मुरा, तायनू, घमा, साधू यांना घेऊन तो दाराला भिडला.

बामणाची बंदूक त्यांच्या डोकीवरून गोळी झुगारीत होती आणि फकिरा दरवाजा फोडण्याचा विचार करीत होता. सर्वत्र दंगल सुरू होती.

एकाएकी पिराला सुचलं आणि तो समोरचे चिरे उचलून त्या दारावर घालू लागला. त्याचा तो पिसाटपणा बळीच्या अंगात शिरला. मग सारीच बलवान माणसं पुढं आली आणि त्यांनी मोठमोठे दगड घालूनच तो प्रचंड दरवाजा मोडून काडला.

खिडकीतून तोंड काढून गोळ्या झाडणारी बंदूक उलटण्यापूर्वीच हत्यारांनी वाड्याचा चौक भरला. मुरा, बळी, घमांडी यांनी परसदार फोडून बंदूक हिसकली होती. हातची बंदूक जाताच रघू बामण अंधारात गडप झाल्यामुळं मुरा बेचैन होऊन त्याला शोधीत होता.

फकिरा चौकात आला तेव्हा बामणाचा प्रतिकार संपूर्ण मोडून पडला होता. वाड्यात अंधार होता. बाहेरची शांतता प्रस्थापित करून मशाली वाड्यात येताच रघू बामण एका खोलीपुढं तलवार घेऊन उभा असलेला दिसला. आपली मुलं, बायका, तरुण मुली यांना एका खोलीत बंद करून तो एकटाच त्यांच्या अब्रूचं रक्षण करण्यासाठी उभा होता. त्याला पाहताच फकिरा म्हणाला,

“कोन हाय त्यो?”

“मी आहे वाड्याचा मालक!” रघू बामण तीक्ष्ण स्वरात म्हणाला, “रघुनाथ बामण—”

“बराच जीव धरलाय!” फकिरा म्हणाला, “आज ह्या वाड्याचा मालक मी हाय! खजिना कुटं हाय? वाट सोडून बाजूला हो!”

“मी बाजूला सरणार नाही!” रघू बामण पिसाट होऊन ओरडला, “आणि कोणाला पुढं येऊ देणार नाही!” असं म्हणून त्यानं हातातील तलवार झाडली. पोलादी पात्याला जोराचा हिसका बसून ते हत्यार थरारलं. फकिरा एकदम पेटला. हा बामण आपल्याला भीती घालीत आहे, आपल्या पुढं तलवार हासडीत आहे, असं वाटून फकिरा उसळून पुढं धावला, कमरेची तलवार खसकन ओढून तो म्हणाला,

“तलवारीला मी डरनार न्हाय नि खजिना लुटल्यावाचून मागं सरनार न्हाय! माझी वाट सोड! त्वा मरावं, असं मला वाटत न्हाय—”

“पर त्येला मरावंसं वाटतंय न्हवं—” तायनू पुढं होऊन म्हणाला आणि त्याला अडवून फकिरा खेकसला — “कुठाय खजिना?”

“तिकडे आहे — तुझ्या पाठीमागच्या खोलीत—” बामणही तितक्या जोरात खेकसला.

फकिराला आश्चर्य वाटलं. खजिना माझ्याजवळ असून हा त्या खोलीपुढं का उभा आहे? त्या खोलीत नक्कीच काहीतरी असावं, असं वाटून फकिरानं विचारलं, “तू तितं का उभा?—”

“ह्या खोलीत माझी बायकामुलं आहेत.” बामण म्हणाला आणि फकिराला त्याचा राग आला. तो दोन पावलं पुढं जाऊन म्हणाला,

“बामना, तूच तेवढा बायकापोरांचा धनी हाईस नि आमी काय बोकडं पाळल्याती? चल, उघड ते दार!”

फकिराचा आवाज वाड्यात घुमला आणि त्या खोलीचं दार खाडकन उघडलं गेलं. रघू बामणाची बायको, भावजय व दोन तरुण मुली अशा चौघी समोर येऊन उभ्या राहिल्या. रघूची पत्नी हात जोडून म्हणाली, “बाबा, हा वाडा धुऊन घेऊन जा. परंतु... ह्या दोन मुलींची लग्नं झालेली नाहीत. मी पदर पसरून भीक मागते. आमची अब्रू...”

असं म्हणून त्या सर्व स्त्रिया आपापल्या अंगावरचे दागिने उतरून ठेवू लागल्या. तो प्रकार पाहून फकिराला भडभडून आलं. तो म्हणाला, “आई, थांब! मी खजिना न्हेनार हाय. तुमास्नी ओरबाडाय मी आलो न्हाय. कारन, आब्रू खाऊन उपाशी मानसं जगत नसत्यात. जावा, आपल्या घरात बसा!”

एवढ्यात खजिन्याच्या खोलीतून पिरा आला नि म्हणाला,

“लोखंडी तिजोरी हाय. किल्ली न्हाय—” किल्ली नाही, असं ऐकताच फकिरानं रघूकडे पाहिलं आणि तो चटकन म्हणाला,

“किल्ली कोल्हापूरला असते—”

“असं?” फकिरा म्हणाला, “मग असं करा. ती तिजोरी तशीच उचला नि निघा!”

“दांडगं धूड हाय त्ये.” सावळा म्हणाला नि मग फकिरा विचार करून म्हणाला, “मानसं घेऊन जावा नि गावचा वडार सुतकीसकट आना, चला!”

सावळा, मुरा, बळी हे गावात गेले आणि वडार घेऊन आले. वडारानं आपल्या प्रचंड सुतकीचे घाव घालून तिजोरीचा बुकणा पाडला. पन्नास हजार रुपयांचा ढीग लावला.

रघू बामणाच्या वाड्यात, त्याच्यासमोर फकिरानं ती तिजोरी फोडली आणि वडाराची मजुरी चुकवून, पन्नास हजार रुपये पोत्यात भरून बेडसगाव सोडलं. वारणेला नमस्कार करून ते सर्व लोक एका माळाला लागले होते. पुष्कळ चालून आल्यानंतर फकिरा थांबला आणि त्यानं सर्व रक्कम वाटून देण्याची सूचना केली. वाटण्या करण्यापूर्वी आपल्या गावच्या गोरगरिबांना मदत म्हणून दोन भाग काढून, ते मांगवाड्यात व दुसऱ्या महारवाड्यात देण्याचं ठरवून उरलेली रक्कम सारखी वाटून दिली.

आणि मग आपापली रक्कम कमरेला लावून ते सर्व वाटेगावची वाट चालू लागले. गबऱ्या फकिराला घेऊन मोराप्रमाणं डुलत निघाला होता आणि आता पुढं काय होणार, याचा विचार करण्याऐवजी आता आपली पोरंबाळं काही दिवस सुखात जगतील, याचाच ते विचार करीत होते.

परंतु त्याचवेळी रघू बामण आपल्या घोड्यावर बसून कोल्हापूरचा मार्ग कापीत निघाला होता. खजिना लुटला, ही खबर सरकारात कधी एकदाची देतो, असं त्याला झालं होतं. तो नाक फेंदारून घोड्याला सारखी टाच मारीत होता.

“लौकरात लौकर फकिराला पकडला पाहिजे! नाही तर पन्नास हजारांपैकी एक पैही हाती लागणार नाही!” बापू खोत बोलत होता, “एवढं मोठं लष्कर आज पंधरा दिवस त्याला पकडू शकत नाही, याचा अर्थच मला समजत नाही!”

“त्याचा अर्थ सरळ आहे.” प्रांताधिकारी म्हणाला, “पळणाराची एक वाट आणि शोधणाराच्या हजार वाटा. त्यांचा थांगच लागत नाही, त्यामुळं आमच्या लोकांची दौड व्यर्थ आहे. शिवाय एवढं मोठं धाडस हा मांग करील, यावर आमचा विश्वासच बसत नाही—”

“थांबा, सरकार—” प्रांताला मध्येच अडवून रावसाहेब पाटील म्हणाला, “शेवटी तुम्ही जे बोलला, त्याचा अर्थ आमाला कळत न्हाय!”

“अर्थ सरळ आहे. ऐका—” प्रांत म्हणाला, “जर फकिराला दौलतच हवी होती, तर त्यानं तुमच्या घरावर दरोडा घातला असता. सर्वशक्तिमान सत्तेशी वैर बांधण्याची त्याला गरजच काय होती? म्हणून असं वाटतं, की सरकारी खजिना लुटणारे लोक भयंकरच असले पाहिजेत. सुतकीनं तिजोरी फोडून सरकारी दौलत घेऊन जाणं ...”

प्रांत बोलता बोलता थांबला. त्याचा चेहरा किंचित उग्र झाला आणि चिंतेच्या छटांनी तो झाकळून गेला.

नेल्यांच्या माळाला छावण्या पडल्या होत्या. सातारचे सर्व वरिष्ठ अधिकारी येऊन दाखल झाले होते. गोऱ्या फौजेनं बंदुका भरल्या होत्या. नीर काढून गुन्हेगारांना पकडून चिरडून टाकू, या हिरीरीनं सर्व चक्रं फिरत होती — चोराकडून चोर पकडण्याची नीती सरकारनं अवलंबिली होती आणि त्या कार्यात त्या खोऱ्यातील नामवंत गुन्हेगार जवळ केले होते. त्यांना हत्यारं, अन्न, मदत सर्व काही पुरवलं जात होतं. थोडक्यात इंग्रजांनी आकाशपाताळ एक करीत आणलं होतं.

आज छावणीत बापू खोत, रावसाहेब पाटील, कुमजकर कबीरा, धोंडी चौधुला, सातारकर गण्या मांग अशी कैक इरसाल माणसं बसली होती. सर्व बडे अधिकारी तीक्ष्ण नजरेनं त्यांचे चेहेरे निरखीत होते. त्यांच्या बोलण्याचा भावार्थ ताडून खऱ्याखोट्याचे धागे जुळविण्याचा खटाटोप करीत होते.

माळाला सर्वत्र शुभ्र छावण्या पसरल्या होत्या आणि त्या छावण्यांतून गोरे लोक हत्यारबंद वावरत होते. जणू काय कोणी तरी त्यांच्याशी युद्धच पुकारलं होतं.

उशीर विचार करून बापू खोत पुन्हा म्हणाला, “सरकारनं हे लक्षात घ्यावं, की फकिरा गावच्या पाटलाला मारून फरारी झाला आहे. पाहिजे तर विचारा ह्या रावसाहेबाला— ह्याचे दात पाडले त्यानं!”

साहेब का हे? — अशा भावार्थानं सर्वच लोक रावसाहेब पाटलाकडे पाहू लागले. मध्यभागी सर्वापेक्षा वरिष्ठ अधिकारी बसला होता. तो इंग्रज होता. त्याला मराठी समजत नव्हतं, म्हणून त्याच्या कानाजवळ एक दुभाषा ताठ उभा होता. महत्त्वाचा शब्द किंवा प्रांताच्या चेहऱ्यावर उमटणारा भाव ताडूनच तो इंग्रज दुभाषाला खूण करीत होता आणि चटकन तो दुभाषा नम्रपणे वाकून मराठीचा इंग्रजी तर्जुमा करून सांगत होता. त्याला सर्व लोक जॉन मायकेल म्हणत. तोच आता खजिना लुटणाऱ्यांचा निःपात करण्यासाठी आला होता. रावसाहेब पाटलाकडे सर्वांनी टक्कारून पाहताच जॉनसाहेबानं दुभाषाला विचारलं,

“हा कोण?”

“हा एका खेड्याचा पोलीस पाटील आहे. याच्याच गावच्या एका फकिरा नावाच्या मांगानं खजिना लुटला असावा, असा याचा दावा आहे.”

हे ऐकून साहेबाचा चेहरा लालेलाल झाला. निळी बुबुळं गरगरा फिरली आणि तो पुढं रेलून म्हणाला,

“हा फकिरा कसला आहे?”

साहेबाच्या या सवालानं सर्वच गर्भगळित झाले. कोण उत्तर देतो, याची सर्वच वाट पाहू लागले. आणि मगरूर खोत आपला तुटका हात पुढं करून म्हणाला,

“माय-बाप! फकिरा भारी जबरा माणूस आहे. तो सिंहासारखा दिसतो, पण बळ हत्तीचं पाळतो आणि त्याच्या हातात तलवार तर विजेप्रमाणं खेळते.”

“हो, हो.” रावसाहेब पाटील मध्ये म्हणाला, “मामाचा हात त्यानंच तोडलाय —”

हे ऐकून साहेब गंभीर झाला. चित्तेचा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर दाटला. तो पुटपुटला, “कुठं आहे तो आता?”

“फरारी —” सर्वांनी एकदम उत्तर दिलं आणि साहेब अधिकच गंभीर झाला. तसा कबीरा चेकाळला. त्यानं खोताला खूण केली आणि खोत हळूच म्हणाला, “ह्या फकिराला विष्णुपंत कुलकर्ण्याची मदत आहे. नव्हे, तो बामन त्याचा कणाच आहे. खजिना फकिरानंच लुटला आहे. जर हे खोटं ठरलं, तर जीभ कापून देईन! —”

“मग पकडा त्याला!” साहेब भडकून उठला आणि सर्वांवर नजर फिरवीत म्हणाला, “फकिराला पकडण्यासाठी जे करावं लागेल, ते करा —”

छावणीत वातावरण एकदम तंग झालं. अधिकाऱ्यांनी कमरेचे पट्टे नीट केलं. हत्यारं चाचपली आणि एकाय दृष्टीनं ते पुढील हुकूम ऐकू लागले. साहेब टेबलावर बोटानं रेषा ओढीत म्हणाला,

“खास लफ्कर कामाला लावून त्याला वेढा घाला. त्याचबरोबर तो सत्तू आहे, त्यावर सारखं दडपण लावून धरा! काही लोकांनी त्याची ससेहोलपट चालू ठेवा. चला.”

आणि मग दुप्पट धावपळ सुरू झाली. सर्व शक्ती फकिरावर रोखली गेली. सर्व विचार फकिराला शोधू लागले. हजारो डोळे, हजारो हत्यारं फकिराच्या मागावर निघाली. शेकडो घोडी दौडू लागली. सर्वांच्या जिभेवर ‘फकिरा’ हेच शब्द खेळू लागले. आणि—

सूर्य हळूहळू वर आला. किरणं मांगवाड्यात उतरू लागली. अंधाराचा विरविरित थर दूर होऊ लागला. मांगांची माणसं जागी होऊन पाहू लागली आणि एकदम भयभीत झाली. पोरं गांगरली. स्त्रिया मुलं पोटाशी धरून पळू लागल्या; पण—

पण रात्री अंधारातच इंग्रज सैनिकांनी मांगवाड्याला वेढा दिला होता. सर्व वाटा रोखल्या होत्या. हत्यारांनी मरणाचा हात धरला होता. जागोजाग गोरे शिपाई शिकाऱ्यांप्रमाणं सज्ज झाले होते. मांगवाड्यातील लोकांचा गोंधळ पाहून एका अधिकाऱ्यानं हुकूम सोडला,

“—कोणीही पळायचं नाही. जो पळेल, तो मरेल! आपापल्या घरात बसून राहा!”

ह्या हुकुमानं वातावरण थरारलं. मांग आपआपल्या खोपटापुढे दीनवाणे होऊन बसले आणि आता पुढं काय होणार, याची वाट पाहू लागले. तोच रावसाहेब पाटील ओरडला,

“कोणी घरात जायचं नाही!” असं म्हणून तो अधिकाऱ्याकडे वळून म्हणाला, “साहेब, ह्यांचा दारकोंड केला पाहिजे!”

“दारकोंड?” मांगाची खोपटं न्याहाळीत तो साहेब म्हणाला, “अरे, पण ह्यांच्या घरांना दारंच नाहीत; मग ह्यांचा दारकोंड करण्याचा प्रश्नच कसा येतो? माझ्या हे लक्षातच येत नाही. म्हणे, दारकोंड करा! दारं नसल्यावर दारकोंड!” असं म्हणून तो साहेब पोट धरून हसू लागला.

“हासताय काय?” पाटील चिडला.

“मग काय रडू?” तो अधिकारी बिथरला.

“मी दारकोंड करून दावतो!” पाटील म्हणाला.

“मग करा ना!” असं म्हणून तो अधिकारी डोळे वटारून पाहू लागला आणि पाटील पुढं होऊन म्हणाला, “ह्या निवडुंगाच्या डांबांनी आनी बाभळीच्या-नांग्यांनी साऱ्या खोपींची दारं कुडून टाका!”

“हां—हे पटलं.” साहेबानं मान डोलावली.

थोड्याच वेळात काटेरी कुंपण घेऊन, सर्व घरांची दारं बंद करून, मांगांचा दारकोंड पूर्ण करण्यात आला. सर्व माणसं आपापल्या दारात निर्वासित होऊन बसली आणि

त्यांच्यावर लष्करानं कडक पहारा सुरू केला.

मांगांचा आणि महारांचा दारकोंड झाला होता. त्या सर्व लोकांना जनावरांप्रमाणे वागवण्यात येत होतं. ती माणसं विचार करीत होती, की हा अन्याय आम्हांवर का? फकिराला पकडण्यासाठी आम्हांला यांनी अडकवलं आहे याचा अर्थ काय? बरोबर आहे. फकिरा आमचा आहे, म्हणून आम्हांलाच यांनी चिरडून टाकायचा बेत केला आहे; पण आमचा दारकोंड करून का यांना तो फकिरा सापडणार आहे?

— आणि त्याच वेळी निवडक सैनिक आणि बलिष्ठ घोडे घेऊन बाबरखान फकिराच्या मागे धावत होता आणि फौज पाठीवर घेऊन फकिरा सह्याद्रीतून दौडत होता. साधू, बळी, मुरा, सावळा, तायनू महार, निळू नि चिचणीकर पिरा, भिवा असे निवडक साथीदार घेऊन तो झुकांड्या देत होता. गबन्याला जणू ती धावपळ कळून चुकली होती. त्याचा तर पायच जमिनीवर ठरत नव्हता. कीरं झाडीतून, उभ्या कड्यावरून, सपाट प्रदेशातून तो फकिराला घेऊन वाऱ्याप्रमाणे धावत होता. त्याच्या पाठीवर पळून पळून कैक सरकारी घोडी कोकदम्याला आली होती. कैकांनी आपली घोडी बदलून घेतली होती. कैक सैनिक बदलून गेले होते.

कारण फकिराला कैद करणं सोपं नव्हतं. पिच्छा करणं आणि कैद करणं यातील भेद सैनिकांना उमगला होता. जर का हा फकिरा अचानक उलटला, तर सारंच मुसळ केरात जायचं, ही भीती सर्वांनाच वाटत होती, म्हणून ते पिच्छा करणारेही जीव राखूनच पाठलाग करीत होते.

— आणि फकिरा आपली नेक माणसं घेऊन नि हत्यारं नीट धरूनच पळ काढीत होता. पळ काढताना उलटण्याचीही तयारी त्यानं केली होती. मध्येच उलटून शत्रूला चेचून काढायचं, असा विचार त्यानं केला होता.

तब्बल आठ दिवस धावपळ करून शेवटी फकिरा एका डोंगरावर जाऊन पोहोचला होता. मागावरच्या लोकांना घोटाळ्यात घालूनच ते उंच शिखर त्यानं गाठलं होतं. आज तो दमगीर होऊन एका झाडाखाली बसून विचार करीत होता. आता लौकरच लौकर उलटून मागची माणसं कापून काढलीच पाहिजेत, तरच उसासा घेता येईल.

— आणि बाकीचे जोडीदार पुढं निघण्याची तयारी करीत होते. सर्वांनी जेवणं आटोपली. पुन्हा खोगीर घातलं, तेव्हा फकिरा म्हणाला,

“आता किती पळायचं? आपले सारे लोक कुठं हायती, त्याचा पता न्हाय. मनगटानं मजबूत असलेल्या मानसांची मला आज गरज व्हती; पण तीच न्हायती!”

“कय इचार हाय?” सावळानं विचारलं.

“काय न्हाय—” फकिरा म्हणाला, “पिच्छा करनारस्नी हात दावून मगच पुढं जावं, असं वाटतंय—”

“मग ठरवा तर—” मुरा म्हणाला.

“ठरवायचं एवढंच.” फकिरा म्हणाला, “आता सरकारच्या हालचालींची खबर लागेल. जर सरकार थंड असेल, तर आपुन आपली मानसं जमवून कुटं तरी उलटून ह्या मार्गं लागलेल्या भुतांचा निकाल लावायचा!”

सूर्य मावळेपर्यंत फकिरा त्या डोंगरावर थांबला होता, कारण आजच घमांडी येणार होता नि घराकडची खबर आणणार होता. फकिराचं सारं लक्ष घराकडं लागलं होतं. रकमा वाटून घेऊन बरोबरची सर्व माणसं आपापल्या गावी गेली होती. त्यांचं काय झालं असेल? का कोणाला अटक झाली आहे? जर एखादा आपल्यांतील माणूस पकडला गेला, तर? आणि त्याच्याकडे मुद्देमाल सापडला, तर इंग्रज चैन पडू देणार नाही आणि स्वतःही चैन घेणार नाही. आता हा जो पाठीवर बाबरखान पडला आहे, तो खजिन्यासाठीच; परंतु जर भरीला भर पडून एखादा आमचाच माणूस पकडला गेला नि त्यानं गुन्हा कबूल केला, तर? ... अशा अनेक विचारांनी फकिरा आज चिंतातुर झाला होता. तो निर्वाणीचा विचार करीत होता. पाठीवर असलेल्या बाबरखानावर उलटून त्याचा निःपात करायचा, हे ऐकून सर्वच गंभीर झाले. सावळा म्हणाला,

“वाईच दमानं घ्या. पार जिवावरच आलं, तर मग जीव देऊ, न्हाय तर जीव घेऊ. आता भाकरी खाऊ या—”

तिन्हीसांज झाली होती. भाकरी खाऊन फकिरा एका जाळीत पडला होता. घमांडी येणार म्हणून तो त्याची वाट पाहत होता. सावल्या लांबत होत्या. सूर्याच्या अस्तित्वाला ओहोटी लागली होती, अंधाराचा काळा पडदा जगावर पसरला जात होता. किरणांतली प्रखरता शीतल होऊन ती उगीचच धडपड करीत होती. रानटी वारा गवतात शिरून त्याला पाडीत होता. उंच झाडं वाऱ्यानं कापरं भरल्याप्रमाणं कापत होती. पाखरं आपापल्या घरट्यापुढं येऊन बसली होती. त्यांनी किलकिलाट आरंभला होता. आपली तीक्ष्ण नखं मुठीत घेऊन रानमांजरं त्या पाखरांवर टपली होती.

खाली तळवटाचा सुपीक प्रदेश अस्पष्ट दिसत होता. हिरवे मळे काळ्या ठिपक्यांचा आकार घेत होते. गावं घरांचा ढीग भासत होती आणि त्यांच्यावर धुराचे ढग तरळत होते.

नकळत आज उघात एकरूप झाला आणि सांज रात्रीच्या अंकावर निद्रावश झाली. चराचर लुप्त झालं. दृष्टीतील अपार लांबी मर्यादित झाली. सर्वत्र बिकट काळोख दाटला.

फकिरा, मुरा, पिरा, सावळा, बळी, साधू एका जाळीत येऊन सावध बसले. घमांडी येणार होता. त्यानं लौकर यावं, असं त्यांना वाटत होतं. त्याचबरोबर पाठलाग करणाऱ्यांचा अंदाज नव्हता. कदाचित तेही डोंगर चढण्याचा संभव होता. त्यात तो कडव्या नागासारखा बाबरखान फौजदार कुठं नि केव्हा वार करील, याचा नेम नव्हता.

एकाएकी तळवटाला गडबड झाली आणि फकिरा चटकन उठला. कानोसा घेऊ लागला. तोच तायनू म्हणाला, “धनगराचं मेंढरू लांडग्यानं पळवलं असंल.” आणि थोड्या वेळानं एक माणूस त्यांच्याच रोखानं येताना दिसला. सावळा पुढं होऊन ओरडला, “कोन हाय त्ये?”

“मी हाय घमांडी—”

घमांडी आल्याचं कळताच त्यांचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. त्या सर्वांनी एकदम घमांडीला मिठ्या मारल्या. मग ते सर्व एका खडकावर बसले आणि फकिरा म्हणाला, “खाली गडबड कसली झाली?”

“बाबरखान परतला.”

हे ऐकून सर्वांनी सुटकेचा निःश्वास टाकला. त्यांच्या उरावरचं ओझं जणू दूर झालं आणि मोकळी झालेली मनं क्षणात उल्लसित होऊन हासू लागली; परंतु फकिरा गंभीर होऊन म्हणाला,

“ह्यो बाबरखान परतला का?”

“का म्हंजी?” सावळा म्हणाला, “साप मानसाला भितो नि मानूस सापाला टराकतं, तसंच हाय ह्ये!”

मग ते सर्व घमांडीभोवती बसून ऐकू लागले आणि आणलेल्या खबरा तो सांगू लागला. घमांडी म्हणाला,

“बाबरखान, बापू खोत, चौगुला, कबीरा आणि सरकार ह्यांनी रान चाळून काढलंय. आज सकाळी आपली सारी मानसं पकडून नेल्याला न्हेली. पंतास्नी बी छावनीचं बोलावनं आलं व्हतं, त्ये जानार व्हतं—”

“कुनाकुणाला अटक झाली?” फकिरानं चटकन विचारलं आणि घमांडी म्हणाला,

“एकून एक मानूस न्हेलंय. दौलूआबा, राधाआई, म्हातारी आई नि सरूकाकू— म्हंजी मांगवाड्यात औसदाला मानूस ठिवलं न्हाय!”

“म्हंजी? सारी मानसं न्हेली?” बळीनं आश्चर्यानं विचारले.

“एक मानूस न्हाय मांगवाड्यात.” घमांडी म्हणाला, “आनी दारकोंड केलाया. समघा दारास्नी बाभळीच्या काट्या लावून दारं कुडल्याती. दोरं-गुरं उपाशी मरल्याती—”

“मग घात झाला—” मुरा तरमळला.

“घात?” घमांडी रडकुंडीला येऊन म्हणाला, “सरकारी शिपाई मुंगीवानी पसरलाय. दिसलं, त्येला अटक करल्यात. जो त्यो म्हनतो, फकिरानंच खजिना लुटला—”

हे ऐकून ते सर्व गंभीर झाले. फकिरा उदास झाला. तो खिन्न होऊन म्हणाला,

“—घरटंच मोडलं माझं नि इचवाच्या पेवात पडलोय. आता पुढं काय?”

एकाएकी त्या जाळीत वातावरण तापलं. फकिराच्या डोळ्यांपुढं अटक करून नेलेली राधा, दौलती, राही, सरू यांच्या मूर्ती उभ्या राहिल्या. म्हातारीकोतारी, बायकापोरं काय करीत असतील ?

फकिराला सरकारच्या या करणीची चीड आली. तो उद्विग्न होऊन म्हणाला,
“आता आपुन काई तरी केलंच पायजी! —”

“काय करायचं?” मुरा उद्गारला आणि फकिरा मुराला म्हणाला,
“अन्ना, आताच्या आता तुम्ही कुमजंला जायचं आनी सत्तूला गाटून त्येला ह्ये सारं सांगायचं. नेल्याची ही छावनी मारूनच काढली पायजी —”

“बरं, आनी काय करू?” मुरानं विचारलं.

— आणि फकिरा म्हणाला,
“कंच्या दिसी नि कंच्या येळेला सत्तू छावनीवर येनार, त्ये पक्कं करा. म्हंजी आपुन बी त्या येळंला आपली मानसं जमवून छावनीला भिडायचं नि काढायची छावनीच मारून. आता दुसरा इलाजच न्हाय. मरान हे येणारच हाय. एवढंच की त्ये आलंच, तर वाईच लौकर तरी यील!”

“पर म्या परत कुठं यीयाचं?” मुरानं विचारलं आणि फकिरा म्हणाला,

“आता रातोरात दौड मारा. सत्तूला भेटून समदं ठरवून उद्या रातचं सातदऱ्यात या. तवर मी इकडं समदी तयारी करून वाट बघतो.” असं म्हणून त्यानं आकाशात नजर झुगारली.

निरभ्र आकाशात चांदण्या लुकलुकत होत्या. चांगण्यांचा रुपेरी रस त्या विशाल वनराजीवर ओसंडत होता. ती कीर् झाडी शांत भासत होती आणि तो महाराष्ट्राचा - बंडखोर महाराष्ट्राचा - आत्मा सह्याद्री अचल बसला होता. आज युगानुयुगं त्यानं कैक बंडखोरांना त्या एका जागी बसून - अचल बसूनच - अमोल साहाय्य केलं होतं. तो देशभक्तांचा अग्रणी, तो मराठी शाहिरांचा स्फूर्तिदाता आज जणू फकिराचा शब्द नू शब्द ऐकत होता आणि गालात हसत होता. त्यानंच कैक देशभक्तांना आपल्या कुशीत जागा दिली होती आणि कैक बलाढ्य पुंडांना, आक्रमकांना गारद केलं होतं. तो महाराष्ट्राचं कुलदैवत सह्यागिरी आज भलताच शांत नि गंभीर भासत होता.

कुमजेला जाऊन, सत्तूच्या मदतीनं छावणीवर हल्ला करण्याचा बेत नक्की करून, फकिरा उठला. मुरानं फकिराच्या गळ्याला मिठी मारली. दोघे कडकडून भेटले आणि लगेच मुरा घोड्यावर बसला.

“मारा दौड—” फकिरा म्हणाला, “वकूत कवा तरी येतो नि आला तर त्यो न्हात न्हाय. छावनीवरचा हल्ला लांबनीवर टाकू नगा! मी बी बसत न्हाय. जर त्यो बाबरखान पाठीवर पडला, तर उद्याच मी उलटून त्याला मारून काढतो. जावा आता.

उद्या लांब न्हाय! जपून..."

भरकन मुगानं लगाम ओढला. त्याचं घोडं जाळीआड झालं नि उसळून दौडू लागलं. त्याच्या टापांनी जंगल जागं झालं. जणू त्या सह्याद्रीचं विशाल हृदयच धडधडत होतं. फकिरा कान लावून उशीर ऐकत उभा राहिला. हळूहळू मुरा अंधारात दूर गेला आणि —

— आणि फकिरा झेप घेऊन गबन्यावर बसला आणि गबन्या चालू लागला. आपण कुठं निघालो आहोत, याचा कुणालाच पता नव्हता.

अर्धा डोंगर उतरल्यावर खंडू रामोशी म्हणाला,

“कुठं जायचं आपुन?”

“नाईक, कुठं जायचं, हे परत मला इचारू नगा!” फकिरा किंचित चिडक्या स्वरात म्हणाला, “आता मी वाच्यावर पाचोळा—”

“असं म्हनू नगा.” रामोशी आवाज चढवून म्हणाला, “हातात शिर घेऊन फिरनारानं पाचोळा होऊन चालत न्हाय—”

“खरं हाय, नाईक?” — गबन्यावरून उतरून फकिरा खंडूच्या खांद्यावर हात टाकून म्हणाला, “मी हादरलो—”

“हादरू नगा.” खंडू म्हणाला, “टाचा रुतवून लढत लढत टाचंवर मरू या!”

“शाबास!” फकिरा म्हणाला, “मरू या! नेल्याच्या माळाला आमची अब्रू, आमची अवलाद नि आमची आई कृस्ना दावनीला बांधनाराची छावनी कापून काढीत मरू या! आपुन मरू, पन ह्यो मुलूख मरनार न्हाय. ह्यो डोंगर मरनार न्हाय. ही झाडं... ही माती... ह्यास्नी मरान न्हाय!”

बोलत बोलत ते डोंगर उतरले.

१४

सूर्य मावळत होता. गंभीर चेहरा करून विष्णुपंत छावणीबाहेर पडले आणि आपल्या घोड्याकडे निघाले. एका झाडाखाली भैरू रामोशी घोडा धरून त्यांची वाट पाहत होता. चालता चालता पंतांनी वळून पाहिलं आणि दौलतीनं हाक मारली,

“गावकर, मी दौलती हातं हाय—”

पंत नकळत वळून दौलतीकडे गेले आणि त्याच्यापुढं निश्चल उभे राहिले. हजारो लोकांच्या दावणीत दौलतीला बांधलेला होता. राधाबाई, म्हातारी राहीबाई, तरुण सरू आणि आपल्या गावची ती मांगं पाहून पंतांना भडभडून आलं. ते घोगन्या आवाजात

फकिरा

९९९

म्हणाले, “आलिया भोगासी सादर असावं. मी साहेबाशी बोलून पाहिलं; परंतु फकिरा हजर होईपर्यंत तुम्हाला त्यांनी ओलीस ठेवलं आहे, सोडणार नाही, असं म्हणतात. दौलती, धन्य तुझी! किती घाव घेत राहणार तू? खरंच, तू वज्रदेही आहेस!”

“आबा!” दौलती कापण्या स्वरात म्हणाला, “ही माझी नातसून कैदी हाय नि तिच्या पोटात बाळ हाय. त्ये बी कैदी हाय. ही सारी म्हातारी, पोरं, साऱ्यास्नी हे दिस यावं, असं काय पाप केलंय?...”

“आता रडू नका,” पंत म्हणाले, “फकिराची भेट घेऊन त्याला सांगतो—”

“नगा, नगा!” राधा केविलवाणा चेहरा करून म्हणाली, “आमी अस्सं मरू, पन त्येला म्हानावं, तू हजर होऊ नकं.”

“हो, हो—नकं.” दौलती म्हणाला, “आमचं काय उरलंय? पन बाबूनं हजर व्हायला नकं. आमची काळजी करू नकं, म्हानावं.”

दौलती, राधा बोलत होती. राही खाली मान घालून रडत होती. सरूचे डोळे रडून सुजले होते. तो प्रसंग तिला नवाच होता. पंत निघाले, तेव्हा सरून त्यांच्या पायांपुढं बंदिस्त हात टेकून नमस्कार केला आणि पंतांनी उपरण्यानं डोळे पुसले.

“—जावा, दिस बुडलं—” दौलती मिश्या सरळ करीत खणखणीत आवाजात म्हणाला.

पंत घरी आले, परंतु आज त्यांना कशातच बरं वाटत नव्हतं. ते आज जेवलेही नाहीत. नेल्यांच्या माळाची ती माणसांची स्थिती, ते हाल, तो अन्याय, यानं त्यांचं मनच विटलं होतं. या राज्यात हा एवढा भयंकर अत्याचार व्हावा, हे त्यांना मान्य नव्हतं. आपण प्रत्यक्ष यमपुरीच पाहून आलो आहोत, असं त्यांना वाटत होतं.

लंगीला लटकणारा कंदील शांत जळत होता. सोप्यात पंत एकटेच बसले होते. सर्वत्र सामसूम होती. निम्मी रात्र होत आली होती. पंत उदास झाले होते. त्यांच्या पल्लेदार करड्या मिश्या पिंजारल्या होत्या. हे उघडेच बसले होते. आज आपणास झोप येणार नाही, याची त्यांना कल्पना आली होती. आपल्याला फकिरा कसा भेटणार, हा प्रश्न त्यांच्या मनात डाचत होता.

इतक्यात अंगणात पावलं वाजली. पंत चमकून पाहू लागले आणि बापू खोत व त्याचा जावई रावसाहेब पाटील सोप्यात आले. त्यांना पाहून पंतांना आश्चर्य वाटलं. त्यांनी विचारलं, “असे अपरात्री इकडं कुठं?”

“तुमच्याकडेच.” खोत म्हणाला, “मांग लोकांस्नी सोडावं, म्हणून तुम्ही रदबदली करायला गेला होता, असं मला समजलं—”

“खोटं!—” पंत म्हणाले, “सरकारनं मला गावकामगार म्हणून बोलावणं केलं होतं. त्याचप्रमाणं मी गेलो होतो—”

“असं असं! —” खोत म्हणाला, “ठीक, आता पुढेमागे तशी रदबदली करू नका. कारण त्यास्नी मदत करू नका, एवढंच आमचं सांगणं—”

“मी कुणाचं सांगणं ऐकत नाही!” पंत एकदम चिडून गरजले. “मला विनंती करा. सांगणं सांगणारे तुम्ही कोण? आणि कुणासाठी मी रदबदली करावी की न करावी, हा माझा प्रश्न आहे!”

“पंत, ऐका—” रावसाहेब पाटील गुरकला, “असं तरकटू नगा. ही गावपांढर माझी हाय. ह्या पांढरीत नांदायचं असेल, तर सरळ नांदा! न्हाय तर—”

“नाही तर काय करणार?” पंत मध्येच ओरडले आणि पाटील म्हणाला,

“आमीच तुमास्नी सरळ करू—”

“असं?” पंत शांत होऊन म्हणाले, “तर मग आता ज्योत्यावरून प्रथम खाली व्हा! चला!”

“आवं, पर ऐका—” खोत म्हणाला आणि पंत पुन्हा ओरडले,

“प्रथम येथून चालते व्हा!”

बापू खोत नि पाटील निघून गेले आणि पंतांचं मन पुन्हा पेटलं. तो प्रकार त्यांच्या आयुष्यात नवाच होता. आता आपलंही जीवित सुरक्षित नाही, याची त्यांना कल्पना आली. आणि ते खिन्न होऊन पुटपुटले,

“माणसानं इतकं दुष्ट आणि इतकं मूर्ख नसावं!”

बाहेर रात्र निम्मी होत आली होती. कंटाळा आला, म्हणून अंग टाकण्याचा विचार करून पंत उठले, तोच फकिरा सोप्यात आला. पाहताच त्यांचा कंटाळा नाहीसा झाला. दाट भुवया चढवीत आश्चर्याने ते म्हणाले,

“फकिरा, इकडं कुणीकडं? आणि एकटाच?”

“त्ये का?—” फकिरा म्हणाला, “आपली सारी फौज घेऊन आलोय!”

“असं?” पंत बाहेर पाहत उद्गारले, खंडू, साधू, पिरा, घमांडी उभे होते. बाकीची सर्व माणसं फकिरानं गावंदरीला निरनिराळ्या जागी टोळ्या करून बसविली होती आणि निवडक माणसं घेऊनच तो गावात आला होता. अंगणातील पाच-सहा गडी पाहून पंत म्हणाले, “फकिरा, तुझे वैरी जागोजागी टपून आहेत. तू असा एकट्यानं वावरणं धोक्याचं आहे!”

“खरंच पन्नास गडी संगं घेऊन आलोय!” फकिरा म्हणाला, “मला शेवटचा आशीर्वाद द्या—”

“थांब—” पंत डोकीवर मंदिल ठेवून म्हणाले, “चल, दूर रानात जाऊ. जरा बोलायचं आहे. मी आजच छावणीकडून आलो. ते सारं सांगतो तुला—” असं म्हणून ते अंगण उतरून चालू लागले आणि फकिरा त्यांच्यामागे निघाला. उशीर चालून गावाबाहेर

आल्यानंतर पंत एका आंब्याखाली बसले. ऐसपैस बसून चिंतायुक्त स्वरात ते बोलू लागले आणि फकिरा पुढं बसून ऐकू लागला. पंत म्हणाले,
“सरकारी विचार निर्वाणीचा झाला आहे. ते तुला कैद करूनच दम घेणार, असं वाटू लागलं आहे. तू हाती यावास, म्हणून त्यांनी आकाशपाताळ एक केलं आहे. हजारो निरपराध लोकांना पकडून माळाला डांबून टाकलं आहे. माणसं टाचा घासून मरणाची वाट पाहत आहेत. माझ्या अंगावर काटा उभा राहिला तो सर्व प्रकार पाहून—”

“मला ह्येच कळना—” फकिरा म्हणाला, “मला कैद करन्यासाठी सारा मुलूख धारंवर का धरलाय?”

“मी छावणीत हा प्रश्न विचारला.” पंत गंभीरपणे म्हणाले, “तेव्हा जॉनसाहेबानं उत्तर दिलं, की नाक दाबल्यावर तोंड उघडतं! यावर मी सवाल केला, की दुःख तिथं डाग द्या—”

“मंग काय म्हनाला त्यो?” बळीनं चटकन विचारलं आणि पंत उत्तरले,
“ते म्हणतात, दिव्य औषधीनं बऱ्या न होणाऱ्या रोगावर शस्त्रक्रियाच करणं प्राप्त आहे. म्हणून त्यांनी तुझी सर्व माणसं पकडून आता ओलीस ठेवली आहेत. जोपर्यंत तू हाती येत नाहीस, तोपर्यंत कैद झालेला एकही माणूस मुक्त होणार नाही, ही दगडावरची रेष आहे!”

“छावणीत आमचं कोन दिसलं का तुमाला?” फकिरानं विचारलं.

“सर्वच दिसले नि भेटले.” पंत उत्तरले.

“आई?”

“हो.”

“आबा?”

“तोही.”

“नारू म्हातारा?”

“सर्वच भेटले.” पंत वैतागून म्हणाले, “त्या प्रसंगाची आठवण नको! माणसांना इतकं क्रूरपणे वागवल्याचं दुसरं उदाहरण नाही! तरणी, म्हातारी, पोरं सर्वांना ओळीनं एकाच दावणीत गुरांप्रमाणं डांबलं आहे. ती छावणी नव्हे— फकिरा, यमपुरी उतरली आहे त्या माळाला! येताना मी दौलती, राधा यांना भेटून बोलून आलो. सूनबाईच्या हाताच्या दोऱ्या पाहून काळजाला आग लागली!

पंत एकदम थांबले. पुढचे शब्द जणू त्यांना आठवत नव्हते. उशीर कोणीच बोललं नाही. सर्वांच्या चक्षुंपुढं छावणी उभी राहिली.

“आई काय म्हनली?” फकिरानं विचारलं.

“त्या सर्वांचं मत आहे, की तू सापडू नयेस!” पंत म्हणाले, “त्या सर्वांनी आता दुःखाला पाठ दिली आहे ... पण ...”

“पन काय?”

“पण—” पंत म्हणाले, “तू हजर व्हावंस, असा साहेबांचा आग्रह आहे नि तू हजर होईपर्यंत ती माणसं जगण्याची आशाच नाही!”

“मग मी काय करू?”

“तुम्ही हजर व्हावं.”

“मी हजर व्हायचं?”

“एकट्यानं नव्हे—”

“मग कुनी कुनी?”

“फकिरा, पिरा, मुरा, बळी, तायनू, सावळा, हरी, खंडू, भिवा—” पंत म्हणाले, “आणि दहावा घोंचीकर बळी सकाळीच कैद झाला.”

“कैद झाला?” सर्वच चमकून उद्गारले आणि पंत म्हणाले,

“म्हणजे त्याला कैद केला. त्यानं कऱ्हाडच्या कृष्णा पुलावर लष्कराशी गर्दी केली; परंतु कैद झाल्यानंतर शिपायांनी व खोतानं त्याची दाढी उपटून काढली. तो मला दिसला, तेव्हा प्रथम मी त्याला ओळखलंच नाही. तो जखमीही झाला आहे—”

“मग घात झाला!” फकिरा म्हणाला, “आता जगन्यात राम उरला न्हाय. आता मरन्यात जन्माचं सार्थक व्हनार हाय! बळी ...” असं म्हणून फकिरानं नेलर्यांच्या रोखानं वळून पाहिलं आणि चटकन उठून तो पुन्हा म्हणाला, “आबा, मी उद्याच ती छावनी गारद करनार!”

“छावणी मारून काढणं कुवतीबाहेरचं आहे.” पंत म्हणाले, “लष्कराशी तुम्ही कशी झुंज देणार? तिथं बखतबंद लोकांची फौज आहे—”

“असेल!” फकिरा मध्येच म्हणाला, “मी कत्तल करीत करीत कटून जाईन! हजर होऊन वैन्याहाती मान देन्यापरास मरनालाच जीव देऊन मोकळा व्हीन—”

“परंतु पुढं काय?” पंत म्हणाले, “आठ लोकांची गर्दन जाणं नि आठशांनी कत्तल करून घेणं, यातून कोणतं ठीक दिसेल, ते कर; परंतु लौकर कर आणि त्या गोरगरिबांचे प्राण वाचव! तो खोत, तो कबीरा, हा पाटील हे इरेलाच पडले आहेत. माझंही जीवित धोक्यात आहे, फकिरा! आताच मला खोत धमकी देऊन गेला!—”

“मी वाईच इचार करतू.” फकिरा म्हणाला, “साऱ्यास्नी इचारून, काय करायचं, त्ये नक्की करून मग मी तुमाला भेटतो.”

“ठीक. तसं कर!” पंत म्हणाले आणि उठले व घराकडे निघाले. फकिरा रानात चालू लागला. पांगून ठेवलेली माणसं जमवून, त्या सर्वांचा विचार घेऊनच काय ते निश्चित

करायचं, असा बेत करून तो निघाला.

चांदणं दुधासारखं वर्षत होतं. सृष्टी रुपेरी प्रकाशानं न्हाऊन निघाली होती. वातावरण धुंद झालं होतं. विहिरीवरच्या कणहेरीची फुलं आपला सुगंध पसरवीत होती आणि त्या मळ्याला लागून असलेल्या मसणवटीत घाणेरीला बहर आला होता.

मसणवटी नि मळा यांमध्ये सावळा व भिवा आपली दहा माणसं घेऊन बसले होते. बाकीची माणसं घोंगड्यांच्या खालवरी घालून पडली होती. सावळा आणि भिवा यांनी गांजा ओढल्यामुळे ते तरे झाले होते. जे सुचेल ते बोलत होते. वाऱ्यानं गांज्याची तार चढतच होती. भिवा चेकाळून गेला होता. तो हळूच म्हणाला,

“पाव्हनं, आता असं करू या—”

“कसं करू या?” सावळ्या हुंकारला आणि भिवा म्हणाला,

“फकिरा लवकर येत न्हाय, तवर तुमी एक गोष्ट सांगा. मी एक लावनी म्हनतो—”

“काय? लावनी?” सावळा आश्चर्यानं म्हणाला, “आवं तुमी लावनी म्हननार?”

“का? का?” भिवा चिडक्या स्वरात म्हणाला.

“मला काय समजता तुमी? माझ्यावानी गानारा आमच्या गावात न्हाय दुसरा!—”

“त्ये खरं असंल, वं—” सावळा म्हणाला.

“पर हतं मळा जवळ हाय नि आपुन पाटलाच्या गावंदरीला बसलोय—”

“तुमी गुमान गोष्ट सांगा!” भिवा गुरुकला, “आनी मग ऐका ह्या सरज्याची लावनी!”

“बरं, बाबा!” सावळा म्हणाला, “आदी गोस्ट सुरू करतो. ऐका—”

“एका कुंभाराचं एक गाढव व्हतं. त्ये रोज दिवसभर काम करून थकत व्हतं, म्हनून कुंभार त्येला रातचा रानात सोडीत व्हता नि ते गाढव लोकांची उभी पिकं खात व्हतं. गहू, हरबारा, ऊस, गाजरं अशी पिकं चोरून खाऊन त्ये गाढव माजलं. अगदी भोपळ्यागत टमटमीत झालं—”

“म्हंजी रातभर चोरी करून दिसाचं घरला यीयाचं त्ये?” भिवानं मध्येच विचारलं आणि सावळा म्हणाला.

“हो. म्होरं त्या गाढवाला येक कोल्हा भेटला. त्यो बी चोर. मग त्या दोघांची जमली दोस्ती. आनी दोघं बी रातभर चोरून खात फिरू लागलं. पर कुनाच्या बाला घावायचं न्हाय ते दोघं!”

“बरं, म्होरं?” भिवानं हुंकार दिला आणि सावळा म्हणाला,

“एकदा अशीच चांदनी रात व्हती. गाढव नि त्यो कोल्हा एका मळ्यात शिरून खात व्हतं. पोटभर खाल्ल्यावर गाढव कोल्ह्याला म्हनतं, ‘ए गड्या, मी गानं म्हनू का’ पन कोल्हा टराकला. त्यो म्हनला, ‘मामा, तुमचा आवाज दांडगा हाय. तुमी गानं कसं म्हननार?’ तवा त्या गाढवाला राग आला नि त्ये बिथरलं नि कोल्ह्याला म्हनलं, ‘ए, भडव्या, मला काय समजतोस? मला का गानं येत न्हाय व्हय?’”

“मग कोल्हा काय म्हनला?” भिवानं विचारलं आणि सावळा म्हणाला,

“त्यो काय म्हननार? त्यो म्हनाला, ‘गाढवमामा, तुमी हातं गानं म्हना. मी त्या बांधावर बसून मळंकरी येतील, त्येस्नी बघतो.’ कोल्हा दूर गेला. एका बांधावर बसला आनी त्या गाढवानं आपलं भसाडं गानं सुरू केलं. त्याबरोबर मळंकऱ्यांस्नी जाग आली. त्येंनी काठ्या काढल्या आनी त्या गाढवाला मार मारून खाली पाडलं. पार पडलं गाढव आनी मंग मळंकऱ्यांनी एक उखळ आनून त्या गाढवाच्या गळ्यात बांधलं. त्ये जितं व्हयील नि पळलं, म्हनून.”

“आनी, वं, मंग?” भिवा उद्गारला.

“आनी काय?” सावळा म्हणाला, “उशिरानं गाढव जागं झालं आनी उखळासकट पळायला लागलं. तवा कोल्हा म्हनला, ‘मामा, गानं चांगलं व्हतं. म्हनूनच तुमास्नी ह्यो मनी बक्षीस मिळालं’ — जाली माजी गोस्ट. हं करा सुरू गानं—”

ही गोष्ट भिवाला पटली. तो एकाएकी पोट धरून हसू लागला. त्याच्या भयंकर हसण्यानं मळंकरी जागे झाले आणि मसणवटीत भूतच उठलं, असं समजून पळू लागले.

भिवा पोट धरून हसत म्हणाला,

“नका, नका. माझं गानं न्हायलं. खरं हाय, माझ्या बी गळ्यात उखळ पडायचं रं, बाबा—”

एवढ्यात फकिरा आला. सर्व एकत्र आले आणि पंतांनी जे जे सांगितलं, ते सर्व फकिरानं सर्वांना सांगून तो म्हणाला,

“आठजन जोवर हजर होत न्हाईत, तवर आपली मानसं सुटत न्हायती. सरकार त्येस्नी सोडनार न्हाय!”

“आठजन कोन?” एकदम आवाज उठला.

“ऐका—” फकिरा म्हणाला, “फकिरा, पिरा, मुरा, बळी, थायनू, सावळा, भिवा आनी...”

“मग तुमचं मत काय?” सर्वांनी विचारलं.

“आताच त्ये मी कसं सांगू?” फकिरा म्हणाला, “जे पंतांनी सांगितलं व्हतं, ते म्या तुमास्नी कळवलं. आता म्होरं काय करायचं, ते मुरा आल्यावर ठरवू. सतूचं पाठबळ मिळालं, तरच आम्ही नेल्यांची छावनी कापून काढू, न्हाय तर ...”

“न्हाय तर काय?” भिवानं मध्येच विचारलं आणि फकिरा म्हणाला,
“न्हाय तर आमास्नी आपली मान कापून दिली पायजे — आठ मुंडकी घेऊनच
सरकार माळाला खोतानं लावलेली दावन सोडनार हाय. आनी जर आम्ही आठजन हजर
न्हाय झालो, तर एकून एक मानूस कुत्र्याच्या मौतीनं मरनार हाय. समघात मोठा घात
झाला, नि त्यो म्हंजी बळीबा घोंचीकर कैद झाला—”

“काय बळीला पकडला?” सर्वांच्या मुखांतून आश्चर्याचा उद्गार निघाला आणि
तळमळून फकिरा म्हणाला,

“बळीला कऱ्हाडला कैद झाली आनी छावनीपातूर अकरा मैल खोतानं त्येची
दाढी उपटून काढली. मुस्क्या बांधून बळीची दाढी हिस्कून काढणारा खोत अजून
जिवंत हाय. आनी आमीबी जिवंत हाय. आमच्या घरास्नी काट्या लावून आमचा
दारकॉड करनारा पाटील अजून पायावर उभा हाय नि आम्ही हजर व्हायचं का न्हाय,
ह्येचा इचार करतोय...”

“आनी ऐका—” खंडू रामोशी म्हणाला, “खोत हातंच-जावयाकडंच हाय. हातं
बसूनच त्यो किल्ल्या फिरवतो—”

“मग बघता काय?” सावळा पिसाट होऊन म्हणाला, “बळीच्या बदलात खोताला
कैद करू या चला—”

“हो, खरंच!” भिवा म्हणाला, “आनी त्यो पाटील बी. चला. दनक्याला
दनका—”

“वाईच आमचा बी हात दावू या की!” तायनू म्हणाला आणि सर्वच उठले.

“थांबा.” फकिरा म्हणाला, “खोताला भाईर काढायचा, तर मांजरानं कोंबडं
उडवावं, तसं झालं पायजी आनि येता येता रावसाहेबाला बी वढा; काय व्हायचं, ते
होऊ द्या.”

“तुम्ही थांबा हातंच!” बळी म्हणाला, “आमी येतो भर्कन. काळजी करू नका.
त्येच्या बायकूला देखील कळू देत न्हाय—”

“मी घराकडं पळतो.” फकिरा म्हणाला, “मांगुड्यात लवकर ये.”

चेतलेली पन्नास माणसं घेऊन बळी, पिरा, सावळा, साधू हे गावाकडं धावले.
वेशीपासून सर्वांनी निःश्वास रोखले होते. हातातील हत्यारं अलगद धरून भर वाऱ्याप्रमाणं
ते पाटलाच्या वाड्याला जाऊन पालीप्रमाणं चिकटून बसले.

वाड्यात माणसं जागीच होती. खोत, पाटील उद्याचे मनसुबे आखीत होते. गणू
नाईक, गण्या मांग अशी बरीच मंडळी बसली होती. गणू रामोशानं पुष्कळसे फरारी
आणून खोतापुढं हजर केले होते. त्यांनी फकिराला कैद करण्यास मदत करावी आणि
त्या बदलात सरकारनं त्यांना गुन्हे माफ करायचे, असं ठरलं होतं.

पुष्कळ उशिरानं ती आलेली मंडळी निघून गेली आणि खोत अंगणात आला. सोप्यात काही माणसं बसली होती. कंदील जळत होते. गळ्यातील जानवं कानात अडकवून खोत अंधारातच सरकला. ज्योत्यावरून उतरून एका भिंतीआड बसला आणि गप्पकन सावळाची प्रचंड मिठी त्याच्यावर पडली. किंचित धुसफूस झाली आणि खोताचे पाय जमिनीपासून उचलले गेले. तोंड कायमचं बंद झालं होतं. हा काय प्रकार आहे, हे खोतालाच उमजलं नाही. आपण दूर जात आहोत, एवढंच त्याला जाणवत होतं.

किती तरी उशिरा मामा आला नाही, म्हणून रावसाहेब पाटील चमकला. त्यानं अंधारात रोखून पाहिलं आणि तो हळूच उठून दारात आला. कोणाशी बोलत असतील, असं वाटून तो पुन्हा जोत्यावर आला. इकडे तिकडे पाहत हळूच म्हणाला,

“मामा!”
हुंकार आलाच नाही. सर्वत्र सामसूम असून हा एकटाच कुठं गेला, याचा विचार करीत पाटील जोत्यावरून खाली उतरला आणि ...

— आणि एक भयंकर मिठी त्याच्यावर पडली. प्रथम गप्पकन तोंड बंद झालं नि लगेच तो अंतराळातून कुठं तरी वाहत निघाला आणि मग त्याच्या लक्षात आलं, आपण मृत्यूच्या मिठीत-नक्के दाढेत आहोत. हा क्रूर मृत्यू आपणाला घेऊन निघाला आहे. मामाही याच वाटेनं गेला असावा. इतक्या सहजपणे आपण फसलो कसे, याबद्दल त्याला स्वतःचा संताप आला.

मांगवाड्यात पाटलाचे पाय जमिनीला लागले, तेव्हा त्यानं डोळे फाडून सर्वत्र पाहिलं. फकिरा त्याच्यापुढं उभा होता. पिरा, सावळा, बळी त्या तलवारी, कुऱ्हाडी, ती प्रचंड माणसं नि त्यांची ती अफाट करणी - हे सर्व पाहून पाटील भयभीत झाला. त्यानं खाली पाहिलं, तो त्याचा पराक्रमी मामा आडवा पडला होता. त्याला बांधून टाकला होता.

“शाबास!” फकिरा म्हणाला, “माझ्या मर्दानूं! आता मला कवा बी मरान येऊ दे. मी तयार हाय! ह्ये दोघं मागं न्हायलं असतं नि मी मेलो असतो, तर ह्येंनी आमचं बी ठिवलं नसतं!”

“फकिऱ्या, आमारुनी गुमान सोड - ” पाटील बिथरून म्हणाला आणि खंडून एक लाथ हाणून त्याला क्षणात खाली पाडला.

“आता पाटीलकी इसर!” खंडू ओरडला.

फकिरानं पाटलाला उचलून उभा केला नि उंबऱ्यापर्यंत ओढीत नेला आणि वैतागून तो म्हणाला,

“ह्यो दारकोंड का केलास? त्वा माझ्याशी इनाकारन वैर का बांधलंस? माझी गरीब

जमात नेल्य़ांच्या माळाला डांबलीस. हे सारं त्वा का केलंस? बोल?"

"आता ह्यो बोलनार न्हाय. ह्येला धिऊन चला!" साधू म्हणाला आणि त्यांना घेऊन ते सर्व डोंगराची वाट चालू लागले.

"आमची मानसं बांधून घातलीस!" सावळा खोताच्या कानाजवळ जाऊन म्हणाला, "आता मी तुला डोंगरात बांधून घालनार! —"

ते पहाटे सातदऱ्यात आले, तेव्हा पहाटेचा वारा अंगाला चटके देत होता आणि चंद्र मावळत होता. वनराजीवर अंधार हळूहळू पसरत होता. पूर्वेला प्रकाशाची प्रखर रेषा स्पष्ट झाली होती आणि त्या रेषेचा छेद करीत एक प्रचंड काळा ढग अचल उभा होता; परंतु त्या ढगाला चैतन्यमय वारा लोटून दूर करीत होता आणि प्रकाशाची अपरंपार किरणं त्या ढगाखालून भूमंडळापुढं धावत होती. त्या अनंत किरणांच्या समूहानं दक्षिणेला नवाच रंग आला होता. शीड मोडलेल्या तारूप्रमाणं रेशमी ढग वाहत होते. जंगल जागं होत होतं. पाखरं दक्षिणेचं ते अप्रतिम रूप पाहून दंग झाली होती.

सह्याद्रीचं एक शिखर गगनाला भिडलं होतं आणि त्या शिखरावर एक प्रचंड वटवृक्ष उभा होता. विशाल मस्तकावर शेंडी उभी राहावी, तद्वत तो महावृक्ष दिसत होता आणि त्याच्या अनंत पारंब्यांनी त्या पर्वताला घट्ट धरलं होतं. त्या पारंब्यांच्या मिठीत एका अतिप्राचीन देवळाचे अवशेष विस्कटून पडले होते. त्या देवळाच्या पश्चिमेला भिंतीला लागून उभा कडा होता. त्या कड्यावरून पाहता त्या भिंतीपासून दोन मैल सरळ खाली जमीन दिसत होती. ती बाजू अगदी बेलाग होती. पाहणाऱ्याची नजर तरळत होती.

अशा त्या स्थळी फकिराचा तळ पडला होता. त्या देवळात येताच फकिरानं पाटील आणि बापू खोत यांना डांबून टाकलं नि भिंतीकडेनं आपली घोडी बांधून जागोजाग आपली माणसं पहाऱ्यावर ठेवली.

डोंगरावर येताच आता त्या दोघांचं काय करायचं, हा प्रश्न सर्वापुढं उभा राहिला. जागोजाग टोळकी बसली आणि एकच चर्चा सुरू झाली. आमच्या सर्व दुःखाचं मूळ त्या दोघांत आहे. आता वाटेल ते होवो, आपण यांना सोडायचं नाही. मेलो, तरी त्यांना सोडायचं नाही आणि जर हे सुटले, तर आमचा वंशच नष्ट करतील. ही महाभयंकर माणसं मारूनच टाकली पाहिजेत! पण मारायची कशी? कसलं मरण यांना द्यावं? यांचा कडेलोट का करू नये?

निराशेच्या कोंडात सापडलेली माणसं गांगरत नाहीत. कारण झुंजणं हा त्यांचा स्वभावच बनलेला असतो. मन हे मूळचंच बेडर नसतं. ते अविरत होणाऱ्या आघातांनी निर्भय होतं. जसे पोलाद निखाऱ्यांत कैक क्षण तापून बाहेर येतं नि कणखर होतं, तद्वतच

त्या सर्वांची मनं जन्मभर दुःखाच्या भट्टीत जळून कणखर झाली होती.

“अजून मुरा कसा आला न्हाय?” फकिरानं विचारलं.

“चढन अवघड हाय.” साधू उत्तरला.

“उशीर केला त्येनं.”

“यील आता चंद्र उगवल्यावर.”

“आज कितवी घडी हाय?”

“आज मध्यान्हीला चंद्र उगवंल!”

फकिरा पुढं बोलला नाही. तो पुन्हा विचारमग्न झाला. मुरानं लौकर यावं, सत्कडची बातमी कळावी आणि आपण लौकर काय ते निश्चित करून टाकावं, म्हणून उत्सुक होऊन तो मुराची वाट पाहत होता.

सूर्य मावळून पुष्कळ उशीर झाला होता. डोंगरावर कीर् झडतीत काळोख मी म्हणत होता. वडाच्या झाडाखाली ते सर्व बसून बोलत होते. सर्वांचं लक्ष मुराच्या वाटेकडे लागलं होतं. तो येताच त्यांचं भवितव्य ठरणार होतं.

काल रात्री पकडून आणलेले खोत आणि पाटील त्या पडक्या भिंतीआड पडून कानोसा घेत होते. त्यांना हातपाय बांधून तिथं टाकलं होतं. आता आपण जगत नाही, याबद्दल त्यांची खात्री होती आणि शेवटी सर्वच डाव उलटल्यामुळं ते तळमळत होते. दैवानं आपली क्रूर थड्डा का करावी, म्हणून ते दैवाला शिब्या देत होते. हे जन्मभर सतावलेले बेरड आता एकदाच सर्व सूड घेणार! आता जे होईल, ते सहन करणं यापेक्षा दुसरं काहीच इर्थं नाही!

असा विचार करीत ते दोघे सासरेजावई कण्हत पडले होते. त्यांचे हात त्यांच्या पाठीवर बांधले होते आणि पाय बांधून दोन कोपऱ्यात त्या प्रत्येकाच्या कमरेला एक प्रचंड दगड बांधून एकमेकांपासून दूर ठेवलं होतं. त्यामुळं त्यांना काहीच करता येत नव्हतं. जसजशी रात्र उलटत होती, तसतसे आपण मरणासमीप जात आहोत, असं त्यांना वाटत होतं. रात्री अंधारातच त्यांना आणून त्या देवळात टाकलं होतं. दिवस त्यांनी त्या देवळात पडून काढला होता. बाहेर काय आहे, याची त्यांना मुळीच कल्पना नव्हती.

परंतु खोतानं धीर सोडला नव्हता. तो अंधारात जगण्याची धडपड करीत होता. ज्या दगडाशी त्याला बांधला होता, त्यालाच तो हिसके देत बसला होता. बाहेरची हालचाल

ऐकू येताच तो गप्प पडून पुन्हा कण्हत होता. सासऱ्याचं कण्हणं ऐकून पाटील शेवटची घडी मोजीत होता. मध्यान्ह रात्र उलटली आणि खोतानं तो दगड ओढला. दगड जमिनीवर पडला, तर आवाज होईल म्हणून त्यानं चटकन त्या पडत्या दगडाखाली पाठ दिली आणि मग हळूहळू त्याला ओढीत तो पाटलाजवळ आला. तो आपल्या दातांनी पाटलाच्या वाघा कातरू लागला. उंदराप्रमाणं त्याचे हात सोडू लागला. जलद-अतिजलद तो कार्य करू लागला. मृत्यू जणू आपल्यापासून दूर जात आहे, असं त्याला वाटू लागलं आणि शेवटी त्यानं पाटलाचे हात मुक्त करूनच निःश्वास घेतला. आपलं तोंड त्याच्या नाकाजवळ नेऊन तो म्हणाला,

“हं, आटपा. माझे हात सोडा, लौकर...!”

चंद्र डोंगर चढून आला होता. सर्वत्र चांदणं पडलं होतं. वडाची प्रचंड सावली मावळतीला लांबच्या लांब पसरल्यामुळे देवळालगतचा तो कडा त्या सावलीनं झाकला होता आणि त्या सावलीत ते दोघे एकमेकाला मुक्त करीत होते.

पाटील सरळ होऊन खोताला सोडवू लागला आणि एकदम घोड्यांच्या टापांचा खडखडाट झाला. एकदम घाबरून बाहेरचा कानोसा घेत खोत म्हणाला,

“ह्यो कोन आला असावा?”

“येऊ दे. आपुन कसं निघायचं?” रावसाहेब पाटील कुजबुजला आणि खोत म्हणाला,
“चंद्र वर आलाय. मागच्या मार्गं अंधारात चलू या!”

मुराला पाहून त्या सर्वांना आनंद झाला. फकिरानं त्याच्या पाठीवर थाप मारली आणि सर्वजण एकत्र जमून सतूकडील बातमी ऐकायला उत्सुक होऊन मुराभोवती कडं करून बसले. हळू आवाजात मुरा म्हणाला,

“कबीरा, चौधुला नि पवार फौजदारांनी सतूला चारी बाजूनं कोंडलाय. टक्कूरं खाजवाय त्येला फुरसद न्हाय. छावनीकडं सरकन्यासाठी त्यो धडपडतोय; पण काइ जमेना. तवा गोंधळ्यानं मला निरोप दिला, की तुम्ही चला. पवाराला हुलकावनी देऊन मी छावनीवर हल्ला करतो. तुम्ही तयार असा—”

“पन कवा?” फकिरानं मध्येच विचारलं आणि मुरा म्हणाला,

“त्येच तर नक्की न्हाय!”

“मग आता त्यो इच्चार सोडा!” फकिरा निराश होऊन म्हणाला, “आता आम्हांला हजर झालं पायजे—”

रात्री पंतांची भेट, सर्व लोकांची धरपकड नि खोत, पाटील यांना आपण केलेली अटक हे सर्व मुराला सांगून फकिरा म्हणाला,

“—सरकारचा हुकूम हाय, की आम्ही मानसांनी छावनीवर हजर व्हावं, तरच आमची अटक झालेली बायका-पोरं मोकळी व्हातील!”

“दहाजनं?” मुरा म्हणाला, “कोन कोन?”

“फकिरा म्हणाला, “मी फकिरा, मुरा, बळी, हरी, पिरा, सावळा, तायनू, भिवा, खंडू आणि दहावा घोंचीकर बळी! पन बळीला अटक झाली—”

“काय? बळीला अटक?” मुराला धक्का बसला आणि फकिरा म्हणाला, “आता कामाला लागा. सकाळी आपुन छावनीवर हजर व्हायचं आनि त्या खोताचा काय त्यो निकाल लावा. चला!”

पाटील नि खोत यांचं नाव निघताच सर्व उठले आणि देवळात गेले, परंतु ते दोघेही तिथं नव्हते. ते दोघे पळून गेल्याचं लक्षात येताच सर्वांना धक्का बसला. सावळा ओरडला.

“दाजी, त्ये पळालं की!—”

“पळतील कसं?” फकिरा म्हणाला, “म्होरं आम्ही हाय, मागं वाट न्हाय. पळा. वाटा रोखा. त्येस्नी जिवंत जाऊ देऊ नका!”

क्षणात धावपळ झाली. चांदण्यात माणसं पळत सुटली. फकिरा अधिकच चिंतातुर झाला. जन्माचा वैरी हाती येऊन गेला, हे शल्य त्याच्या काळजात सलू लागलं आणि प्रथम खोताला ठार करीन आणि मग छावणीवर हजर होईन, हा विचार त्याच्या मस्तकात मूळ धरू लागला. उशिरानं घमांडी धावत आला आणि म्हणाला,

“देवळांमागचा कडा उतरताना पडून त्ये दोघंबी मेलंत—”

“मेलं?” निःश्वास टाकून फकिरा म्हणाला, “ठीक झालं, चला! या म्हाणां वर साऱ्यास्नी!”

“त्येची मढी आनायची का?” घमांडीनं विचारलं.

“नको!” फकिरा उद्गारला.

रात्रभर फकिरानं डोकं टेकलं नव्हतं. सकाळीच छावणीवर हजर व्हायचं, म्हणून त्यानं सारी तयारी केली होती. पहाटेच तो स्नान करून आला होता. स्वच्छ कापडे अंगावर घालून आष्टीच्या धोतरानं त्यानं कंबर बांधली होती. सावळा, मुरा, तायनू, पिरा, भिवा हेही तयार झाले होते. सावळानं शिंग उजळून लखलखीत केलं होतं. शिंग फुंकीत साहेबापुढे हजर व्हायचं, असा त्यानं बेत केला होता. आपल्या बंडखोर जीवनाचा अंत समीप आला, याचं सर्वांना दुःख वाटत होतं. या लढाईत कोण हरला नि कोण जिंकला, हा प्रश्न सर्वांच्या जिभेवर नाचत होता आणि शेवटी आपण शरणागती पत्करली, हे त्यांना बोचत होतं; परंतु कसं का असेना, आपण मानानं हजर होऊन ही लढाई संपवीत

आहोत, मार खाऊन नव्हे, याचं त्यांना समाधानही वाटत होतं.

सकाळीच फकिरानं साधूला बोलावून पुढं कसं वागायचं हे समजावून सांगितलं—
आम्ही हजर झाल्यानं इतरांवर करडी नजर राहणार नाही. मग हळूहळू सर्वांनी
आपआपल्या घरी जायचं, असं सांगून सूर्योदयला थोडा अवकाश असतानाच तो
घोड्यावर बसला. सर्व लोक साधूसह गावापर्यंत आले. पुन्हा सर्व एकमेकांच्या गळ्यात
पडून भेटले. ती त्यांची शेवटची भेट होती.

एकाएकी फकिरा गावात आला नि विष्णुपंतांच्या वाड्यात शिरला. प्रथम पंतांच्या
पायांवर डोकं ठेवून तो म्हणाला,

“मी हाजर व्हायला निघालो. जमात जपा माझी. साधू हाय मागं—”

पंत बोलले नाहीत. त्यांचा कंठ भरून आला होता. तेही त्याला गावाबाहेर वाटेला
लावण्यासाठी निघाले.

मग फकिरा शंकरराव पाटलाकडे गेला आणि शंकररावजीनं धावत येऊन त्याला
मिठी मारली.

गावात खबर पोचली, तेव्हा सारा गाव फकिराला पाहण्यासाठी धावला आणि त्याला
चार पावलं वाटेला लावण्यासाठी निघाला.

पुन्हा गावाबाहेर येताच फकिरानं गावाला हात जोडून नमस्कार केला; तेव्हा शंकरराव
म्हणाला,

“जा! घाबरू नकं! गाव तुला इसरनार न्हाय! बाप सांजीरबाच्या माळाला पडला
नि बेटा नेल्याच्या माळाला पडला. मी नि पंत आम्ही कोल्हापूरला मागोमाग येतो. जामीन
म्हणून माझं नाव सांग!”

हे ऐकून फकिराला दुप्पट बळ आलं. तो भरकन गबन्यावर बसला आणि सावळानं
शिंग फुंकलं.

सात घोडी भरधाव नेल्याकडं निघाली. गबन्या सर्वापुढं झेपावत होता.

छावणीच्या माळाला पुन्हा शिंग वाजलं आणि सारी छावणी हादरली. सर्व लोक बाहेर
येऊन पाहू लागले, तोच फकिरा जॉनसाहेबाच्या तंबूपुढं येऊन गबन्यावरून उतरला नि
सरळ तंबूत शिरला.

फकिराला समोर पाहून साहेब विचलित झाला; किंचित चमकून गेला नि उद्गारला,
“कोण?”

“फकिरा रानूजी मांग—”
पुढं साहेब बोलला नाही. किती तरी वेळ तो फकिराकडे पाहतच राहिला. बाहेर ‘फकिरा आला’ असा गलका सुरू होता. त्या गलक्यानं साहेब भानावर आला नि म्हणाला,

“फकिरा? — बैस!”

हातातली ती तलवार टेबलावर ठेवून फकिरा म्हणाला,

“मी हजर व्हायला आलोय. ही बाकीची मानसं — आठ”

“आलं लक्षात!” साहेब हर्षभरित होऊन म्हणाला, “हजर होऊन तू मोठं शहाणपण दाखवलं आहेस. ठीक. बैस ना!”

“पन, साहेब!” फकिरा म्हणाला, “ह्या बेगुन्हा लोकांस्नी अटक करून त्येस्नी दावनी लावून तुम्ही शानपना दावला नाय—”

“मग काय करणार?” साहेब म्हणाला, “जर तुम्हीच आमच्या जागी असता, तर तुम्ही काय केलं असतं?”

“आमी?” फकिरा म्हणाला, “आमी अशी तुमची पोरंबाळं दावनीला लावली नसती, तर तुमचा तानपट्टा काढून तुमास्नी घोड्यांच्या टापांखाली तुडवून मारलं असतं!”

हे ऐकून साहेब गंभीर झाला. टेबलावरची ती तलवार उचलून तिची धार पाह्यात त्यानं खांदे उडवले आणि विषय बदलून तो म्हणाला,

“ही तलवार कुठं मिळाली?”

“ही तलवार माझ्या पूर्वजाला शिवाजीराजानं दिली.” फकिरा गंभीर होऊन म्हणाला, “ही घेऊन माझा बाप खोतासंग लढला नि मी हिला घेऊन तुमच्याशी लढलो!”

“आणि शेवटी हरलात —” साहेब म्हणाला आणि हसला.

बाबरखान, प्रांतसाहेब वगैरे बडे अधिकारी जाँनसाहेबाच्या मागं येऊन उभे होते. दुभाषा ऐकून भाषांतर करून सांगत होता आणि साहेब रंगात येऊन बोलत होता. फकिराची करारी मुद्रा पाहून तो दिपला होता. ‘आणि शेवटी हरला’ या शब्दानं फकिरा दुखावला. तो चटकन म्हणाला,

“साहेब, तलवारीला धार नसेल, तर ती तलवार काय कामाची? - धारवाचून तलवार नि बळावाचून बंड लटकं असतं, साहेब. माझी पाठबळ कोती पडली, म्हणूनच ही तलवार म्या तुमाला दिली!”

“ठीक, आता खजिन्यातील रक्कम द्या!...” असं म्हणून साहेब मोठ्यानं हसला.

“परत करण्याच्या बोलीनं ती मी लुटली नाही, साहेब! —” फकिरा म्हणाला.

“ठीक. परंतु थोडे तरी रुपये द्या!” साहेब म्हणाला, “फक्त पंधरा हजार!”

“त्ये तुमी आमास्नी द्या!” सावळा म्हणाला, “मग त्येच आमी तुमास्नी देतो—”

“म्हणजे सत्तर हजार पूर्ण होतील नाही का?” साहेब सावळाकडे वळून म्हणाला, “पंचावन्न हजारांचा दरोडा नि हे पंधरा हजार! तू अस्वल आहेस!-”

थोडा वेळ विचार करून साहेब दुभाषाला काही तरी बोलला आणि दुभाषी फकिराकडे वळून म्हणाला,

“साहेब म्हणतात, तू म्हणे, छावणीवर हल्ला करणार होतास?”

“खरं हाय!” फकिरा म्हणाला, “पन हल्ला करायचं माझ्या नशिबात नव्हतं नि त्यो बधायचं तुमच्या नशिबात नव्हतं!”

“ठीक. आता पुढं काय?” साहेब उद्गारला.

“आता बेगुन्हा लोक सोडून द्या!”

“कबूल!” साहेब बाबरखानाकडे वळून म्हणाला, “फकिरा जी जी माणसं दाखवील, ती सोडून द्या!”

बाबरखानानं गर्दन नमवून होकार दिला नि फकिरा छावणीबाहेर आला. त्याला पाहताच सर्व माळ ओरडू लागला. फकिरा धावत जाऊन राधाच्या गळ्यात पडला. दौलतीच्या पायांना त्यानं मिठी मारली. राहीला भेटला आणि मग त्यानं सरूला पोटाशी धरली. त्या पाचांच्या डोळ्यांतून कृष्णा-कोयना वाहत होत्या. राधा बोलण्यासाठी चरफडत होती, परंतु शब्दच उमटत नव्हता.

“तू का आलास?” दौलती आसू पुशीत म्हणाला.

“नकं, नकं.” फकिरा म्हणाला, “म्या तुमास्नी जन्मभर दुःख दिलं. तुमाला ह्या दावनीत बांधून म्या जगलं. . .” तो पुढं बोलला नाही. राधा म्हणाली,

“साधू कुठाय?”

“त्यो खुशाल हाय!” फकिरा म्हणाला, “आई, आबा, थोरले आई, सरू, तुम्ही काळजी करू नगा. आता घरला जावा. साधू हाय. त्यो सारं बघील.”

राधा बोललीच नाही. ती भ्रमिष्टाप्रमाणं फकिराकडे पाहत होती. राही मानेतील कंप आवरीत डोळे टिपीत होती. दौलती बावरला होता. तोच फकिरा बाबरखानाला म्हणाला,

“ह्या साऱ्या दावनी कापून ही समदी मानसं सोडा! चला!”

हे ऐकून बाबरखानानं वळून छावणीकडे पाहिलं. जॉनसाहेब उभा होता. त्यास बाबरखानानं फकिराची इच्छा सांगितली आणि साहेबानं सर्व लोकांना सोडण्याचं हुकूम दिला. क्षणात एकूण एक माणूस मुक्त झाला. दाही दिशा माणसं पळत निघाली. फकिराची माणसं जागची ढळली नाहीत. राधा नि सरू डोळ्यांत प्राण आणून फकिराकडे पाहत होत्या.

“साहेब, आता शेवटचा अर्ज!” फकिरा साहेबाकडे जाऊन म्हणाला, “ही माझी तलवार नि ह्यो घोडा माज्या आज्याला मिळावा. आम्ही दरवर्षी तलवार पुजतो.”

“ठीक आहे!” साहेब उद्गारला आणि फकिराला आनंद झाला. त्यानं ती तलवार

नेऊन राधाच्या हातात दिली. पुन्हा तिचे पाय धरले आणि तो साहेबाकडे गेला. सावळा, मुरा, तायनू, हरी, भिवा हे सर्व आपापल्या बायकापोरांना भेटून बोलत होते. त्यांची शेवटची भेट घेत होते.

सूर्य मावळतीकडे निघाला होता. उदास वातावरण माळावर नाचत होतं. दोनशे लहान-मोठी माणसं एका जागी जमून उभी होती. त्या सर्वांना फकिरा, मुरा, हरी, पिरा, तायनू यांनी हात जोडले आणि ते सर्व लोक छावणीत शिरले.

ती दोनशे माणसं गावाकडे निघाली होती. त्यांच्या अंगात चालण्याचं त्राण नव्हतं नि त्या सर्वांचे प्राण त्या छावणीत होते. क्षणोक्षणी ती सर्व लांबून वळून पाहत होती, हळहळत होती. सर्वांच्या नेत्रांतून आसू वाहत होते. आतापर्यंतची धडपड, ती शूज, जमातीसाठी दिलेली लढाई - हे सारं सारं आठवून प्रत्येक माणूस म्हणत होता,

“त्येंनी जबर लढाई दिली-”

राहीबाईला गबऱ्यावर बसविली होती. दौलती त्याचा लगाम धरून ओढीत होता. राधा तलवार पोटाशी धरून डोळे टिपीत निघाली होती. सरू क्षणोक्षणी परतून पाहत होती.

“सूनबाई, काय बघता?” दौलती खिन्न स्वरात म्हणाला, “आता बाबू परत येणार न्हाय!”

“नका, नका तसं म्हणू!” राधाच्या काळजात कळ आली. ती दाटल्या आवाजात म्हणाली, “काय पाप केलं व्हतं, म्हणून हे सारं मी बघतेय! बाप त्या माळावर ज्येच्यासाठी पेढ्याचा पुडा कमरंत खोवून लढत मेला, तोच नेल्यांच्या माळावर आईसाठी आपनहून मरनाच्या दाढंत शिरला. कुनाला सांगावं नवल?”

“हे सारं आता मनाला सांगू या!” दौलती म्हणाला, “हां, गावं मनाला नि लाभ सांगावा जनाला - चला-”

एका लवणातून वर येऊन राधा एकाएकी थांबली आणि एक जुनी आठवण जागी झाली. ती वेड्याप्रमाणे डोळे झाकून विचार करू लागली. सर्व लोक थांबून पाहू लागले.

फकिरा लहान होता. नेल्यांत छावणी पडली होती. पोरं पोरं जमून साहेब कसले आहेत, हे पाहण्यासाठी गेली होती. राधानं फकिराला सर्वत्र शोधला; पण त्याचा पत्ता लागत नव्हता. मग ती रडू लागली. तेव्हा आतारानं खबर दिली, की फकिरा नेल्यांच्या माळानं गेला आहे आणि राधा नेल्यांच्या माळाला निघाली होती. ती चालताना फकिराची फोपाट्यात उमटलेली पावलं पाहत निघाली होती. पावलं पाहत पाहत ती याच जागेवर

आली आणि समोरून लहानसा फकिरा घराकडे धावत येताना तिला दिसला.

तिला अति आनंद झाला. घामानं डबडबलेला चेहरा, ती घरची ओढ, ते सारं पाहून राधाला भडभडून आलं. तिने मटकन गुडघे टेकले आणि भरकन फकिरा येऊन तिला बिलगला. त्याला पोटाशी धरूनच राधा उठली. पदरानं त्याच्या पायांवरची धूळ तिने झाडली.

त्याच जुन्या जागेवर तो प्रसंग नव्यानं आठवताच राधाचं मस्तक सुन्न झालं. सर्व शरीर बधिर होऊन ती गरकन वळून नेल्याकडे पाहू लागली. तोच लहान फकिरा, घमांडी, मुरा, बळी येताना तिला दिसले. फकिरा राधाच्या रोखानं धावत आला. राधानं मटकन गुडघे टेकले आणि हात पसरून मिठी मारली.

— आणि क्षणात राधा भानावर आली. तिच्या मिठीत फकिराची तलवार होती. सरून तिला उठवली. मग ती अगतिक झाली. तिने आपली नजर दूर फेकली आणि मोठा हंबरडा फोडला,

“फकिरा ५५ !”

— ५५ —

...

‘गाजलेली लोकनाट्ये’ : प्रस्तावना

‘तमाशा’ हा शब्द उच्चारला की अनेकांच्या डोक्यात त्या शब्दाचे अनेक अर्थ येतात. लहानपणी मला शाळेत एक कविता शिकविण्यात आली होती. ‘शाळेसी जाताना मुलांनी वाटेत । तमाशा पहात थांबू नये ॥’ हीच ती कविता. मास्तरांनी ‘तमाशा’ शब्दाचा अर्थ सांगितला तो असा की तमाशा म्हणजे डोंबारी, जादूगार अगर माकडवाला यांचा खेळ, किंवा रस्त्यावर चाललेले एखादे भांडण. मी थोडा मोठा झालो तेव्हा दुसराही अर्थ मला कोणी तरी सांगितला. ‘तमाशा’ म्हणजे सभ्य लोकांनी व विशेषतः त्यांच्या मुलांनी अगर स्त्रियांनी न पाहण्याजोगा नाटकाचा एक प्रकार. त्यात नाच्या असतो, तो अश्लील हावभाव करतो, शृंगारिक गाणी म्हणतो. तमाशा करणारे लोक अस्पृश्य असतात. तो पाहणे म्हणजे पाप आहे. पुढे पुढे तमाशा शब्दाचा गर्भितार्थही समजू लागला. एखादी गंभीर चर्चा चालू असता मध्येच एखादा हसला की त्याला चटकन विचारण्यात येते : ‘हसतोस काय ? इथं काय तमाशा चाललाय ?’ एखाद्या घरात नवरा-बायकोचे भांडण चालले असले की बाहेरून शेजारी सहज बोलतात : ‘काय ऐकता ? रोजचाच आहे तमाशा!’ ‘चारचौघात तमाशा नको’ हेही वाक्य अनेक वेळा कानावर आदळले आणि तमाशा शब्दाचा गर्भितार्थ अधिकाधिक स्पष्ट झाला.

पुढे महागोंडच्या (माझे मूळ गाव) जत्रेत तमाशा पाहण्याचा योग आला. हजारो शेतकरी जमले होते. तमाशा नामांकित असल्यामुळे दहादहा, बाराबारा मैलांवरूनही शेतकरी आले होते. अनेक शेतकऱ्यांनी चिरमुरे व बत्तासे खरेदी केले व ते धोतराच्या शेवात घेऊन धुळीतच बैठक मारली.

रोंकेलचे डबे लोखंडी बुट्यांमध्ये पालथे करण्यात आले व दोन मोठमोठ्या मशाळी पेटवण्यात आल्या. आता सर्वांचे लक्ष स्टेजकडे लागले. स्टेज म्हणजे दोन कांबळी जमिनीवरच अंथरल्या होत्या व मागच्या बाजूला दोरीवर एक कांबळे टाकून थोडासा आडोसा केलेला होता. या आडोशाला नाच्या आपला साज चढवीत होता व त्याच्या शेजारी धग करून हलगी शेंकली जात होती. कांबळ्याच्या स्टेजवर तीनचार तमासगीर बसले होते व आपापली सणगे सज्ज करीत होते. ढोलवाल्याने हातातल्या चिलमीचा जोराने एक दम मारला व चिलीम मागच्या साथीदाराकडे दिली. ढोलगाच्या खुंट्या पिळल्या, तुणतुणेवाल्याने तुणतुण्याचा कान पिळला. ढोलगे व तुणतुणे यांचा सूर मिळाला. मागे हलगीवाल्याने हलगीवर थाप टाकली व हलगी शेंकून झाल्याचा इशारा

दिला. लग्नातील अंतरपाटाप्रमाणे एक धोतर स्टेजवर आडवे धरण्यात आले. ढोलगेवाला, हलगीवाला व इतर सुरत्ये प्रेक्षकांकडे पाठ करून स्टेजवर उभे राहिले. वाद्यांचा म्होरा वाजला. लय खूप वाढवून तीन आवर्तनांचा मुखडा झाला व मध्ये धरलेले धोतर झटकन बाजूला करण्यात आले. त्या धोतराच्या आड नाच्या होता. त्याने प्रेक्षकांना लवून सलाम केला. सर्वांची तोंडे आता खेळाकडे लागली. नाच्याने मुजऱ्याच्या नाचाची पावले टाकायला सुरुवात केली.

मुजरा संपल्यानंतर गण झाला. कृष्ण-गोपीच्या भागाला सुरुवात झाली. पेंद्याच्या विनोदाने प्रेक्षकांत हास्याच्या उकळ्या फुटू लागल्या. राधा (नाच्या) मधूनच नाचे, मध्येच मुरके तर मध्येच लचके. राधेचे गाणे सुरू झाले की कृष्णाचा पार्ट करणारा ढोलगेवाला आपणच ते गाणे पुढे म्हणू लागे. कृष्णाचे गाणे सुरू झाले की राधा त्याची जी ओढी.

कृष्णाने राधेला अडविले. राधेने 'मावशी' म्हणून आरोळी मारली. तुणतुणेवाल्याने आपल्या धोतराचा सोगा लुगड्याच्या पदराप्रमाणे डोकीवर ओढला व तो मावशी बनून पुढे सरसावला. थोडासा संवाद, लगेच छक्कड सुरू झाली. छक्कडीचे एक कडवे संपले, मध्येच राधेचा नाच सुरू झाला. नाच रंगात आला. प्रेक्षकांतून राधेवर चिरमुऱ्याचा व बत्ताशांचा मारा सुरू झाला. शिट्या वाजवून प्रेक्षकांनी आपली पसंती दर्शविली.

तमाशाला रंग चढू लागला. तो पाहणाऱ्या हजारी शेतकऱ्यांच्या चेहऱ्यावरून हे स्पष्ट होत होते. टाळ्यामुळीच वाजत नव्हत्या. पण गाण्याच्या तालावर डुलणाऱ्या हजारी माना, सोंगाड्याच्या विनोदाने उडणारे हास्याचे फवारे व नाचाच्या ऐन रंगाच्या वेळी नाच्यावर उडणारे चिरमुरे एकच गोष्ट दाखवीत होते. ती म्हणजे सारा जनसमुदाय तमाशात पूर्ण रंगून गेला होता, वर्षांतून एकदाच जत्रेच्या वेळी मिळणारी करमणुकीची मेजवानी यथेच्छ झोडीत होता.

मध्यान्ह रात्रीनंतर वगाला सुरुवात झाली. त्यापूर्वी प्रेक्षकांतून आरोळ्या उठल्या होत्या - 'बटावाचा वग लावा;' 'श्रीयाळ राजाचा वग होऊ द्या;' 'हरिशंद्राचा झाला पाहिजे!' शेवटी हरिशंद्र-तारामतीच्या वगाला सुरुवात झाली व प्रेक्षक जीव कानात आणून ऐकू लागले.

एका पदाने विषयाची प्रस्तावना झाली. संवाद व लावण्या रंगू लागल्या. ढोलगेवालाच सोनेरी रंगाचा मुकुट चढवून तलवार बांधून हरिशंद्र बनला होता. हलगीवाला, झांजाड्या इत्यादी स्टेजवरच वेश पालटून इतर पात्रांची कामे वठवीत होते. घटकेपूर्वी राधेच्या भूमिकेत शृंगारिक डोळेमोड करणाऱ्या नाच्याने आता प्रेक्षकांची हृदये करुण रसाने हलवायला सुरुवात केली होती. वातावरण गंभीर होत चालले होते. शेवटी तारामतीचे डोके उडविण्याकरता हरिशंद्र स्वतः तयार झाला व 'ही माझी तलवार हो विजयी' हे पद म्हणू लागला, तेव्हा अनेक प्रेक्षकांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागलेले मी पाहिले.

आज २४—२५ वर्षानंतरही तो देखावा माझ्या डोळ्यांसमोर स्पष्ट दिसत आहे. ते सूर कानात धुमत आहेत.

कोंबडा आरवायच्या सुमाराला वग संपला. पाटील, कुलकर्णी, देसाई वगैरे प्रतिष्ठित मंडळींनी आपापल्या आवडीच्या लावण्या, छक्कडी म्हणण्याचा तमासगीरांना आग्रह केला. तुणतुण्याचा आधीच चढलेला सूर आणखी चढला. लावण्या, छक्कडी, झगडे पहाटे सूर्योदय होईपर्यंत चालले होते आणि ते हजारा शेतकरीही शेवटपर्यंत बसले होते.

आठ-दहा वर्षानंतर पुन्हा एकदा महागोंडच्या जत्रेत तमाशा पाहण्याचा योग आला. या वेळीही पूर्वीप्रमाणेच हजारा शेतकरी आले होते. त्यांचा उत्साहही पूर्वीचाच दिसला. तमाशाचे स्वरूप मात्र थोडे बदलले होते. मशालीच्या ऐवजी किटसनच्या बत्या लागल्या होत्या. माचे व फळ्या वापरून उंच स्टेज बनविण्यात आले होते. नाच्या ऐवजी नाचणारी बाई होती. परंतु प्रयोगाच्या एकंदर ढाचा (फॉर्म) व अंतरंग (कंटेंट) फारसे बदललेले नव्हते.

काही वर्षानंतर कोल्हापुरात थिएटरमध्ये तमाशा पाहिला. 'संगीत जलसा' अशी त्याची जाहिरात करण्यात आली होती. त्या जलशात तीन-चार ताफे काम करीत होते. नाचणाऱ्या दोन बाया, सोंगाड्या, पायपेटीवाला, तबलजी, त्रिगणवाला (ट्रॅगल प्लेयर) इतक्यांचा ताफा होता.

कवाल्या, लावण्या व सिनेमातली गाणी यांची भेसळ करून व मधून मधून सोंगाड्याच्या नाचणाऱ्या बायांशी होणाऱ्या संवादात पाचकळ विनोद दाखवून प्रत्येक ताफा प्रेक्षकांची सुमारे अर्धा तास करमणूक करीत होता व नंतर त्या बाया पुढच्या रांगेतील प्रेक्षकांकडून 'दौलतजादा' स्वीकारून पडद्याआड होत होत्या.

पुढे शाहीर नानिवडेकर यांनी बसविलेल्या 'फॅशनचा वग', 'किसरूळचा शेतकरी', 'वसाडगावचा जमीनदार' वगैरे छोट्या तमाशांत मी स्वतः कामेही केली. शाहीर नानिवडेकर यांनी जुन्या तमाशाच्या ढाच्यात व अंतरंगात अनेक फरक केलेले मला आढळले. त्यांनी नाच्याला अजिबात फाटा दिला होता. परंपरागत चालत आलेल्या गण गौळण, कृष्ण-गोपींचा झगडा वगैरे पूर्वरंगाला फाटा देऊन ते एकदम वगाला सुरुवात करीत होते. शृंगार, पाचकळ विनोद हेही त्यांच्या तमाशात नव्हते. मात्र लावण्यांच्या जुन्या चाली, त्या उठावदार करण्याकरता लागणारी ढोलगे, तुणतुणे, झांज इत्यादी वाद्ये त्यांनी कायम ठेवली होती. अंतरंगात (कंटेंटमध्ये) खूपच बदल केला होता. उदाहरणार्थ, 'किसरूळचा शेतकरी' हा त्यांचा वग पाहा. शेताला मुकलेला, कर्जबाजारी शेतकरी कर्ज फेडण्यासाठी पैसे जमवावे म्हणून मुंबईचा रस्ता धरतो. मुंबईत सर्व कामगारांची जी अवस्था होते, तीच त्या किसरूळच्या शेतकऱ्याची होते. कर्ज फेडण्याची त्याची स्वप्ने धुळीला मिळतात. दुसरे उदाहरण म्हणजे 'वसाडगावचा जमीनदार.' यात सरंजामी

'गाजलेली लोकनाट्ये' : प्रस्तावना

सरदारांचे पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले मूर्खपणाचे व शेतकऱ्यांना पिळून कमविलेल्या पैशाच्या उधळपट्टीचे चाळे शाहीर नानिवडेकरांनी खुबीदारपणे रेखाटलेले होते. गणेशोत्सव, साहित्यसंमेलने यांसारख्या प्रसंगीही हे तमाशे त्यांनी करून दाखविले. ते अत्यंत लोकप्रिय झाले होते.

महाराष्ट्रीय शेतकरीवर्गात प्रचाराचे एक अत्यंत प्रभावी हत्यार म्हणून सत्यशोधक समाजाने तमाशाचा उपयोग केल्याचे मी ऐकले आहे. दुर्दैवाने ते तमाशे पाहण्याची संधी मला कधीच मिळाली नाही.

गेल्या ६-७ वर्षांतील तमाशाविषयीचा माझा अनुभव म्हणजे शाहीर अण्णा भाऊ साठे यांनी लिहिलेल्या तमाशाच्या शेकडो प्रयोगांत प्रत्यक्ष कामे करण्याचाच आहे.

गेल्या पाचसहा वर्षांत अण्णा भाऊंचे तमाशे नागपूरपासून रत्नागिरीपर्यंत व अहमदाबादपासून सोलापूरपर्यंत शेकडो ठिकाणी रंगभूमीवर आणले गेले व ते अक्षरशः लाखो लोकांनी पाहिले. त्यात शहरातील सुशिक्षित मध्यमवर्गीय; वारली, आदिवासी यांच्यासारखे अशिक्षित शेतकरी; गिरण्यात, कारखान्यात राबणारे कामगार, खंडावर जगणारे जमीनदार; धीरगंभीर इतिहाससंशोधक, नावाजलेले नाटककार व कवी; डॉक्टर, प्रोफेसर, पत्रकार, स्त्रिया, मुले इत्यादी समाजातील अनेक थरांचे व धंद्यांचे लोक होते. बहुतेक सर्वांनाच अण्णा भाऊंचे तमाशे आवडले. कारण साधे आहे. महाराष्ट्रीय जनतेच्या हृदयाला भिडणारे, तिची पकड घेणारे असे काही विशेष गुण त्या तमाशात आहेत.

परंपरागत चालत आलेल्या लावण्यांच्या ढंगदार चाली अण्णा भाऊंनी जशाच्या तशाच उचलल्या. साध्या, सर्वांना समजणाऱ्या परंतु प्रभावी अशा शब्दांची व कल्पनांची जोड त्या चालीना दिली. पूर्वीच्या तमाशांत सोंगाड्याच्या विनोदाला मोठे स्थान होते. सोंगाड्या हे तमाशातील सर्वांचे आवडते पात्र असायचे. अण्णा भाऊंनी सोंगाड्याऐवजी आपला नवा 'धोंड्या' निर्माण केला. सहजसुंदर विनोदाला उपरोधाची तीक्ष्ण धार लावली. वर्गजागृत 'धोंड्या' आपल्या वर्गशत्रूवर जबरदस्त हल्ले करू लागला. जुन्या तमाशातील राधाकृष्णप्रेमावर, उत्तान शृंगाररसावर आधारलेल्या लावण्या व अश्लील कोट्या आणि पाचकळ हावभाव यावर आधारलेला विनोद अण्णा भाऊंच्या नव्या तमाशात आता नवा, साऱ्या जनतेला रुचेल व खुलवील असा नवा साज घेऊन मराठी रंगभूमीला हलवू लागला आहे.

मालकाने 'धोंड्या' म्हणून हाक मारताच तो मालकाला म्हणतो, "माझ नाव धोंडी, डी, डी, ! डला या ड्या न्हवं!"

"गाढवा, उलट उत्तरं करतोस मला?" म्हणताच "मी गाढवा न्हाय. माणूस हाय!" धोंडीबाने जबाब दिलाच. हीच वर्गजागृत 'धोंड्याची' साधी उत्तरे कामगार, शेतकऱ्यांच्या हृदयाला गुदगुल्या करतात. त्यांची करमणूक करीतच 'धोंड्या' त्यांना स्वाभिमानाने

जगण्याचे धडे देतो. अण्णा भाऊंनी आपल्या बहुतेक सर्वच तमाशात जुन्या तमाशातील झगडा या लावणीच्या प्रकाराचा उपयोग अत्यंत कुशलतेने केला आहे. पूर्वीच्या तमाशात झगडा हा राधा-कृष्ण, आपुक-मापुक, प्रिया-प्रियकर यांच्यात व्हायचा. अण्णा भाऊंनी तो झगडा (संगीत सवाल जबाब) राबणारा आणि पिळणारा अशा दोन वर्गांच्या प्रतिनिधींच्या तोंडी घातला. या नव्या तमाशात संपावरचा कामगार काँग्रेसमंत्र्याला सवाल करतो.

तुम्ही अहिंसावादी । सत्याचे ददीं । गरिबांची टाळकी का फोडता ?

आणि मंत्री उत्तर देतो—

तुम्ही कायद्याला मोडून । शांतता तोडून । संपाचा हैदोस का धालता ? ॥

संपावरच्या कामगारांवर लाठीहल्ला झालेला असतो व डोक्याला बँडेज बांधलेला कामगार काँग्रेसमंत्र्याला वरील प्रश्न विचारतो. मंत्र्याचा उत्तरांतूनच 'कायदा', 'शांतता', 'अहिंसा', 'सत्य' या शब्दांचा प्रेक्षकांसमोर बोऱ्या वाजतो.

अत्यंत काटकसरीने वापरलेले मोजके शब्द अण्णा भाऊंनी लिहिलेल्या या झगड्यात अनेक वेळा इतके प्रभावी ठरले आहेत की तमाशा पाहून गेलेल्या प्रेक्षकांच्या तोंडी कित्येक दिवस ते घोळत राहतात. याचे सुंदर उदाहरण म्हणजे 'माझी मुंबई' या तमाशातील झगडे हे होय. मुंबई शहर महाराष्ट्राला न जोडता स्वतंत्र ठेवावे असे प्रतिपादन करणारे शेटजी, मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करणाऱ्या विष्णूला विचारतात—

नाना भाषेची । नाना जातींची । तूच मागशी कशी हिला ? ॥

विष्णू उत्तर देतो : (कारण)

जशी गरुडाला पखं । आणि वाघाला नखं । तशी ही मराठी मुलखाला ॥

किंवा शेटजी विचारतात :

आम्ही सोडून घरदार । हिचा वाढवाया व्यापार । पैसा पेरिला का बोला ? ॥

विष्णू उत्तर देतो :

नदीला बगळा । जमून सगळा । टपून बसतो कशाला ? ॥

'गरुडाला पखं वाघाला नखं । तशी ही (मुंबई) मराठी मुलखाला' हे कडवे १९४८च्या ऑक्टोबरमध्ये संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेत शिवाजीपार्कवर प्रथम घुमले व त्याचे पडसाद अद्याप भिंतीवरच्या पोस्टरांमधून, सभांमध्ये घोषणांच्या रूपाने उमटलेले दिसतात. ते कडवे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत एक राजकीय घोषणाच होऊन बसले आहे आणि यातच अण्णा भाऊंच्या तमाशांचे वैशिष्ट्य आहे.

मराठी रंगभूमीच्या न्हासाची कारणे सिनेमाचे आगमन, थिएटराची दुर्मिळता इत्यादी गोष्टीत शोधणाऱ्या नाटककार-नटांनी तमाशाच्या बाबतीत अण्णा भाऊंनी अवलंबिलेल्या मार्गाचा अभ्यास करावा. अण्णा भाऊंनी जनतेला सुपरिचित व प्रिय असलेल्या तमाशाच्या

जुन्या ढाच्यात नवे लोकशाही अंतरग ओतून, जनतेच्या लोकशाही स्वातंत्र्य चळवळीशी आपल्या कलेची सांगड कशी घातली, न्हास पावलेल्या किंवा भ्रष्ट झालेल्या महाराष्ट्रीय तमाशाला मराठी जनतेत पुन्हा मानाचे स्थान कसे प्राप्त करून दिले, त्याचा विचार करावा.

आजरे, दि. ९-१२-१९५०

— द. ना. गव्हाणकर

... ..

परिशिष्ट २

‘शाहीर’ : प्रस्तावना

अण्णा भाऊ साठे यांच्या काही पोवाड्यांचा व लावण्यांचा संग्रह या पुस्तकांत केला आहे. या संग्रहाला मी प्रस्तावना लिहावी अशी अण्णा भाऊंनी इच्छा दर्शविली.

अण्णा भाऊ आणि त्यांचे साथी अमर शेख, गव्हाणकर आणि इतर मंडळी यांच्या काव्यकृती, पोवाडे, लावण्या, गाणी, तसेच त्यांचे तमाशे व नाटके गेली पाच-सहा वर्षे महाराष्ट्रापुढे आहेत. त्यांच्या तमाशावर तर सरकारची करडी नजर पडून ते बंदही पाडण्यात आले. एवढेच नव्हे. तर वऱ्हाडामध्ये त्यांचे पथक तमाशा करायला गेले असता त्या सर्व पथकाला अटक करून विनाचौकशी कित्येक महिने तुरुंगातही डांबून ठेवण्यात आले. पुढे काही दिवस अण्णा भाऊंना भूमिगत राहावे लागले. तर त्यांचे साथी अमर शेख व गव्हाणकर नासिक जेलमध्ये लाठीमार-गोळीबाराच्या हल्ल्यांत तांबूनमुलाखून बाहेर पडले. अशा परंपरेच्या लेखकवर्गापैकी अण्णा भाऊ, ते कम्युनिस्ट पार्टीचे सभासद म्हणून त्यांच्या पोवाडे-लावण्यांची चर्चा महाराष्ट्रात होऊ लागली आहे.

कम्युनिस्ट लेखकांच्या साहित्यिक लेखनाला महाराष्ट्रातील नामवंत लेखकवर्गामध्ये अद्याप फारसे मानाचे स्थान देण्यात आलेले नाही. त्यांचे काव्यलेखन ‘प्रचारकी’ असते, म्हणजे ते ‘खरे काव्य’ नसते असा त्यांचा आरोप आहे. त्यात उघड उघड ‘वर्गीय दृष्टिकोण’ असतो हा दुसरा आरोप. आणि त्यात कलेचे तंत्रच नसते व असलेल्या तंत्राची मोडतोडच काय ती त्यात आढळते असा तिसरा आरोप. आणखीही इतर आरोप आहेतच. पण त्या सर्वांची यादी इथे नको.

आमच्या लेखकांची कृती प्रचारकी आहे व तिच्यात वर्गीय दृष्टिकोण आहे हे खरे आहे. आणि हा जर ‘आरोप’ असेल तर आम्ही ‘गुन्हेगार’ आहोत. पण कुणाच्या दृष्टीने ‘गुन्हेगार?’ ‘कोणाचा ‘गुन्हा’ आम्ही करतो?’

अण्णा भाऊंची काव्य-पोवाडे-लावण्या ऐकणारा बहुसंख्य श्रोता कामगार व शेतकरी वर्गातला असतो. त्यांच्या काव्यावर ते खूष होतात, त्यांना स्फूर्ती येते, जीवनात आशा दिसू लागते. आणि म्हणूनच आमचे फड बाहेर पडताच त्यांच्यावर काँग्रेसी सरकारने बंदी घातली. पण लगेच त्याच काँग्रेस पुढाऱ्यांनी लाखो रुपये सरकारी खजिन्यातून व खाजगी भांडलदारांकडून घेऊन स्वतःचे ‘भाडोत्री’ फड उभारण्यास सुरुवात केली. याचा अर्थ एवढाच की कम्युनिस्ट कलाकारांचे पोवाडे, लावण्या वगैरे कामगार-शेतकरी जनतेला आवडू लागले. त्यांच्या प्रत्यक्ष जीवनावर व आचरणावर त्यांचा परिणाम होऊ

लागला आणि जनमनाची साहित्यमार्गाने पकड घेऊ पाहणारी प्रतिगामी वर्गाची सत्ता आमच्या साहित्यमार्गानेच हादरू लागली. आमच्या काव्यावर व साहित्यावर एका बाजूने पोलिसी हल्ले होऊ लागले तर दुसऱ्या बाजूने 'साहित्यिक' म्हणविणारे काही टीकाकार केवळ कलात्मक चर्चेचा आविर्भाव करून सूक्ष्म व मानसिक हल्ला करू लागले. त्यांच्याकडूनच वरील 'आरोप' येतात.

त्याला उत्तर काय ?

प्रथम हे सांगून ठेवणे जरूर आहे की आरोप करणाऱ्यांमध्ये सगळेच आमचे विरोधक किंवा शत्रू नाहीत. उलट सरकारने बंदी घातली असता त्या बंदीविरुद्ध टीका करून आमच्या तमाशा-पोवाड्यांना मोकळीक असावी अशी मागणी करण्यात अनेक साहित्यिक आमच्याशी सहभागी झाले. त्यांच्यामध्येही या तीन कम्युनिस्ट कलावंतांवर वरील आरोप करणारी मंडळी सापडतील. त्यांना उत्तर काय ?

आरोपांना उत्तर साधे व सोपे आहे. आमचे कलावंत माणसात राहतात, जनतेत वावरतात, तिच्याशी समरस होतात, तिच्या जीवन-लढ्यात सहभागी असतात. म्हणून त्यांच्या कलेचा आत्मा जनतेशी निष्ठा ठेवून स्फूर्ती घेतो. तिच्यासाठी व तिच्याविषयी ते लिहितात.

ही बहुसंख्य जनता कोण ?

ती असंख्य माणसांचा रूपगुणविरहित असा मांसल गोळा आहे की विशिष्टगुणसंपन्न सुबुद्ध असा वर्ग आहे ? आमचे म्हणणे असे की केवळ मनुष्यमात्राचा मेळावा म्हणजे जनता असे नव्हे, तर समाजामध्ये जीवनाचा जो प्रचंड व्यवहार चालतो, त्याचा आधारस्तंभ जो कामगारवर्ग, शेतकरी वर्ग व कष्टाळू मध्यमवर्ग, ते मिळून आजची जनता बनते. त्या व्यतिरिक्त जे आहेत ते जनतेच्या बाहेर. आमचे कलावंत या जनतेचे. म्हणूनच ते लिहितात ते या वर्गाच्या दृष्टीने लिहितात.

आमच्या कलावंतांची कृती वर्गीय दृष्टीची असते व असली पाहिजे.

कारण हेच वर्ग समाजजीवनाचे आधार. त्याचे श्रम समाजधारणा करतात. स्वतःला पोसून ते त्याच्या जीवावर जगणाऱ्या वर्गाला पोसतात. अधिष्ठित भांडवलदार-जमीनदार वर्ग मात्र त्यांना राबवून दारिद्र्य व दुःखात ठेवून आपली वर्गसत्ता व समाज चालवू पाहतात. पण हे दिवसेंदिवस कठीण होत आहे. जुन्या सरंजामी-भांडवलदारी आर्थिक संबंधांवर आधारलेला समाज मोडत चालला आहे व मोडला पाहिजे.

ते केल्यानेच आपल्यावरचा दारिद्र्याचा, दुःखाचा डोंगर उखडून पडेल.

त्या कार्यासाठी कामकरी-शेतकरी वर्गाला उत्स्फूर्त करणारे, त्यांची सुखदुःखे गाणारे, त्यांचे वीरत्व-शौर्य, जयापजय सांगणारे काव्य निर्माण करणे हे आमचे उघड उघड ध्येय आहे. तसे करणे 'गुन्हा' असेल तर आरोप कबूल!

म्हणून कम्युनिस्ट कलावंतांची कृती वर्गीय दृष्टिकोनाची असते व ती प्रचारकीही असते. पण हा गुन्हा नाही.

कारण वर्गबद्ध समाजाच्या साहित्यामध्ये आजपर्यंत ज्या ज्या नामांकित कलाकृती झाल्या, त्या प्रचारकीच होत्या. उत्तम कला प्रचारकी होतेच व उत्तम प्रचार हा कलात्मक बनतो. उत्तम कलेचा विषय मनुष्य असल्यामुळे व मनुष्याचे जीवन व आत्मा वर्गबद्ध समाजामध्ये वर्गीय गुणांनी वेढलेला असल्यामुळे, त्या कलेला वर्गीय स्वरूप येतेच येते. परंतु या मुद्द्याचा जास्त उहापोह छोट्याशा प्रस्तावनेत शक्य नाही.

मराठी वाङ्मयाचेच बोलायचे तर विचारून पाहा, की महानुभावांचे गद्य दडविले का गेले? त्यांची सुंदर काव्यकृती, 'रुक्मिणी-स्वयंवर' आदी मराठी भाषेतील आद्य ग्रंथ लुप्त करण्यात का आले व कोणी केले? विचारून पाहा की ज्ञानेश्वरीकत्यांवर जुलूम का झाले, तुकारामी गाथा बुडविली का व कुणी? आणि तरीसुद्धा जनता त्यांना विसरली का नाही? आणि कोण म्हणले की त्यामध्ये कला-काव्य नाही, त्यात प्रचार नाही वा त्यात वर्गदृष्टी नाही?

अण्णा भाऊंच्या काव्यामध्ये कामगार-शेतकरीवर्गांची दृष्टी आहे. त्यांचे लढे, त्यांची सुखदुःखे आहेत. 'मुंबईचा गिरणी कामगार', 'तेलंगणचा शेतकरी' वगैरे पोवाड्यांमध्ये ही वर्गदृष्टी तर अगदी उघड व स्पष्ट आहे.

पण निव्वळ त्यांची वर्णनात्मक लावणी घेतली तरीसुद्धा त्यात वर्ग दिसतो. जनता दिसते, तळमळ दिसते. मला वाटते, त्यांची 'मुंबईची लावणी' ही अगदी अजोड कृती आहे. मुंबईची वर्णने अनेक आहेत. परंतु इतके सुंदर व भावपूर्ण वर्णन दुसरे नाही. पण ही अशी मुंबई कुणाला दिसू शकते? व तिचे दुर्गुण दिसूनसुद्धा त्यांतून मार्ग काढून दाखविणारा सूर कोण काढू शकेल? कामगारवर्गांचा कवीच ते करू शकतो.

माझ्या म्हणण्याचा अर्थ असा नव्हे की ही लावणी आणखी चांगली होऊ शकणार नाही. मुद्दा असा की अशा रूपगुणांची कला कोण साधू शकतो?

काही टीकाकारांचा आरोप असा आहे की वर्ग व प्रचारावर नजर ठेवणाऱ्या कम्युनिस्ट कवींना दुसरे काहीच दिसत नाही. त्यांना भाषेचा व राष्ट्राचा अभिमान व कर्तृत्व दिसत नाही.

या आरोपाला उत्तर अण्णा भाऊंचा 'महाराष्ट्राची परंपरा' हा पोवाडा आहे.

महाराष्ट्रावर अनेक कवींनी काव्यरचना केली आहे. त्या सर्वांची तुलना करून पाहणे शक्य नाही. पण रामदासांचे 'आनंदवन भुवन', टेकाडे यांचा 'महाराष्ट्र', गडकरीचे 'कृष्णाकाठी कुंडल', किंवा माधव जूलियन, विनायक, टिळक, तांबे व इतर नामवंत कवींच्या कृतीमध्ये महाराष्ट्राचे व मराठीचे जे दर्शन घडते, त्यामध्ये ज्या भावना स्फूर्त होतात, त्यात जो कल्पनांचा व भाषेचा विलास दिसतो, त्यापेक्षा निराळे व वैशिष्ट्यपूर्ण

'शाहीर' : प्रस्तावना

दर्शन अण्णा भाऊंच्या 'महाराष्ट्रा'त दिसते हे सांगायला नको. स्पष्टीकरणार्थ उतारे देऊन जागा अडवीत नाही.

आमच्या कवींना आपल्या वर्गाचा अभिमान आहे, मराठी भाषेचा अभिमान आहे, महाराष्ट्राचा आहे, तसेच हिंदुस्थानचा आहे. अण्णा भाऊंच्या काव्यात हे अगदी स्पष्ट दिसते.

पण आमच्या राष्ट्र आणि वर्गाभिमानाची दृष्टीच्या जोडीला आंतरराष्ट्रीय अभिमानाचीही दृष्टी असते. आमच्या देशाबाहेर आमचे दोस्त कोण व दुष्मन कोण हेही आमचे कवी ओळखू शकतात, एवढेच नव्हे, तर त्यावर कवनेही करू शकतात.

आजची दलित जनता ही आंतरराष्ट्रीय आहे; कामगारवर्गाचे तत्त्वज्ञान त्या आंतरराष्ट्रीयत्वामध्ये आपले दोस्त हुडकते. आणि आमचे कवी त्यांची कवने गातात — हे कम्युनिस्ट कवींचे वैशिष्ट्य इतरात दिसणार नाही.

तुर्की कवी नाझिम हिकमत तुरुंगात पडला असता हिंदी कामगारांची आठवण आपल्या काव्यात करतो. चिलियन कवी पाब्लो नेरूदा स्टालिनग्राडच्या लढाईवर लिहितो, तसेच सोविएत कवी तुर्सुन जाद हिंदुस्तानच्या अस्पृश्य कामगाराबद्दल काव्य लिहितो. कामगार वर्गाच्या या तत्त्वज्ञानाने, मार्क्सवादाच्या दृष्टीने जगाकडे पाहणारे कवीच काय ते अशी विश्वव्यापी, मानवताग्राही दृष्टी घेऊन प्रगतिमान वर्गनिष्ठ असे काव्य निर्माण करू शकतात.

अण्णा भाऊंच्या पोवाड्यांत स्टालिनग्राड, बर्लिनचा पाडाव, वगैरे विषय येऊ शकतात, याचे कारण मॉस्कोहून तसा 'हुकूम आला' म्हणून नव्हे, तर त्या घटनांनी जनतेला व कवीला खरोखरीचे हलविले. त्या घटनाशी त्याला आत्मीयता वाटली म्हणून. मराठी भाषा, महाराष्ट्र देश, आपला कामगारवर्ग आणि स्टालिनग्राड या सर्वांची गुणसंग्राहक अशी आत्मीयता कम्युनिस्ट कवींच्या कृतीत दिसल्याने अनेक थोतांडी राष्ट्राभिमान्यांच्या पोटात दुखू लागते हे खरे. त्यांना हेवा वाटतो की जगातला कुठचाही नामवंत कवी डॅकॅर किंवा हिरोशिमावर काव्य करू शकला नाही. पण स्टालिनग्राड मात्र गाइले गेले. हे टीकाकार आज चिडून कम्युनिस्ट साहित्यावर हल्ला करीत आहेत. तरी पण याच पुरोगामी साहित्याशी दिशा बळावत जाणार हे नक्की. कारण इतिहासाच्या गतीची दिशाच तशी आहे.

हे जरी असले तरी अण्णा भाऊंच्या काव्यांत दोष नाहीत किंवा त्यावर टीका होऊ शकत नाही असे नव्हे.

अण्णा भाऊ व त्यांचे सहकारी यांच्या कलाकृतीमधून साहित्यामध्ये काही नवीन प्रश्न उत्पन्न होतात. उदाहरणार्थ नवे वर्ग, नवा समाज, किंबहुना नवा निसर्ग, नवी हत्यारे-अवजारे, त्या भोवतालच्या नव्या भावना या सर्वांची घडण करताना काव्याच्या साच्यामध्ये

काय फरक होऊ शकतात? जुना साचा वापरताना त्याची नव्या विषयाशी विसंगती आली तर ती कशी सोडवायची? या नव्या वर्गीय काव्यात नव्या भावनांचे चित्रण पाहिजे आहे तसे होत आहे का? असे प्रश्न उभे राहतात.

‘महाराष्ट्राची परंपरा’ हा पोवाडा लिहिताना ब्रिटिश अमदानीतील साम्राज्यविरोधी चळवळीचा वृत्तान्त मराठ्यांच्या जुन्या लढायांना पुस्ती म्हणून जोडून पूर्ण करण्यापलीकडे त्यात जास्त वैशिष्ट्य काय असा प्रश्न होऊ शकतो. संत वागीश्वर, शिवाजी-मावळे, आंग्रे-मराठे आमचे जुन्याच काव्यांतले व परिचयाचे. उमाजी नाईक व फडकेही जुन्या काव्यांत आहेतच. त्यांची परंपरा घेताना असे काय वैशिष्ट्य तुम्ही दाखविले असे कोणी विचारले तर?

या ठिकाणी कबूल करावे लागेल की जुन्या इतिहासाची परंपरा सांगताना अण्णा भाऊंनी केवळ ‘परंपरागत’ इतिहासच हाताळला आहे. त्यातील जनता व वर्ग याचे योग्य दर्शन त्यांना मिळालेले नाही.

उदाहरणार्थ, मराठी भाषेच्या विकासाची व मान्यत्वाची लढाई म्हणजे महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वाच्या एका मूलभूत अंगाची लढाई. ती ज्ञानेश्वराने सुरू केली नसून त्या पूर्वीची आहे. अण्णा भाऊंना महानुभाव कवींनी जे दलित जनतेचे लढे केले व ज्या लढ्यांनी मराठी भाषेला राज्यावर बसविले त्यांची माहिती दिसत नाही. देवगिरीच्या व त्या आधीच्या यादव राज्याच्या घडामोडीतील वर्गलढे, तसेच मराठी जनतेच्या गद्य-पद्यांच्या जमीनदार-राज्यांच्या संस्कृतीशी व संस्कृताशी झालेल्या लढाया अद्याप आपल्या इतिहासकारांनी उघड करून दाखविलेल्या नाहीत. म्हणून ही न्यूनता त्यांच्या काव्यात दिसते. सरंजामी इतिहासाला केवळ कामकरी-संपाची पुस्ती जोडल्याने नवी परंपरा बनत नाही हे अजून आपल्या साहित्यिकांना स्पष्ट व्हायचे आहे. लढाऊ कामगारवर्गाची ऐतिहासिक परंपरेची सांगड घालतेवेळी नवोदित समाजाच्या कलेला इतिहासही नव्याने सांगावा लागेल. म्हणून इतिहासदत्त संस्कृतीचे मार्क्सवादी दृष्टीने पुनर्वाचन करूनच महाराष्ट्राचे यथार्थ दर्शन काव्यात होऊ शकेल. ते करून देण्याचे कार्य अण्णा भाऊ व त्यांचे साथी यांना पुन्हा हाती घ्यावे लागेल.

कम्युनिस्ट साहित्यिकांपुढे दुसरा आणखी एक प्रश्न आहे. क्रांतिकारक वर्गाच्या श्रमाची, संघर्षाची जी साधने आणि भूमी, त्यांना कलेचा लेप देऊन सजवायचे कसे? त्यातील काव्यमय आत्म्याचा आविष्कार कसा करावा? त्यामध्ये काव्यरस भरावा कसा? उदाहरणार्थ, मराठी काव्यातला पोवाडा घ्या. हा बहुतांशी वीरांची आख्याने गाण्यासाठी वापरला जातो. त्याचा साचा, त्यातील वर्णने, कल्पना, उपमा वगैरे, सरंजामकालीन हत्यारे, युद्धपद्धती, तसेच वर्गसंबंधातून उद्भवणाऱ्या तत्कालीन भावना यांना अनुसरूनच पोवाड्यांतील काव्याचा परिपोष करतात. जुने पोवाडे अजून महाराष्ट्रीयाना

हलवू शकतात.

तीच पोवाड्याची काव्यपद्धती जर बर्लिनच्या युद्धाला अथवा मुंबईतील खलाशांच्या बंडाला किंवा संपाला लावली तर त्यात मूलभूत असे फरक काय व्हायला पाहिजेत, याचा कलेच्या व तंत्राच्या दृष्टीने विचार झाला पाहिजे. तसेच नवीन वर्गाच्या जीवनाला अनुरूप असा काव्यात्मा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने त्याचा खोल विचार व्हायला पाहिजे. सिंहगडच्या पोवाड्यात वीरश्रीचे विशिष्ट पद्धतीने वर्णन असते. पोवाड्यातला वीर क्रोधाने लाल होतो. तलवारीचे हात करीत उडी घेतो, युद्धाचे आव्हान येताच इष्कांतून उठून स्त्रियांची कतल करून नंतर रणात उतरतो, वगैरे.

पण अलीकडचा सेनापती क्रोधाने लाल होत नाही. तलवारीचे हात करण्याची त्याला जरूरी नसते. स्वतःच्या स्त्रियांची कतल किंवा जोहार तर दूरच राहो! तरी पण तो शूर असतो, युद्धकौशल्य जाणतो. जुन्या पोवाड्यांची तलवार, घोडा, घोरपड, गडकिल्ले याभोवती परंपरेने सांधविलेली भावना जशी 'सिंहगड' वाचताना श्रोत्याला हलविते, तशी जिच्यामुळे आर्टिलरी, विमान, टँक व शहरातील बॅरिकेड यांच्याभोवतीही आपल्या भावना हलू शकतील अशी काव्यशक्ती नव्या कलावंतांची असली पाहिजे. तरच पोवाड्याचे जुने पण स्फूर्तिदायक सुंदर तंत्र नव्या वर्गाच्या लढ्यांना सजवू शकेल.

अण्णा भाऊंच्या काव्यामध्ये याची जाणीव दिसून येते. पण ती अद्याप परिपूर्णतेला पोचलेली नाही. खलाशांच्या बंडाचा भाग लिहिताना खलाशांच्या नौकांचे व युद्धाच्या तयारीचे सुंदर शब्दांत त्यांनी वर्णन तर केलेच आहे. पण त्याच्यापुढे जेव्हा कामगार संप करून खलाशांच्या मदतीला जातात त्यावेळच्या वर्णनात जुनी धाटणी आणि नवा वर्ग याची सांगडही त्यांना घालता आली आहे असे मला वाटते. उदाहरणार्थ —

ती हाक ऐकता कामगार मग उठला

खलाशाला सहाय्य करण्याला ।

संपाचा घण मग त्याने हाती घेतला

हादरले वायुमंडळ असा गर्जला ॥

कारखाने आणि गिरण्याला थांबवून पार यंत्राला

कारभार ओस पाडिला सामसूम केले नगराला

कामगार आला रस्त्याला ।

उभारून भुईकोटाला

दमगीर केला मशिनगनवाला ।

तो शिवाजी पार्कला हातघाईवर आला

परळ्यात प्रलय मांडिला । विसरून देहभानाला

त्यानं लालबागला लाल रंग आणिला ।

तरी पण सार्वत्रिक संपासारख्या अत्यंत प्रखर हत्याराचे वर्णन रसात्मक व्हायला, व शहराच्या सामसुमीचा क्रांतिकारक अर्थ समजायला श्रोता शहरी असला पाहिजे. चालत्या कारखान्यांची व धावत्या समाजजीवनाची भावना त्याच्या मनामध्ये रुजली असली पाहिजे. तरच या ओळींचा काव्यमय परिणाम त्याच्यावर होऊ शकेल. उदाहरणार्थ, संपाचे आणखी वर्णन पाहा—

कामगार मैदानी आला

गिरण्यांची तोंडे दाबुनि साचा बंद केला

त्रासनात आऱ्या जाहला ।

थैली फेकून बाजूवाला झाला बाजूला ।

कपड्याचा हात मोडला ।

तिरिमिरी आली धोट्याला ।

रोवीण केट भुलेरात गोंधळ माजला ।

मढ्यासमान पडल्या गिरण्या प्राणाचि गोला

या वर्णनात काव्य कुणाला दिसेल व कुणाला नाही ! ज्या वर्गाचे जीवन धोट्याला बांधलेले आहे, त्याला ते दिसेल. पण त्या धोट्यावर ऐतखाऊ मालकी सांगून, धोट्याच्या धावीमधून धन उत्पन्न करणाऱ्या श्रमकर्त्या कामगारवर्गाला जे छळ पाहतात त्यांना नाही दिसणार! भांडवलदारवर्गाशी लढून ज्यांनी आतापर्यंत संगर केले, ज्यांची मुलेबाळे, गणगोत त्या संगरामध्ये लढली, ब्रिटिश साम्राज्य व प्रतिगामी हिंदी भांडवलदार यांच्याशी लढून जे वीर बनले, त्या वर्गाला, त्याच्याशी बंधुभाव ठेवणाऱ्यांना हे काव्य दिसू शकते. काव्य निर्माण करण्यासाठी जशी जनताग्राहक वर्गदृष्टी लागते, तसेच त्यातील भावनांमुळे फुलून जाणाऱ्यांसाठीही तशीच मनोमय घडण लागते. बाजीराव सरंजामदारांना सिंहगडचा पट्टा कळेनासा झाला. त्यांना लावणीच्या कमरेची लचकच काय ती समजे. तिथे शिवकालीन अज्ञानदास कवीचे कर्तृत्व काय करणार? त्याचप्रमाणे अण्णा भाऊंच्या धोट्याशी तिरिमिरी आणि भुलेराचा गोंधळ शेटजींच्या समाजाला कळला नाही तर त्यात त्यांचा काय दोष? पण क्रान्तिकारक कामगारवर्गाला तर कळेल.

वाङ्मयाकडे आणि विशेषतः मराठी वाङ्मयाकडे पाहण्याची आमची दृष्टी कशी असावी याची थोडीशी चर्चा 'जनता आणि वाङ्मय' व 'माझी मराठी' इत्यादी प्रबंधांत झालेली आहे. त्याचप्रमाणे एप्रिल महिन्यात कलकत्यामध्ये कम्युनिस्ट साहित्यिक, टीकाकार व कलावंतांची जी बैठक झाली त्यामध्ये यासंबंधी बरीच चर्चा झाली. भाषावार राज्यरचना नसल्यामुळे व अशा रचनेला प्रतिगामी राज्यकर्त्यांचा विरोध असल्यामुळे मराठी भाषेचा, तसेच संमिश्र राज्यांतील इतर भाषांचा कसा कोंडमारा होतो, त्यांच्या विकासाला कसा अडथळा येतो याची तेथे चर्चा झाली. भाषावार राज्यरचनेची चळवळ

'शाहीर' : प्रस्तावना

जनतेची आहे व तिला चालना देण्यासाठी आपल्या भाषेचे, साहित्याचे, इतिहासाचे शास्त्रशुद्धदृष्ट्या नीट वाचन व अध्ययन करणे किती आवश्यक आहे याची चर्चा झाली. तेथे जमलेल्या मराठी, बंगाली, तेलगू, तामिळ, गुजराती, हिंदी वगैरे भाषांच्या साहित्यिकांनी आपापल्या भाषांतून व आपल्या विशिष्ट संस्कृतिगुणांना अनुलक्षून जनतेच्या व कामगार-शेतकरी वर्गाच्या स्वातंत्र्याला व जीवनाला पोषक व त्यांच्या जीवनलढ्यांचे विजयी हत्यार बनू शकेल असे साहित्य व कला निर्माण करण्याचा निश्चय केला. अण्णा भाऊ साठे व त्यांचे सहकारी मित्र त्यांच्या त्या कार्याला ही प्रस्तावना पोषक होवो अशी आशा व्यक्त करून ती संपवितो.

मुंबई, दि. १६-४-१९५२ — एस. ए. डांगे

‘प्रातिनिधिक कथा’ : प्रस्तावना

तसे पाहिले तर मराठी साहित्याने अनेकांना नगण्य गणले आहे. साहित्यात ज्यांचे कर्तृत्वच नाही किंवा सुमारच आहे, त्यांचा विचार न होणे स्वाभाविक आहे, अशांचा विचार व्हायला हवा असा आग्रह कुणी बाळगणार नाही, तसा आडमुठेपणा कुणाकडून घडणार नाही असे नव्हे; पण ते इष्टही नव्हे. मात्र ज्यांच्या भाळी कर्तृत्वाचे शिरपेच खोवले गेले आहेत त्यांचा विचारच बाजूला टाकणे, विचार करण्याच्या आड येणे किंवा त्याकडे साफ काणाडोळा करीत राहणे हे निश्चित आडमुठेपणाचे आहे; ते न्याय देण्याचे काही कृत्य नव्हे. अनाटायी आडमुठेपणा वंध्येसारखा झिझाडणाराच असतो.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाट्याला असे न्यायदान आले आहे. कर्तृत्वच नाही म्हणून विचारही नाही असे अण्णा भाऊंच्या बाबतीत घडते तर त्याबाबत नको तो अप्रस्तुत आग्रह बाळगण्याचे कारण नव्हते. पण बहुतांशी सारे काही असूनही, उपेक्षिततेचा गाळाच अण्णा भाऊंच्या माथी बसावा, ही अण्णा भाऊंची साहित्यिक शोककथा आहे.

अण्णा भाऊंच्या चाहत्यांनाच ही कथा शोककारक होती असे नव्हे, तर खुद्द अण्णा भाऊंनाही त्याची सल सलत होती असे दिसते. क्वचित केव्हा ती घडणाऱ्या अण्णा भाऊंच्या भेटीतला एक प्रसंग; त्या संदर्भाने अण्णा भाऊंचे प्रकट झालेले मनोगत आठवते.

१९६४-६५ मधली गोष्ट. सातारच्या ‘रजताद्रि’ हॉटेलसमोर उभे राहून अण्णा भाऊ उभ्या उभ्या बोलत होते :

“तर त्याचं काय आहे ... हं ... कोण बरं ती बाई? ... जिंनं तो इतिहास लिहिला ... मराठी कादंबरीचा इतिहास हो ... काय बरं नाव तिचं? ... डोळ्यांसमोर आहे हो.”

अण्णा भाऊंच्या आठवणींचा पडदा पकडून मी म्हटले होते, “... त्या ना? त्या कुसुमावती देशपांडे ...”

“हां ... बरोबर बघा. तीच ती तुमची देशपांडे ...” अण्णा भाऊंनी हातावर टाळी देत म्हटले होते.

“... काय केलं देशपांड्यांनी अण्णा भाऊ?” मी सहज विचारले.

“अहो, काय केलं काय विचारता? या बाईनं तो इतिहास लिहिला ...”

“मराठी कादंबरी : पहिले शतक १८५०-१९५० (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध)” मधल्या जागा मी भरून काढल्या.

“हं, तर तोच ... काय तो इतिहास पण बघा. एवढा मोठा इतिहास लिहिला. बरा लिहिला, चांगला लिहिला असं पुण्या-मुंबईकडं विद्वान साहित्यिक बोलतात. पण बाईला आमची एकही कादंबरी दिसली नाही. अखळ्या इतिहासात चुकून नावसुद्धा नाही. हे असं आहे.” हे बोलताना, अण्णा भाऊंचा आवाज कातर झाल्यासारखे मला वाटले. डोळ्यांत विलक्षण विषण्णतेची गडद छाया तरळून गेल्याचाही भास झाला. अण्णा भाऊंची व्यथा जाणवली.

१९६४-६५ मध्ये केव्हा तरी अण्णा भाऊ सातारला आले होते. सोबत शाहीर गव्हाणकर आणि इतर अनेक मंडळी होती. सातारच्या हजेरी माळावर ‘फकिरा’च्या चित्रीकरणासाठी त्यांचा तळ पडला होता. ‘फकिरा’मधील ब्रिटिश सोल्जरांच्या प्रसंगासाठी एन्.सी.सी.मधील कॅडेट्स हवे होते; म्हणून छत्रपती शिवाजी कॉलेजच्या आम्हा एन्.सी.सी. अधिकाऱ्यांशी शाहीर गव्हाणकरांनी संपर्क साधला होता; तर त्या वेळचे सातारचे कलेक्टर एम्.ए. देशमुख यांना चित्रीकरणाच्या परवानगीपूर्वी, हजेरी माळाचा वापर करू देण्याआधी मूळ ‘फकिरा’ कादंबरी वाचण्याचा सोस सुटला होता. (कारण अण्णा भाऊ वगैरे कम्युनिस्ट असल्याने, त्यांना त्यांच्या दृष्टीतून आवश्यक तरतुदीची पूर्तता करणे हे परमकर्तव्य वाटत होते.) त्यासाठी अण्णा भाऊंनी मला गाठले होते. त्या संदर्भाने गाठीभेटी, चर्चाविनिमय घडत गेला. प्रा. कुसुमावती देशपांडे यांच्या ‘मराठी कादंबरी’मधील स्वतःचा अनुल्लेख अण्णा भाऊंच्या बोलण्यातून अशाच एका प्रसंगाने उभारून आला. मात्र अण्णा भाऊंची ही व्यथा कथा बनून राहिली नाही.

अण्णा भाऊंची व्यथा पोटतिडकीची होती. त्यात द्वेष नव्हता, पण राग होता. कुसुमावतीबाईंच्या तिरकस उल्लेखामागे, एवढ्या मोठ्या समाजशील विद्वत्तेला अद्यापही ‘मूल्य’ जोखता येत नाही याबद्दल कडकडीत भावना होती. विखार निश्चितच नव्हता, मात्र ‘उद्या-परवा केव्हातरी; आम्ही अगर आम्हापैकी कुणीतरी बच्चमजी पटवून देऊ; पटवून घ्यायला लावू’ असा निर्धार होता. काळ्याकरंद अंगकांतीमधून टकटकणाऱ्या दोन डोळ्यांत ‘आमचं न्याय्य आहे. आम्ही ते सोडणार नाही. का सोडू? कशासाठी सोडू? मात्र तुमचं तुम्हाला सोडायला लावण्याखेरीज गत्यंतर ठेवणार नाही,’ असा विलक्षण गहिरा आत्मविश्वास उतू जात होता. अण्णा भाऊंचा आविर्भाव हा खास करून अण्णा भाऊंचाच होता. त्याला तुलना नव्हती.

अण्णा भाऊंच्या हृदयात व्यथा होती; पण व्यथेपोटी वाया जाणे नव्हते. अण्णा भाऊंची ती हिंमत होती. स्वतःच्या बळावर प्रचंड कातळामध्ये स्व-कर्तृत्वाचे शिल्प खोदणाऱ्या अण्णा भाऊंसारख्या प्रतिभावंताला स्तुतिनिंदेचे सोयरसुतक नसते. स्तुतीचे यश तो पचवितो आणि अपयशाचे कडूजहर घुटके गिळतो : सारे रस्ते यशाकडे न्यावेत ही त्यांची दृष्टी असते. ह्या सरळ गणिती दृष्टीने, चढत्या-वाढत्या भूमिती श्रेणीने अण्णा

भाऊंनी मी मी म्हणणाऱ्यांच्या पंक्तीत मानाचे पान पटकावले. 'ऐतिहासिक साहस्रगम्यता', 'चित्रपटासाठीच बेताव्यात अशा कथावस्तुंची रूपसिद्धता', आणि 'सामाजिक जाणीवांच्या वेदनांचा विद्रोह' या त्रि-सूत्रीचे अलोट बळ पोतडीत बाळगणारा अण्णा भाऊंसारखा कलावंत जुन्या चाकोऱ्या मोडतो, नव्या निर्माण करतो. इतरांसमोर सतत आव्हानांमागून आव्हाने ठेवणे आणि इतरांनी दिलेल्या आव्हानांना त्याहूनही मोठे वादळ बनून त्यावर स्वार होणे हे महत्त्वाचे मानतो. अण्णा भाऊंनी उमलल्या वृत्तीने ते केले.

अण्णा भाऊ सतत लिहीत होते; फिरत चालत होते. प्रत्येकाच्या जीवनाचा एक 'स्वधर्म' असतो. तो जाणणे जरूर असते. त्याची ओळख करून घेणे आवश्यक असते. प्रत्येकाच्या जीवनाचा एक स्वधर्म असतो; म्हणजे त्याला तो जाणता येतो किंवा त्याने जाणलेला असतो असे नाही. स्वधर्माची ओळख हा मोठेपणाच्या मार्गावरला एक सोपान असतो. अण्णा भाऊंना त्याची जाण पुरेपूर लाभली होती. एरवी सलगारी कुठलीही व्यथा मनात राखून वागणे-वावरणे हे दुसरे मरणच असते. तसाच झळझळीत आत्मविश्वास आणि आत्मबळ असल्याखेरीज हे मरण टळत नाही. पण अण्णा भाऊंनी प्राकृतिक मरणाखेरीज अन्य मरण मुळी स्वीकारलेच नाही; नेहमीच टाळले, पार फेकून दिले. त्यामुळे वंदण्या-निंदण्याचा हर्षखेद झाला तरी त्यातून खुंटणे घडले नाही. खुंटणे हे आणखी एक प्रकारचे मरणच असते. मरणाचेच ते दुसरे नाव आहे. पण काहीही घडो, खुंटले जाणे हा अण्णा भाऊंचा प्रकृतिपिंड नव्हता. साहजिकच आपल्या स्वधर्माशी अण्णा भाऊ थटून राहिले. या थटून राहण्याच्या बुडाशी बलदंड जीवनासक्तीचा धाराप्रवाही झरा दिसतो. त्यातून अण्णा भाऊंच्या हाती जिण्याचे आणि लेखनाचे एक प्रयोजन आले. त्याची कक्षा न ओलांडता अण्णा भाऊंनी ते प्राणपणाने जपले. साहित्यिक अण्णा भाऊंचे सृजन या 'प्राणपणा'त आहे.

अण्णा भाऊंनी, मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात पाचपंचवीस दुर्वा आणि फुले रुजविली. रक्त आणि अश्रू शिंपडले, वेदना आणि विद्रोह पेटविले; त्या साऱ्यांच्या पायखुणा इतक्या जबऱ्या आहेत की, त्या ओलांडून पुढे जाणे अशक्य आहे. त्यांनी चाकोरलेल्या पायवाटा बुजविणे शक्य नाही आणि त्या दिशेने नवे मार्ग चोखाळल्याखेरीज गत्यंतर नाही, हे त्यामधील मूळ सूत्र आहे. त्या दृष्टीने मराठी साहित्याच्या इतिहासात अण्णा भाऊंच्या लेखनाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. दिलदार पिळदारपणा हा अण्णा भाऊंच्या स्वभावाचा आणि पौरुषसंपन्न पेचदारपणा हा त्यांच्या अखंड लेखनाचा धर्मच आहे. आपल्या अखंड, एकसूत्रात्मक आणि सलग साहित्यात अण्णा भाऊंनी मराठी मातीचे लावण्य आणि मराठी अंगामनाची पौरुषता यांचे चैतन्यशाली व सामर्थ्यवान चित्र रेखाटले : मग ती कादंबरी असो, कथा असो, नाटक असो. वग, तमाशा किंवा पोवाडा-असे काहीही असो; वशिष्ठ तटतटलेल्या मदमस्त बैलाच्या अंगांगात सणसणून राहिलेल्या रगीसारखी रंग ही अण्णा

'प्रातिनिधिक कथा' : प्रस्तावना

भाऊंच्या साहित्याची नस आहे आणि त्यांच्या जीवनातला सहज ऋजुभाव साऱ्या साहित्याला गळांमिठी घालून आहे हे अधिकच आहे. त्यामुळेच तर, गावकुसाबाहेरच्या घाणेरड्या वस्तीत दारिद्र्याचे दशावतार भोगलेल्या विषमतेच्या चरकात जीव पिळून निघालेल्या अंगावरची लवही दिसू नये अशा दारुण अवस्थेत पिचत पडलेल्या आणि सगळ्या परंपरांनी नकार दिलेल्या समाजावर अण्णा भाऊंनी आगपाखड केली नाही. नस्त्या आक्रस्ताळेपणाला वाव राखला नाही. मानवी जीवनातल्या ऋजुभावनेला साथीला घेऊन, क्षमाशील संतवृत्तीने अण्णा भाऊंनी 'माणसा'चे अलोट दर्शन घेतले. पंढरीच्या वारकऱ्याच्या धारणेने त्यांनी हे केले. जिथे माणसाला जगणे शिकवायचे आहे, माणसाने माणूस म्हणून जगण्याखेरीज त्या जिण्याला अर्थच नसतो, पण माणूस म्हणून जगायचे तर कसे जगायचे याचे आत्मबळ द्यायचे आहे, तिथे गर्भगाभे लाजाळूच्या बांधिलकीने हळुवारपणे हाताळावे लागतात; मर्मबंधांची उकल अवचटपणाने करून चालत नाही. अण्णा भाऊंनी हे इतक्या समर्थपणे जाणले होते की, तसे आणि तेवढ्या पातळीवरचे जाणणे क्वचितच घडते. यासाठी मनाजवळ नैतिक दृष्टीची धार्मिकता असावी लागते. अण्णा भाऊंच्या ठायी ही नैतिक तपश्चरणाची दृष्टी होती. त्यामुळे तर, साम्यवादाच्या टिळेमाळा घालूनही अण्णा भाऊंनी प्रचारी साहित्याचा हिणकसपणा निपटून काढण्यात यश घेतले आणि वैफल्यग्रस्त बनून माणसांना विद्रूप करण्याचे टाळले. उलट जे 'रंगविणे' अशक्य अशी कल्पना आणि रंगविणे शक्यच झाले तर त्याला साहित्याची कळा लाभणे केवळ असंभव अशी परंपरागत धारणा, ते अण्णा भाऊंनी सहजभावाने रंगवून दाखविले. अण्णा भाऊंची ही मान्यताप्राप्त खेळी, साहित्यनिर्मितीला आणि साहित्यसमीक्षेला नवे वळण आणि दिशा देणारी ठरली. अण्णा भाऊंसारख्या मांग जातीत जन्माला आलेल्या, मातीखालच्या मातीत गाडल्या गेलेल्या मराठीतल्या पहिल्या बंडखोर दलित साहित्यिकाची, मराठी साहित्यक्षेत्राच्या शेजसरीतील सगळी सफर मरगळत्या जीवनात प्राण ओतणारी आहे. सर्वस्पर्शी क्रांतीचे — बदलाचे — रणभूत जागवून अण्णा भाऊंनी मराठी साहित्याला लागलेला दारकॉड काढला, त्याला ताटी लावली आणि त्याचे महाद्वार बनविले. त्यातून अवघा सामान्य इकडेतिकडे करताना पाहिला. उघडउघड अर्धाकच्चा काळ असताना, अण्णा भाऊंनी हे केले. ते त्यांचे मोठेपण आहे.

अण्णा भाऊंनी अनेक साहित्यप्रकार हाताळून आपल्यातील लेखकाचे अनिर्यत्त्व प्रकट केले. माणसात लेखक होता. त्यामागे परिस्थितीची तराटणी होती, तिच्या बुडाशी प्रेरणांची नागीण सळसळत होती, लेखकाच्या विशिष्ट प्रतिभेची जात ओसंडत होती आणि वाचकवर्गाची निश्चिती डोळ्यांसमोर तरळत होती. — एवढ्या साम्यंतर कलाकृतींचे सृजन अटळ होते. अण्णा भाऊ त्याचे साधन झाले. त्यांनी ते केले आणि धक्के बसले. आक्षेपही झाले. ज्यांना लौकिकार्थातील वेगळेपणाचे धक्के बसलेल्यांनी

ते समजावून घेतले. वेगळेपणाचे सामर्थ्य आणि सौंदर्य, रूप आणि स्वरूप असे ह्या समजून घेण्याचे रूपरंग होते. पण असे काही नाहीच, कुटले काय झाले आहे नवीन? अशी ज्यांची धारणा होती, त्यांच्याकडून आक्षेप येत गेले. काही आक्षेप न कळण्यातून तर काही दूषित दृष्टीतून अशी ह्या आक्षेपाची मांडणी होती. अण्णा भाऊ उच्चमू नव्हते, मांग; म्हणजे दाणगट; रांगडे उच्चभ्रूसारखे कलाबतुपूर्ण बाह्यमय त्यांना कसे लिहिता येणार? म्हणजे रांगड्याचे साहित्यही तसेच रांगडे असणं हे एक, आणि दुसरे असे की, अण्णा भाऊंच्या साहित्यात एवढे असून असून असणार काय? बटबटीत, प्रखर वास्तव. केवळ राबस वास्तवाच्या भेदक दर्शनात साहित्य कसे असू शकेल? अण्णा भाऊ साम्यवादी; म्हणजे त्यांचे साहित्य भडक, अवास्तव व प्रचारी असणार, हे तिसरे. असे अनेकांचे कित्येक आक्षेप. पैकी सगळेच छोटे तसे नसले तरी मनाच्या दूषितपणामुळे आक्षेपांचा रंग अधिक गडद बनलेला. कदर होणे कठीण. स्वाभिमाना अण्णा भाऊंनी ती मागणेही अशक्य होते. खऱ्या रसिकाला कदर आपणाहून द्यायची असते. खरी रसिकता तीच असते. ते घडले नाही. कदर कृतघ्न बनली; मात्र अण्णा भाऊ साठे मराठी परंपरेशी कृतज्ञ राहिले. या सान्याच संदर्भात 'या देशावर आम्ही प्रेम तर का करावे?' किंवा 'या देशातल्या माणसांना आम्ही आपलं का मानावं?' असे प्रश्न अण्णा भाऊंनाही विचारता आले असते. पण त्यांनी ते विचारले नाहीत. समंजस जीवनदृष्टीने त्यांना ते विचारू दिले नाहीत. अण्णा भाऊंचा राग देशावर नव्हता. त्या देशातल्या, येणाऱ्या-जाणाऱ्या लोकांवरही नव्हता; तर त्यांच्या विचारप्रक्रियेतून-क्रियाप्रतिक्रियांतून आकाराला आलेल्या मनुजवैरी समाजरचनेला होता. ह्या समाजरचनेत परिवर्तन करायचे तर देशाची, त्यामधील माणसांची हेटाळणी करून उपयोग काय? तराटणी द्यायची तिथे ती जरूर द्यावी; पण नेहमी तराटून राहण्यात हाशील काय? अण्णा भाऊंच्या समंजस जीवनदृष्टीने हे केलेले नाही. ऐन युद्धाच्या वेळी काय हाती घ्यायचे आणि काय बाजूला ठेवायचे हे अण्णा भाऊ चांगले जाणत होते. म्हणून तर त्यांनी, हिऱ्यामोत्यासारखे शब्द जपून ठेवले, पै-पैशाला मिळणाऱ्या नकली मण्यासारखे उधळले नाहीत. उलट, शल्य उरी घेऊन मातीशी स्नेह जोडू इच्छिणाऱ्या ससाण्याप्रमाणे अण्णा भाऊंनी अर्थहीन जीवनातील अर्थपूर्णतेचा वेध घेताना मन्हाटी आणि खास करून मन्हाटी संस्कृतीचे संचित उभे केले. अण्णा भाऊंनी केलेला हा हिशेब लक्षणीय आहे.

अण्णा भाऊंच्या घराण्यात सात पिढ्यांत कुणी शिकून नाव केले नव्हते. अण्णा भाऊ जवळजवळ त्यापैकीच एक. लहानपणीच शाळेत जाऊन शिकायचे असते, हे थोडपोर होईपर्यंत तरी अण्णा भाऊंना कुठे माहीत होते? भण आई बालूबाईचे दुमणे सारखे मागे होते आणि हाताचे घोटे, दगडासारखे कठीण झाल्याच्या काळात — घोटे न वळण्याच्या स्थितीत — अण्णा भाऊंनी शाळेचे तोंड बघितले. पण तेही अगदी थोडा वेळ. एकदोन

'प्रातिनिधिक कथा' : प्रस्तावना

दिवसांसाठी जाऊन येण्यापुरते. अण्णा भाऊंची दृष्टी गतिमान, वृत्ती शाहिरि; साहजिकच मार्गे पाहत पाहत पुढे जाणे ही प्रवृत्ती. अण्णा भाऊ नित्यनेमाने शाळेकडे फिरकलेच नाहीत, याच्या मुळाशी या प्रवृत्तीचा सहयोग आहेच; पण आईची भुणभूणही चुकली नव्हती. ती सतत सुरू होती. तिला अण्णा भाऊंचे आश्वासक उत्तर होते, “शाळेत नाही गेलो तरी मरणार नाही आणि गेलो तरी जगेन असं मुळीच नाही.” पुढे अण्णा भाऊ स्वतः जगले आणि लोकांना त्यांनी जागविले. माणूस म्हणून जगण्याचा आणि जगविण्याचा त्यांनी अब्याहत आटापिटा केला. ‘माणूस म्हणून मानानं जगा आणि अभिमानानं जगू द्या,’ अशी अण्णा भाऊंची हाळी होती. ‘जगा आणि जगू द्या’ एवढाच मर्यादित आशीर्वाद नव्हता. जवळजवळ निरक्षर असलेल्या अण्णा भाऊंनी आत्मविश्वासरहित माणसाच्या मनात चैतन्याची समर्थ वेल रुजू घातली; एका उपेक्षिताने अन्य अनेक उपेक्षितांच्या जीवनात कोरलेली अक्षरशिल्पे, कित्येकांची जीवन झळाळून टाकणारी ठरली. बासरी, स्वरपेटी, बुलबुलतरंगसारखी वाद्ये उत्तम वाजविणाऱ्या अण्णा भाऊंनी, माणुसकीला पारख्या झालेल्या कित्येक सामान्यांच्या जीवनात गुप्त झालेल्या, अनेक वाद्यांचे सप्तसूर तन्मयतेने आळविले. सृष्टीच्या चातकाने आकाशाकडे मान करून सलिलाची प्रतीक्षा करावी तसे अनेकांना त्यातून जीवन जगण्याचे निमंत्रण मिळाले. त्यासाठी अण्णा भाऊंनी देव, दैव, दैववाद, धर्म, संस्कृती आदी ‘गुणा’मुळे मानवी जीवनावर दाटणारी काजळी झाडून ज्ञानविज्ञानाच्या प्रेरणा अंगीकारल्या; पराभूत, वंचित, उपेक्षित अशा साऱ्यांना मातीचे सत्य समजावण्याचा प्रयास राखला आणि दिवसेंदिवस ओसरत जाणारे मानवीपण व माणसाचे मूल्य कसे वाढत जाईल याचा शोध घेतला. अण्णा भाऊंनी माणसाच्या गुणदोषांसकट त्याच्यामधील विधायक ‘स्वधर्माचे’ स्वागत केले. त्याचे मनोगत सांगितले आणि उद्गानही केले. मात्र त्यासाठी कल्पनेचे आकाश बाजूला ठेवून मातीचे वास्तव स्वीकारले.

अण्णा भाऊंनी प्रत्यक्षानुभव, सहानुभव आणि परोक्षनुभव अशा साऱ्या माध्यमांतून लिहिले. अधिक भर वास्तवानुभूतीवर राहिला. अण्णा भाऊ सांगतात, “प्रतिभेला सत्याचं-जीवनाचं दर्शन नसेल तर, प्रतिभा, अनुभूती वगैरे शब्द निरर्थक आहेत. सत्याला जीवनाचा आधार नसला की, प्रतिभा अंधःकारातील आरशाप्रमाणं निरूपयोगी ठरते. मग कितीही प्रयत्न करून त्यात प्रतिबिंब दिसत नाही आणि कल्पकता निर्मळ ठरते. अगदी पंखविरहित पाखराप्रमाणे ती उडूच शकत नाही. जशी प्रतिभेला वास्तवाची गरज असते तद्वतच कल्पनेलाही जीवनाचे पंख असणं आवश्यक असतं. आणि अनुभूतीला सहानुभूतीची जोड नसेल तर आपण का लिहितो याचा पत्ताच लागत नाही.” अण्णा भाऊ जीवनवादाची प्रस्तावना करताना प्रतिभा आणि कल्पकता यामध्ये जीवन उभे करतात. त्या दृष्टीने जीवन हा दोहोमधला पूल आहे. हरिभाऊ आपटे यांच्यानंतर इतक्या

कलापूर्ण चतुराईने वास्तव उचलणारे अण्णा भाऊ हे एक अग्रक्रमाचे लेखक आहेत.

अण्णा भाऊंनी स्वतःला जाणवलेल्या जाणीवांनुसार, गाठी न बांधता नि न सोडता लेखन केले. अण्णा भाऊंनी मजबरोबरच्या एका खाजगी चर्चेत म्हटले होते: “आपण शाहीरगडी. पुरोहितपण करायचं माहीत नाही. त्यामुळं आपण आपल्या साहित्यात गांठी मारण्याचा आणि गाठी सोडण्याचा प्रकार काही केलेला नाही.” याचा अर्थ, अण्णा भाऊंनी कलात्मकतेची बूज राखली नाही असे नाही; ती राखण्याचा प्रयत्न केला. कदाचित गंभीरपणे केला नाही असे वाटत नाहीच असे नाही; पण केला हे नाकारता येत नाही. मानवी मनातील मूलभूत विधायक प्रवृत्तींना आवाहन करून, त्यामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचे साहित्यामधील सामर्थ्य अण्णा भाऊंनी कलामूल्यांपेक्षा अधिकचे मानले. अधिक मोलाचे मानले. कलामूल्यांचा विचार केला, पण त्याची कलाबतू होऊ दिली नाही. अण्णा भाऊंच्या मनात साम्यवादाची जाज्वल्य निष्ठा होती. पण त्याचा अर्थ लेखनात लाल धूळ, लाल टापा, लाल माती असे सारे लालीलाल नव्हते. उरात सदैव समाजवादाची आच होती, पण सारखे साम्यवादी बाळबोध घडेच भरविले गेले असे नाही. असे मानणे ही वंचना आहे. असेही लेखन अण्णा भाऊंनी केले; पण त्याची आणि ह्याची दोहोंची जात वेगळी. त्यांची सांगड घालता येत नाही. कुणा एकाचे महत्त्व चढविण्यासाठी किंवा उणावण्यासाठी तशी सांगड घालणे इष्ट नाही. कलात्म आणि प्रचारात्म असे अण्णा भाऊंनी लेखनाचे पूर्णतः दोन वेगळे प्रांत केले. शक्यतो त्याच्या सीमारेषा जपल्या. आवश्यक तिथे जरूर ते रंग उधळून दिले. शक्य तिथे मिश्रण केले; योग्य जागी संयुग साधले; अशक्य त्या जागी सरळसरळ वेगळेपण उभे केले. अण्णा भाऊंनी केळीच्या गाभ्यासारख्या ‘फकिरा’, ‘वैजयन्ता’, ‘वारणेच्या खोऱ्यात’, ‘अलगूज’, ‘माकडीचा माळ’, ‘चंदन’, ‘वारणेचा वाघ’, ‘रानगंगा’, ‘विष्णुपंत कुलकर्णी’, ‘बिलवरी’, ‘रानगा’, ‘कोंबडीचोर’ अशा काही कथा-कादंबऱ्या निर्मिल्या; तर ‘बिलंदर बुडवे’, ‘मूक मिरवणूक’, ‘खापऱ्या चोर’, ‘माझी मुंबई’, ‘अकलेची गोष्ट’, ‘बेकायदेशीर’, अशा वगनाट्यांतून सरळसरळ धुमधडाकेबाज प्रचाराची लयलूट केली. त्यामुळे एका अण्णा भाऊंत दोन अण्णा भाऊ दिसले तरी, त्यांनी लेखन-प्रयोजन आणि कलावंत लेखणी यांस नेहमीच अधिक मानले. कदाचित अपवाद करता समप्रमाण ठेवले. कुठे कमीअधिक आढळले तरी ते प्रसंगोपात; शक्यतो समान पातळीवरच राखले. आणखी एक घडले ते हे की, पुरोगामी प्रवृत्तीचा पुरस्कार करणाऱ्या अण्णा भाऊंचा काव्यात्मा मराठी सारस्वताचा होता याचे दृश्यफल दिसले. मराठी मातीचे, तिच्या गुणदोषांसकट, पुऱ्या अंगोपांगांसह अण्णा भाऊंनी प्रतिनिधित्व केले. केवळ चार घटका करमणूक करावी म्हणून काही अण्णा भाऊंनी लिहिले नाही. हे त्यांच्या लेखन-पठडीत बसत नव्हते. अस्पृश्य जीवनाचे उद्गान, नव्या वाङ्मयीन जाणीवा अधिक कलामूल्यांची

‘प्रातिनिधिक कथा’ : प्रस्तावना

झोपेल तेवढी ताण राखून अण्णा भाऊंनी वेगळ्या दृष्टीने प्रबोधन केले. प्रबोधनात्मक लेखन हे अण्णा भाऊंच्या लेखनाचे कळसूत्र आहे.

अण्णा भाऊंच्या चरित्र-आत्मचरित्रांचा या प्रबोधनात्मक कळसूत्राला आधार आहे : अगदी बालवयात अण्णा भाऊंनी कल्याणला आपल्या बापाबरोबर कोळसे भरले, कापडाचे गट्टे पातुंगळीला लावून फिरणाऱ्या फिरस्त्याबरोबर तशीच गाठोडी पाठीवर लादून हिंड हिंड हिंडले, मोरबाग गिरणीत झाडूवाल्याचे काम केले, पुढे त्याच गिरणीत झाडूवाल्याचे कसबी कामगार कार्यकर्ते म्हणून त्रासन खात्यात लागले, साम्यवादी पक्षाचा गंडादौरा बांधून सामान्य कार्यकर्ते म्हणून, अनेक ओझी घेऊन वणवण भटकले. बापू साठेच्या तमाशात नाचले. असे खूप खूप घडले. वैयक्तिक आणि सामाजिक अशा दोन्ही जीवनात. पण अण्णा भाऊंनी कडवी जिद्द टाकली नाही. तिलाच लेखनात प्रमुख रसाचे स्थान दिले. वाळवे तालुक्याचा वारसा सांभाळणाऱ्या 'त्या' फकिराचे अण्णा भाऊ भाचे : त्यांच्या जन्माला दोन-चार दिवस होतात न होतात तोच धनाढ्य इंग्रजांचा खजिना लुटून घोडदौड करीत वाटेगावला फकिरा, अण्णा भाऊंच्या झोपडीपुढे दत्त म्हणून उभा झाला आणि घोड्यावरची मांड थोडीही ढिली न करता बाळबाळंतिणीसाठी दोन ओंजळी सुरती रुपये देऊन पुढे गेला. त्या टापांची लय अण्णा भाऊ पुढे कधीच विसरले नाहीत. अण्णा भाऊंच्या लेखनातून ह्या 'गॅलॉपिंग स्टेप्स'चा प्रत्यय पुनःपुन्हा येतो. उदाम कलंदर वृत्तीने अण्णा भाऊंनी, पोटतिडकेमधून तटस्थता वगळून, भावनेतून चिंतनाला गाळून, शक्तीतून संयमाला दूर ठेवून आपल्या अमाप शक्ती चौखूर उधळल्या. आयुष्याच्या संध्याकाळी तर त्या फारच इतस्ततः फेकल्या गेल्या. साम्यवादी विचारप्रणाली, व्यक्तिगत जीवनाची झालेली होरपळ, आंतरराष्ट्रीय भाषांतून लेखनाला लाभलेला प्रतिसाद, त्यामुळे अण्णा भाऊंच्या कलावंत मनाने गमावलेला असंतुष्टपणा, माणसे विद्रूप करायची नाहीत अशी प्रतिज्ञा असूनही प्रत्यक्ष भोवताली गोळा झालेला विद्रूप माणसांचा गोतावळा, दारिद्र्याच्या खाईत आयुष्याची झालेली कुतरओढ, ज्यांनी घडविले त्यांनीच अखेरच्या क्षणी धिक्कारल्याचे मनस्वी दुःख — अशी आणि यासारखी त्याची अनेक कारणे असतील. कारणे काहीही असली तरी त्यामुळे अण्णा भाऊंच्या लेखनात काही 'अशुद्ध' येऊन राहिले हे नाकारून चालत नाही. स्वाभाविकच इतर काही मुद्दे लक्षात ठेवूनही, यामुळे, अण्णा भाऊंना वाड्मयीन यश लाभले तरी वाड्मयीन श्रेय दूर राहिले हे मान्य करणे जरूर ठरते. अण्णा भाऊंनी अण्णा भाऊंना 'जपले' नाही. इतरांनी त्यांचो 'कदर' केली नाही. साहजिकच फुले-आंबेडकरांचा वारसा घेऊन उभे राहिलेले, मराठी साहित्य-संस्कृतीची परंपरा न नाकारणारे अण्णा भाऊ पहिले दलित बंडखोर लेखक झाले; पण विशिष्ट मर्यादितपर्वत जीवनाची काव्यात्म जाणीव असलेल्या अण्णा भाऊंचे अखंड साहित्य त्यांच्या चरित्र-आत्मचरित्राची अपुरी कहाणी ठरली. अण्णा भाऊंची ही वाड्मयीन

शोकांतिका आहे.

अण्णा भाऊंनी, सर्वसामान्यांचे 'दुर्बळ जिणे' बदलण्यासाठी 'बंडाचा झेंडा' हाती घेतला आणि 'विजयी रण' करण्याची ईर्ष्या बाळगली. श्रमधारा आणि रक्तधारा यांनी साहित्याची धार धरली. कथा, कादंबरी, नाटक, पोवाडे, तमाशे, पक्षकार्य असा साऱ्या माध्यमांची राबणूक अण्णा भाऊंनी पुरेपूर करून घेतली; आणि श्रमिकांच्या राज्याचे स्वप्न पाहिले. लेखनात मोत्याचे खडे घातले आणि अग्निस्फुल्लिंगाही पेटविले. असंतोष कसा असतो, कसा तुटून पडतो, प्रस्थापित - अप्रस्थापित यांत उलथापालथ कशी करतो, माणूसच माणसाला किती हीन बनवितो आदी साऱ्यांचे दर्शन देताना, अण्णा भाऊंनी शोधले काय असेल तर माणूस कुठे आहे आणि कुठे नाही हे. संवेदनशील मनाने त्यांनी त्याचा अखंड शोध घेतला. जीवनाच्या शाळेत घेतलेल्या स्वानुभवातून घेतला. अण्णा भाऊंनी म्हटले आहे, "मी जे जीवन जगतो, जगत आहे नि जे मी अनुभवले आहे, तेच मी लिहितो. माझी माणसे मला कुठं ना कुठं भेटलेली असत, त्यांचं जगणं-मरणं मला ठाऊक असतं." अण्णा भाऊंसारखा पिळदार साहित्यिक आपल्या माणसांबरोबर कित्येक मरणे मरत असतो आणि जगणे तर अव्याहत सुरू असते. त्याला आपल्या माणसाचे नुसते जगणे-मरणे ठाऊक असून चालत नाही. माणसांचे थोडे बाजूला ठेवले आणि स्वतःला झालेल्या ललितकृतीचाच विचार केला, तर त्याहून वेगळी अशी स्थिती नसते. हरेक कलावंत आपल्या प्रत्येक कलावृत्तीबरोबर काही प्रमाणात जगत आणि मरत असतोच. साहित्यिकाने आपल्या साहित्यावर पोटच्या मुलाप्रमाणे प्रेम करावे, हे सूत्र सर्वसाधारण साहित्यिक थोडेच अमान्य करीत असतो? पण अण्णा भाऊंसारखा साहित्यिक आपल्या साहित्यावर त्यापलीकडले, आभाळ भरून उरणारे प्रेम करतो. अण्णा भाऊ सांगतात: "साहित्यिकानं वाधिणीप्रमाणं प्रेम करावं. वाधिणीचं एखादं पिल्लू मलूल अगर चपळ निघालं नाही तर ती ते खाऊन टाकते. त्याप्रमाणं साहित्यिकानं स्वतःच्या चुका गिळून टाकाव्यात व समृद्ध ते राहू द्यावं." सरत्या काळातील अण्णाभाऊंची लेखनकामाठी ही निकस साहित्याच्या निर्मितीची चुकांची मालिकाच होती. ती गिळून टाकण्याची, अण्णा भाऊंना काळानेच संधी नाकारली.

काळ ती यथावकाश दुरुस्त करून घेईल. काळ कुणाचा मुलाहिजा ठेवत नसतोच. अण्णा भाऊंनी स्वतःभोवती आखून घेतलेली किंवा ध्यायला लागलेली मर्यादांची चौकट अनेक मलूल साहित्य-पिल्लांच्या निपजण्याला बर्कशी कारण ठरली. इतर अनेक कारणे जोडीला आहेत. स्वानुभूतीतूनच रेखाटनाची आकांक्षा, लेखनप्रयोजनाची बरपांभी व्यापक पण आकुंचित कक्षा, बदलत्या जगाच्या आकलनातील कमकुवतपणा, चिंतनाला बगळून चेंतावणीवर असलेला भर, आदी कित्येक कारणानी, काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत, अण्णा भाऊंना डोळे लकाकून टाकणारे सामर्थ्य दिले आणि मर्यादा ओलांडल्या. तिचे काही

काळ डोळे झाकून घेणे बरे असेही झाले. अण्णा भाऊंना अनेकदा अनेकांकडून चकवा मिळाला, पण त्यांना त्याचे आकलनच होऊ शकले नाही. आकलनाच्या अल्याड राहून अण्णा भाऊ 'वैजयंता'च्या 'प्रस्तावने'मधून पुनःपुन्हा धोशा लावत गेले की, "जो कलावंत जनतेची कदर करतो त्याचीच कदर जनता करते, हे मी प्रथम शिकून नंतर लेखन करित असतो. माझा माझ्या देशावर, जनतेवर नि तिच्या संघर्षावर अढळ विश्वास आहे. हा देश सुखी, समृद्ध नि सभ्य व्हावा, इथं समानता नांदावी, या महाराष्ट्रभूमीचं नंदनवन व्हावं अशी मला रोज स्वप्न पडत असतात. ती मंगल स्वप्न पाहत पाहत मी लिहित असतो. केवळ कल्पकतेचे कृत्रिम डोळे लावून जीवनातील सत्य दिसत नसतं. हे सत्य हृदयात मिळवावं लागतं. डोळ्यांनं सर्वच दिसतं. परंतु ते सर्व साहित्यिकाला हात देत नाही. उलट, दगा मात्र देतं. माझा असा दावा आहे की, ही पृथ्वी शोषाच्या मस्तकावर तरली नसून ती दलितांच्या तळहातावर तरली आहे. त्या दलितांचं जीवन तितक्याच प्रामाणिक हेतूनं नि निष्ठेनं मी चित्रित करणार आहे नि करीत आहे." अण्णा भाऊंनी असे धोशे निष्ठापूर्वक लावले तरी त्यातील तकलादूपणांमुळे त्यांनी वाड्मयीन श्रेय गमावण्यास साहाय्यच पोचविले. अण्णा भाऊंचा मनःपिंड माणुसकीने ओथंबलेला होता, करुणेने निथळलेला होता. जे जे म्हणून कुणी अंधारयात्रिक असतील त्यांना सूर्यसन्मुख करण्याचे अण्णा भाऊंचे व्रत होते. अण्णा भाऊंचा 'दलित' जातवाचक दलित नव्हता. त्यापलीकडे तो उभा होता. शोषित, श्रमजीवी मग तो कुणीही असो, तो दलित, अशी अण्णा भाऊंची व्याख्या होती. त्याला जातपात-पंथ-धर्मभेद याची कसलीच बंधने नव्हती. माणसाच्या जगाचे अण्णा भाऊ वाचन करीत होते : माणूस असणाऱ्या आणि नसणाऱ्या माणसाचे हे जग होते. त्याच्या संघर्षशील, जिद्दी, वृत्ती-प्रवृत्तीमध्ये, वेदना-विद्रोहामध्ये शोधप्रक्रिया सुरू होती. नशिबी आलेल्या आयुष्याच्या भोगवट्याने अण्णा भाऊंच्या साऱ्या भुका व तृष्णा कडवट करून टाकल्या असल्या तरी वैयक्तिक आयुष्याचा जंजाळ अण्णा भाऊंनी आपल्या लेखनात कधी पसरून दाखविला नाही. माणसे फार आवडणाऱ्या, त्यांच्यातील महान श्रमशक्तीवर कमालीची श्रद्धा असणाऱ्या अण्णा भाऊंच्या लेखननिर्मितीचा स्रोत मानव्यावरील श्रद्धानिष्ठेत अधिक आहे. जगावर उत्कटतेने प्रेम करतो त्याच्या ठायी बौलण्या-लिहिण्या-करण्याचे सामर्थ्यही येते. बऱ्यावाईट जगावर अष्टांगांनी प्रेम करायला शिकल्याखेरीज माणसाला विपुलतेने, सातत्याने व समग्रपणाने लिहिता येणेच अवघड आहे : काही साहित्यिक लेखनाच्या दृष्टीने लवकर संपतात आणि काही दीर्घजीवी ठरतात. यामागे मानव्यनिष्ठा हा एक प्रमुख घटक आहे. अण्णा भाऊंनी 'स्वधर्म' जाणला. स्वतःचा धर्म तोच 'सर्वांचा धर्म' अशी हाळी मात्र दिली नाही. अण्णा भाऊंना लढा मान्य होता, आक्रोश नामंजूर म्हणून तर अवास्तव असमंजसपणाने त्यांनी कशाचा धिक्कार केला नाही, तसा अनावर उताविलेने

कशाचा स्वीकारही झाला नाही. कुठल्याही रीतीची विकृती चित्रित न करता, माणसे विद्रूप न करता विकृत बनलेल्या जीवनाची तळामुळातली बैठक बदलणे शक्य आहे काय याचा विचार अण्णा भाऊंनी सतत केला. त्यासाठी फार खोलवर चिंतनात ते घुसले नाहीत; घुसले असते तर आहे याहून अधिक वाङ्मयीन श्रेयाचे धनी झाले असते; पण अण्णा भाऊंनी सारे तळमळीवर, मनःपूर्वकतेवर, पोटतिडकीवरच भागवून नेले. समाज केवळ भौतिक दृष्टीनेच समृद्ध होऊन चालत नाही तर नैतिक दृष्ट्याही त्याला अधिष्ठान असावे लागते. अण्णा भाऊंची ही धारणा होती. जळणाऱ्याला जळू द्यावे किंवा जाळणाऱ्याला जाळू द्यावे हे मानवतावादी प्रतिभावंत साहित्यिकाला पाहणे अशक्य असते. साहजिकच अण्णा भाऊंना स्वधर्माच्या कवेत जेवढे जेवढे म्हणून सामावणे शक्य तेवढे त्यांनी बीज म्हणून कवटाळले, रुजू घातले. त्यामुळे हातात सदैव चूड असलेल्या अण्णा भाऊंच्या मस्तकात नेहमी माणूस, माणुसकी आणि न्याय इत्यादीचे चक्रीवादळ घोंघावत राहिले आणि अण्णा भाऊंनी 'चिखलातील कमळां'नी 'अग्निदिव्य' उभे केले. 'वारणेच्या खोऱ्यात' 'अलगूज' घुमविले. 'माकडीच्या माळा'वर 'केवड्याचे कणीस' रुजू घातले. 'आग', 'अहंकार', 'वैर'ला 'रूपा'कार दिला. धो धो लिहिले. पण एवढे पुरेसे नव्हते. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील एकदेशीपणा हा तसा त्यांना मागे खेचणाराच होता. अण्णा भाऊंनी शैलीकार श्री. म. माटे यांच्यानंतर पहिल्यांदा दलितांचे प्रत्यकारी चित्रण केले किंवा त्यांनी मध्यमवर्गीय जीवन लेखनाचा विषय केला नाही; या तशा मर्यादित कौतुकाच्या बाबी ठरतात. खरे महत्त्वाचे हे आहे की, अण्णा भाऊंनी माणसाला माणूस दाखविला. कलात्मक आणि प्रचारात्मक दोन्ही रीतींनी! जे जे अन्यायाखाली भरडले जातात; दुःख, दारिद्र्य, दैन्य, दुखणे, दुरवस्था आदी अवस्थांनी हैराण होतात; परिस्थितीच्या चरकाखाली चिरडले जातात; उपेक्षा अवहेलना, हेटाळणी, अपमान यांच्या दाहक चटक्यांनी अगतिक बनतात; ते सारे, मग ते कुणीही असोत, अण्णा भाऊंना आपले वाटतात. अण्णा भाऊंमधील कलावंत त्या सर्वांशी अतूट नाते जोडतो. जातपात-धर्मपंथ भेदातीत अण्णा भाऊंनी, स्वतःच्या अनाठायी आग्रहातून लेखन करून मराठी साहित्यात अस्पृश्यतेचे प्रस्थापन केलेले नाही. अण्णा भाऊंच्या एकलक्ष्यी साहित्यामधील ही लक्षणीयता विशेष स्वरूपाची आहे. म्हणून तर, अण्णा भाऊंचे साहित्य ग्रामीण, प्रादेशिक आणि दलित यांच्या अंतर्बाह्य स्वरूप-रंगात बुचकळून जाऊनही, त्यापलीकडे ते गेल्याचे दिसते.

अण्णा भाऊंचे समग्र साहित्य गाळात रतून बसलेल्या हत्तींच्या कळपाप्रमाणे, शिळेखाली ध्येयआकांक्षा पार गेलेल्या लोकजीवनातील स्पंदनांचे विविधस्पर्शां आरेखन आहे. मानवतावादी शाहीर असलेल्या अण्णा भाऊंनी फिजिशियन आणि सर्जन अशी दोन्ही कामे एकदमच केली. जनतेच्या नाडीवर नेमके बोट ठेवले. साहित्यातून विचारी

व विकारी मनांचे दर्शन घडविताना निर्बीज पंखपानांच्या स्वजिल वातावरणात अण्णा भाऊ कधी रमले नाहीत. धरसोड किंवा तडजोड जमली नाही. एक तर रोमांच उठावेत, दलितांना न्याय मिळताच आत आत कुठे तरी बरे वाटत जावे किंवा झेंडूच फुटावा असे अण्णा भाऊंच्या एकत्रित साहित्याचे स्वरूपच आहे. अण्णा भाऊंच्या साहित्याने 'मुक्ति कोन पथे?' असा दीनवाणा 'आ' करून हताशपणे वाट पाहत, ताटकळत असलेल्या व्यथांना कधी कणवेने, कधी सहानुभूतीने, कधी अंतर्मुख होऊन तर कधी आंतरअग्नी फुलवून मुखर करण्याचा प्रयत्न केला. आशयाचे बलदंडपण, अश्वत्थाच्या सळसळीसारखा ध्येयवाद, क्रांतदर्शी मानवतावाद आणि हृदय विधून टाकणारी नितांत जिक्काळ्याची लोभसवाणी तळमळ याद्वारा साहित्यविषयक सरळ गणिताने, अण्णा भाऊंनी साहित्याची शिखरांमागून शिखरे पायांखाली घातली. लिहावेसे वाटते म्हणून आणि लिहिल्याखेरीज राहवतच नाही म्हणून लिहिणारे अण्णा भाऊ हे लेखक होते. उबवणे आणि कृत्रिम रीतीने सजविणे हे अण्णा भाऊंच्या स्वभावातच नव्हते. साहजिकच माणसांविषयी, ज्या माणसांवर प्रेम केले, त्याविषयीच अण्णा भाऊंनी लिहिले. महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा आसूड'ची परंपरा चालविणाऱ्या अण्णा भाऊंनी धनवंत धर्माध-विकारवंतांच्या विचारकृतीवर 'भीमरावपंथी' घणाघात घातले.

प्रथम मायभूच्या चरणा ।

छत्रपती शिवबा चरणा ॥

स्मरूनी गातो कवना ॥६॥

अशा दुर्दम्य श्रद्धेने त्यांनी सामान्यांची जीवन-कवने गायिली. सज्जड धुळ्याक्षरे गिरविली. भेदरलेल्या, हतबल झालेल्या, लढाई विसरू पाहत असलेल्यांच्या मनात नवे त्राण आणि बळ आणले. सारे हिशेबी गणित उधळून देऊन केले. त्यामुळे इतरांना हिशेब जुळविणेही कठीण गेले, तसे दिसते.

त्यामुळे प्रचलित साहित्य-चौकटीतही विचार करणे क्रमप्राप्त ठरेल. अमुक एक प्रकारचे साहित्य हेच साहित्य, तसेच नसले तर नव्हे. अमकी अमकी चौकट, त्यातच सारे साहित्य बसते. नसले तरी ठोकून ठोकून बसविले पाहिजे; असा आग्रह अनाठायी असला तरी अण्णा भाऊ त्यात अडकले यात शंका नाही. साहित्य हा चैतन्यपूर्ण जीवनाचा, मानवी आत्म्याचा प्रकट हुंकार आहे. तो चौकटीत असेल अगर चौकटीच्या बाहेर असेल; नेमका कशात असेल-बसेल हे सांगणे शक्य नाही. स्वसंवेद्य, स्वयंपूर्ण चैतन्यशीलतेच्या अवतीभवतीच्या बंधनांचा विचार कसा करता येणार? ते शक्य नसते. पण प्रस्थापित साहित्य-संप्रदाय नेमके तेच करीत असतात. मग स्वतःला न्याय्य व दुसऱ्यालाही न्याय्य करण्याच्या आविर्भावात अन्याय्य करून मोकळे होत असतात. अण्णा भाऊंच्या बाबतीत हेच घडले. उच्चभ्रूंच्या प्रस्थापित साहित्य-संप्रदायाने नवी

म्हणून काही वाङ्मयीन मूल्ये, आकृतिबंध, नव्या जाणीवांचे मानसशास्त्रीय संशोधन, नेणीवेचे रेखांकन, कलेचे तलस्पर्शी दर्शन इत्यादी स्वीकारली, त्याबाबत आग्रही वृत्ती राहिली. परिणाम असा झाला की, अण्णा भाऊ (आणि तत्सम अनेकांचे) साहित्य अनुल्लेखनीय ठरले. उल्लेख करावाच लागला तेव्हा ते अ-कलात्मक म्हणून बाजूला सारले गेले. पण एखादा साहित्य-संप्रदाय प्रस्थापित करित किंवा होत असताना त्याबाहेरही काही राहून आपले प्रभुत्व प्रस्थापित करित असतो; त्याचाही एक साहित्य-संप्रदाय स्थापित होऊ शकतो; हे एका बाजूने विसरले गेले तर दुसऱ्या बाजूने कालानुसार कलामूल्ये बदलली तरीही वाङ्मयाचे म्हणून एक शाश्वत मूल्य आहे, हे अमान्य करता येत नाही, हे नामंजूर करण्यात आले. परिणामी अण्णा भाऊंसारखे साहित्यिक उपेक्षित राहिले. प्रचलित टीकाकारांना उल्लेखनीय वाटले नाहीत. एकूणच मराठी समीक्षा मागेपुढे किती आहे, त्याचे हे प्रमाण आहे.

पण अण्णा भाऊंनी आपला सूर बदलला नाही, कथा-कादंबऱ्या इत्यादी वाङ्मय लिहिले. सातत्याने व पोटतिडिकीने लिहिले; उन्मळून लिहिले आणि पैसा हवा होता म्हणूनही लिहिले. दुसऱ्या प्रकारचे लिहिणे अर्थातच हीण मिसळल्यागत आहे. पहिले सकस आणि अब्बल आहे. विपुलता किंवा लोकप्रियता हे वाङ्मयीन गुणवत्तेचे लक्षण नाही; पण या विपुलते-लोकप्रियतेमागील दृष्टी महत्त्वाची आहे. अण्णा भाऊंच्याजवळ अशी विलक्षण पोटतिडिकेने सळसळणारी ध्येयदृष्टी आहे. आतडी पिटवटून यावीत, तटातट तुटावीत, मस्तक चक्रावून जावे, उभे जीवनच बेहोष व्हावे; अशी दारुण परिस्थिती या ध्येयदृष्टीने नजरेखालून घातली आहे. त्यातून अण्णा भाऊंच्या साहित्याने ठसकेबाज पीळ घेतला आहे. बाभळीच्या गाठीगत रूप मिळविले आहे. हा पीळ सुटतो आणि रूप निदर्शनास येते, ते अण्णा भाऊंच्या संबंदात दोन प्रश्नांची उत्तरे घेण्याने। ते असे :

१. जीवनाकडे पाहण्याची अण्णा भाऊंची दृष्टी कोणती आहे? आणि

२. अण्णा भाऊंनी लिहिले ते का लिहिले? कुणासाठी लिहिले?

तसे पाहता हे दोन्ही प्रश्न परस्परावलंबी आहेत, परस्परपूरक आहेत. एकमेकांत ते असे गुंतून गेले आहेत की त्यांचा वेगवेगळा विचार करणे काहीसे जिकिरीचे ठरणार आहे. कारण अण्णा भाऊंनी जीवनमूल्ये आणि कलामूल्ये यांचा समन्वय कलाकृतीत घालण्याचा यशस्वी-अयशस्वी प्रयत्न सतत केला आहे.

अण्णा भाऊंनी काही जीवन-मूल्ये मानलेली आहेत. कुणी काही म्हटले, मानले तरी अण्णाभाऊंनी आपली जीवन-मूल्ये सोडलेली नाहीत की टाकलेली नाहीत. अण्णा भाऊ कम्युनिस्ट आणि त्यांच्या विचारसरणीशी काही ही मूल्यकल्पना सुसंगत नाही. जीवन-मूल्ये वगैरे कल्पनासंबंधी कम्युनिस्ट काय मानतो? कम्युनिस्ट नेते श्री. अ. डांगे यांनी

‘वाङ्मय आणि जनता’मध्ये म्हटले आहे ते असे : “जीवनात अनादी, अचल अशी मूल्ये मुळीच नसतात; कारण खुद्द जीवन हेच अनादी अगर अचल नसते. आजपावेतो मानवी जीवनाने जर सर्वांत मोठा ध्यास घेतलेला असेल तर तो भौतिक वस्तू मिळविण्यासाठी झगडण्याचा; जीवन शक्य करण्यासाठी — जीवन जगवून ते वाढीस लावण्यासाठी — झगडण्याचा. या भौतिक वस्तू, ही भौतिक मूल्ये निर्माण करावयाची व वाटून घ्यायची यासाठी युगायुगातील स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांशी सामाजिक नाती जोडली आणि ती अशा रीतीने जोडली की, जेणेकरून आपल्या भौतिक सुखसोयींची वाढ व्हायला मदत व्हावी. या सामाजिक नात्यातूनच दरेक युगामध्ये स्त्री-पुरुषांच्या नैतिक व नीतिशास्त्रीय, भावनात्मक स्वभावविशेषांची जोपासना झाली. प्राथमिक गण समाज, गुलाम समाज, सरंजामी समाज, भांडवलशाही समाज व सोविएत समाज असे समाज स्त्री-पुरुषांनी मानवी इतिहासाच्या वेगवेगळ्या युगांत स्थापन केले. या समाजातील सामाजिक नाती — वर्गीय नाती — ही आपापल्यापरी वेगवेगळ्या नैतिक व भावनात्मक स्वभावविशेषांनी युक्त अशी आहे. जेव्हा एकंदर समाजाच्या भौतिक सुखाची वाढ प्रचलित सामाजिक नात्यापायी अडून राहते — मग ही नाती गुलाम व मालक अशी असोत, भूदास व जमीनदार अशी असोत, कामगार व कारखानदार अशी असोत — आणि जेव्हा दलित व पिळगी जाणारी जनता या अडचणीतून बाहेर पडायचा मार्ग शोधू लागते तेव्हा ती नवी मूल्ये, नव्या भावना, नवी सत्ये, नवी वास्तवता निर्माण करते. जुन्या नात्यांना उचलून धरणारे हे प्रतिगामी ठरतात; बदललेल्या अगर बदलणाऱ्या नात्याचे पोवाडे गाणारे हे प्रगतिशील — पुरोगामी — ठरतात. सामाजिक इतिहासाचा हा एकच एक शास्त्रीय सिद्धान्त आहे.

खरे जीवनदर्शन ते हेच आणि म्हणून खऱ्या कलेचे मोजमाप करायला मानदंड हा एकच. मात्र त्या युगातल्या कलाकृतीचे, आपापल्या काळातल्या पिळग्या जाणाऱ्याचे, राजकीय व आर्थिक कार्यक्रमांचे जाहीरनामे फडकावले तरच ती कलाकृती प्रगतिशील व त्या युगाची खरी प्रतिनिधिक होऊ शकते, असा याचा अर्थ नव्हे. जी कलाकृती आपापल्या युगातल्या ‘सत्या’शी, ‘वास्तवते’शी ‘मानवते’शी खरोखर समरस होते, ती आपला आविष्कार करण्यासाठी आपली स्वतःची स्वतंत्र रीत ती शोधून काढते, आपापल्यापरी स्वतंत्र रूप धारण करते. जी कलाकृती अशी समरस होत नाही, जीवनाच्या वास्तवतेपासून स्वतःची फारकत करून घेते, तिला उतरती कळा लागते, ती पोकळ ठरते.” यामधील शास्त्रीय सिद्धान्त आणि तदनुषंगिक विवेचन इत्यादींशी अण्णा भाऊ सर्वसाधारणपणे सहमत असले तरी जीवनात ते काही ठाम मूल्ये मानतात यात शंका नाही. अण्णा भाऊंच्या दृष्टीने ही मूल्येही अगदी स्पष्ट आहेत, ती अशी : देशाचे स्वातंत्र्य, स्त्रीचे शील, पुरुषाचा स्वाभिमान आणि मानवाची प्रतिष्ठा. याबाबत

तडजोड नाही, कसनुसेपण नाही. तडजोड करू पाहतो तो नाहीसा होतो, इतिहास त्याला क्षमा करित नाही. इतिहासाला ते साफ नामंजूर असते; कारण यावर जीवनाचे 'अस्तित्व' असते, जीवनातील 'बास्तवता' निर्भर असते. देशाची मान मोडली, स्त्रीचे शील भंगले, पुरुषाचा स्वाभिमान खचला, माणसाची मानच मोडली, तर ताठ मान कुणाची राहिल? कशासाठी राहिल? अण्णा भाऊंचा असा प्रश्न आहे.

या प्रश्नामागे विशिष्ट सूत्र आहे. अण्णा भाऊ व्यक्तीचा विकास पाहत नाहीत, तर समाजाच्या विकासाकडे लक्ष देऊन राहतात. व्यक्तिरूप नव्हे तर समष्टिरूपात ते साऱ्यांचा विकास पाहतात. कारण समाजाच्या विकासात व्यक्तीचा विकास असतो आणि व्यक्तीचा विकास म्हणजे त्याच्यामधील 'सत्'चा, 'ऋत'चा विकास; हा विकास व्यक्तीबरोबर समाजाला मोठे करतो. म्हणून व्यक्तीव्यक्तीचा मिळून बनलेला समाज गुणपूर्ण कसा होईल, कसोटीला कसा उतरेल याचा विचार अण्णा भाऊंच्या वाङ्मयात लहरत असतो. अण्णा भाऊंच्या साहित्यामधील एकही पात्र असे नाही की जे दुर्गणी बनले आहे. उलट दुर्गुणी पात्रे सदगुणी बनावीत आणि समाजाच्या उपयोगी ठरावीत असाच प्रयत्न आहे. या प्रयत्नात 'तरल' कला असलीच पाहिजे असा अण्णा भाऊंचा आग्रह नाही. प्रामुख्याने परिणामावर लक्ष असल्याने असा आग्रह ते धरू शकत नाहीत. साहजिकच सद्व्यक्ती, सत्प्रवृत्ती आणि सद्वर्तन इत्यादींकडे अण्णा भाऊंची धाव असते. ही धाव आपल्या पात्रांकरवी ते पुरी करतात. त्यातील काही तर समाजाच्या खालच्या तळापर्यंत झिरपत पाझरत येईल असे मानतात. तशी श्रद्धा उराशी बाळगतात. या श्रद्धेपोटी, अंतःप्रेरणेचा प्रबळ आविष्कार आणि नैतिक मूल्यांवर त्यांची अपार निष्ठा आहे, हे स्पष्ट आहे. अशी अंतःप्रेरणा किंवा नैतिक मूल्ये वगैरे कम्युनिस्टांच्या तत्त्वज्ञानात बसतात की नाहीत हा अण्णा भाऊंच्या दृष्टीने गौण प्रश्न आहे. अण्णा भाऊंच्या जगात—मनात—ते सारे आहे. अण्णा भाऊ कम्युनिस्ट खरे; पण झापड बांधलेले पोथीबंद कम्युनिस्ट नव्हते. कम्युनिस्टांची वाट थोडी बाजूला करून, थोड्या वेगळ्या वाटेने मनःपूत फेरफटका मारून येण्याचे स्वातंत्र्य ते जरूर घेतात. त्यामुळे अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून जनतेच्या—सर्वसामान्य माणसांच्या—हृदयाचा व भवितव्याचा आविष्कार होताना दिसतो. नैतिक मूल्यांची जाण—जोपासना—समाजाला मोठे करते, माणसाला थोर बनविते. अण्णा भाऊंच्या मनीमानसी हे सामर्थ्य बिंबले गेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कथा-कादंबऱ्याची घडण त्या दिशेने होताना आढळते. सत्, चंदन, फकिरा, विष्णुपंत कुलकर्णी, व्यंकू अशी कितीतरी पात्रे उदाहरणादाखल पुढे करता येतील. ती केवळ सौंदर्यदर्शनाकडे नव्हे तर समृद्ध जीवनदर्शनाकडे जातात दिसतात. म्हणून दिलेला शब्द पाळतात. त्यासाठी प्रसंगी प्राणही गमावतात; एखाद्याचे पाठीराखेपण करताना हवी तेवढे संकटे उद्भवली तरी ते ती निमूटपणे सोसतात, पण अन्याय, अत्याचार, इत्यादींवर

तुटून पडतात. मागेपुढे काही पाहत नाहीत. या सगळ्या प्रक्रियेतून आदर्श जीवनव्यवस्थेसाठी, दलित जनतेच्या मर्मभेदक आक्रोशाचा आविष्कार होतो. गंभीर प्रकृतीचे अण्णा भाऊ शाहिरी पद्धतीने हा आक्रोश मांडतात, त्यामुळे तो गडद होऊन येतो. नितळ रूपामध्ये त्याचे निदर्शन क्वचित होते. पण जेव्हा होते तेव्हा ते नितांत आल्हाद देऊन जाते.

अण्णा भाऊंची प्रकृती शाहिरी आहे. लोकजागृती, लोकशिक्षण, त्यातून ईप्सित समाजरचना ही शाहिरी प्रवृत्तीची रंग असते. अण्णा भाऊ त्याला अपवाद नाहीत. त्यात अण्णा भाऊ पडले कम्युनिस्ट. मात्र शाहिरी वाङ्मय आणि काही कादंबऱ्यांचे अपवाद वगळता कम्युनिस्ट अण्णा भाऊ क्वचितच भेटतात. अण्णा भाऊंनी 'दावे' केले त्याप्रमाणे लिहिले. पण ते करताना, पाहिले तसे लिहिले असे घडलेले नाही. सगळेच पाहिलेले असेही झालेले नाही. जे पाहिले ते जीवनस्पर्शी कलेच्या अंगाने मांडले आहे; आणि जे पाहता आलेले नाही, पाहणे शक्य नाही ते 'जिवीच्या जिवाळ्याने' जाणून घेऊन रंगविले आहे. हे रंगविणे संकुचित अर्थाने दलितांपुरते मर्यादित नाही. साऱ्यांचीच मंगल स्वप्ने प्रामाणिक निष्ठेने पाहणारा अण्णा भाऊंसारखा लेखक असा संकुचित असत नाही. साहजिकच अण्णा भाऊंच्या कथा-कादंबरीमध्ये प्रा.श्री.म. माटे यांच्या कथांमधील विविध जातीजमातींच्या माणसांचा अव्याजमनोहर मेळावा उभा राहिला आहे. खचलेले, पिचलेले, दबलेले, मुरगळलेले, मरगळलेले, दडलेले, दडपलेले, काजळलेले असे अनेक, अनेक रीतीचे उपेक्षित त्यात आहेत. अण्णा भाऊंचे त्यांच्याशी अलोकीचे अतूट नाते आहे. ही माणसे जातिधर्माने वेगळी आहेत, आचार-विचाराने निराळी आहेत; अण्णा भाऊंना ते माहीत नाही असे थोडेच आहे? पण त्यांच्या बाबतीत अण्णा भाऊंच्या ठायी एकच नाते आहे : ते आहे माणसाचे, माणुसकीचे. म्हणून त्यांना निर्मळ जीवनाचा लाभ घडावा, घडणं जरूर आहे; त्यांचा तो हक्क आहे, अशी अण्णा भाऊंची आच आहे. ही आच आहे ती, ती माणसे तशा विशुद्ध जीवनाची मागणी करतात म्हणून. परिस्थितीने या माणसांच्या भोवती काही कोंडाळे झाले आहे, काही कोंडीत पडून पिचू लागली आहेत, काही बुरी कृत्ये हातून घडली आहेत, घडताहेत, पण त्यांचा मूळ सत्प्रवृत्त आत्मा शाबूत आहे. अण्णा भाऊंचे आवाहन त्यास आहे. जसे ते पात्रांच्या कोंडीत अडकलेल्या आत्म्यास आहे, तसेच ते बाहेरील जनसामान्यांच्या मळभ आलेल्या समजुतीसही आहे. परस्परानी समजून घ्यावे, समजून राहावे, पराकोटीच्या सहृदयतेने आणि असीम सहानुभूतीने सामंजस्य घडावे अशी अण्णा भाऊंची धारणा आहे. त्या दृष्टीने अण्णा भाऊंनी 'माणुसकीचा गहिवर' घातला आहे, 'उपेक्षितांचे अंतरंग' उकलून दाखविले आहे. वरवर पाहता अण्णा भाऊंनी आपल्या कथा-कादंबऱ्यांतून 'भावनांची मांडणी' सजविल्याचा भास होत असला, तरी त्यामागे असलेले विचारांचे संघर्ष दुर्लक्षून चालत

नाही. भावनेत ओघळणारे पण विचारात मात्र साफ कोरडे असे अण्णा भाऊंच्या कथा-कादंबऱ्यांचे एकूण स्वरूपच नाही. अण्णा भाऊंनी अशी कुठलीही 'बेइमानी' केलेली नाही. दलितांभोवती अक्राळविक्राळपणे पसरलेल्या परिस्थितीविरुद्ध त्यांनी जंग सुरू केलेले असल्याने अशी 'बेइमानी' खपणारीही नव्हती. दलितांनी जाणता-अजाणता, मूक - प्रकटपणे उभारलेल्या बंडातून अण्णा भाऊंच्या साहित्याचा जन्म झाला आहे. त्यामुळे त्यात समूहशक्तीला केलेल्या आवाहनाबरोबर 'एतदेशीयत्व' खच्चून भरले आहे. अण्णा भाऊंच्या बिनहत्यारी लढाऊ जनतेचे ते कवच आहे; आणि श्रमजीवी जनतेच्या भावनारूपाचे दर्शन हा अण्णा भाऊंचा तर सोडाच, पण एकूणच मराठी कथा-कादंबरीचा अभिमानविषय आहे. दोन बाप्ये आणि एक बाई, अगदीच कंटाळा आला तर दोन बाया आणि एक बाप्या, त्यांची कुठेतरी, कधीतरी, केव्हातरी धावतीपळती गाठभेट, भेटता भेटताच प्रेम बसणे, वाढणे; त्यांचे हे 'असे' पाहून तिसऱ्या कुणाला तरी हुक्की येणे, त्याने मध्ये 'पडणे', संघर्षाला सुरुवात, मग सर्वंग शृंगार, धावपळ, झटापट, अपघात, घात, थोडा पार्श्वभूमीदाखल सामाजिक-राजकीय 'कल्चर', अलड लडडूरची भाषणबाजी, समाजवाद-साम्यवाद वगैरे चलनी नाण्यांच्या अंगाअंगाने अज्ञान, दारिद्र्य, पिळवणूक, अत्याचार, इत्यादीबद्दल काहीतरी बकवास, संकटे, अडचणी, झटापट, नष्ट होणे आणि शेवटी प्रेमगोंधळाची वस्त्रगाळ वर्णनं बाकी राहणे; अशा त्या काळच्या डबक्यातून - अपवाद करून - अण्णा भाऊंनी मराठी कथा-कादंबरीला ताकदीने दूर सरकविले. त्याचे कारण हे की, अण्णा भाऊंना माणसांचा आत्मा हरवायचा नव्हता, तर त्याच्या वर्धिष्णू इतिहासाकडे लक्ष ठेवून त्याला दिशेला लावायचे होते. त्याची सोबत करावयाची होती. अण्णा भाऊंनी ही सोबत पतिव्रतेच्या निष्ठेने केली, जनतेच्या अनुरोधाने त्यांनी लिहिले आहे. स्वतःच्या चित्रणाच्या मनोभावनेच्या अनुरोधाने जनतेचा मुखवटा विदारलेला नाही. अण्णा भाऊंना म्हणूनच आपल्या साहित्याला कोणती बिरुदे बहाल केली जातात याची फिकीर नाही.

अण्णा भाऊंचा जनतेवर - माणसावर - मोठा विश्वास होता. हा विश्वास कसा मोजता येईल? आकाश, धरणी व्यापून उरणारा हा विश्वास आहे. माणसाच्या सृजनशीलतेवर त्यांची प्रगाढ निष्ठा आहे. माणसाइतका दुसरा सृजनात्मा पाहिला नाही, असाच त्यांचा दावा आहे. म्हणून माणूस वाढला पाहिजे, मोठा झाला पाहिजे ही अण्णा भाऊंची दृष्टी आहे. माणसाच्या वयाबरोबर संस्कृतीही वाढल्याखेरीज समाजाला भवितव्य नसते. त्या दिशेने अण्णा भाऊ पुढे चालत राहिले. त्यामुळे सामान्य माणसाच्या जीवनाची बखर रंगत गेली, सजत राहिली. अण्णा भाऊ जनतेचे कलावंत बनले. अण्णा भाऊंचे कथा-कादंबरी, वाङ्मय म्हणजे जनतेची कला व 'जनतेचे वाङ्मय' यांच्या सुरेख संगमाचा अचूक पत्ता आहे.

त्या दृष्टीनेच अण्णा भाऊंनी मानवी संस्कृतीचे वय कसे वाढेल याचा विचार केला. तिची चांगली वाढ हा त्यांचा ध्यास होता. आपल्या वृत्ती-प्रवृत्तीसंबंधी, आचार-विचारसंबंधी, कथा-कादंबऱ्यांसंबंधी मान्यवर समीक्षक न्यायनिर्णय काय करतील याची चिंता न बाळगता, कदर न करता, अण्णा भाऊंनी हा ध्यास खच्चून पुढे रेटला आहे. सामान्य माणूस जगतो कसा? खातो, पितो काय? झोपतो कुठे? कसा? त्याच्या भावना काय आहेत? कशा होतात त्या प्रकट? हा सामान्य माणूस लढतो कसा? पुनः पुन्हा ताकद गमावूनही ताकद वाढवतो कसा? पिळवणूक, अत्याचार, गांजवणूक इत्यादींनी नाडला जात असूनही त्याच्या ठायी तडफ आणि जिद्द येते कुठून? एकूणच जगणे अशक्य असूनही (म्हणजे इतरांना तसे वाटत असताना) तो वागतो तरी कसा? — अण्णा भाऊंनी या 'श्रमिकाच्या जगाचे' कलावंतदृष्टीने रेखाटन केले आहे. शेवटी जनतेच्या जीवनाचा — राजकारणादी सगळ्या कारणांचा — आविष्कार कलेच्या द्वारा करायचा तो कलेच्या नियमांना धरून व्हायला हवा, हे निःसंशय उचित आहे. अण्णा भाऊंनी ही 'उचितता' सांभाळली आहे. आविष्कृतीच्या क्षेत्रात कलावंत हा पूर्ण स्वतंत्र असल्याने त्या बाबतीतील नियम त्याचे त्यानेच बनवायचे असतात, प्रत्यक्ष लेखनाच्या द्वारे तोच त्याचा साचा तयार करीत असतो. अण्णा भाऊंनी नेमके हे केले. अण्णा भाऊंची जीवनमूल्येच वेगळी असल्याने त्यांची वाङ्मयीन मूल्येही निराळी आहेत; त्यात कालसापेक्षतेचा भागही अंतर्भूत आहे. अण्णा भाऊंची ही वेगळी वाट कलामूल्ये थिटी बनवीत नाही, साहित्यिक गुणवत्ता कमी करीत नाही : दीर्घकालीन वाङ्मयीन श्रेयाला थोडा बाध आणते. मात्र एकूणच साहित्याच्या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वात आपल्यापरीने थोडीफार — अगदी टिटवीच्या थेंबाने का होईना — भर टाकते. हे मान्य होणे न होणे, करणे न करणे ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. मात्र निष्कारण गोष्टींचे बागुलबुवे उभे करून शब्दांचे अर्थ दुबळे करणेही इष्ट नाही. ह्या बाबतीत, आपण साऱ्यांनीच आपणा सर्वांची मने एकदा नीट पाखडून घ्यायला हवीत.

एकूणच चळवळी, मग त्या महाराष्ट्रातील असोत, भारतीय स्तरावरील असोत अगर आंतरराष्ट्रीय असोत, तद्विषयक महामूर रणसंग्रामातील अण्णा भाऊंसारख्या लोकलेखक शाहिरांचे कर्तृत्व किती मोठे होते हा अभ्यासाचा एक स्वतंत्र विषय आहे. राष्ट्रीय पातळीवरील चळवळीमधील भरती-ओहोटीचे पडसाद अण्णा भाऊंच्या एकूण रचनेत कसे उमटले होते हे पाहणे हा स्वतंत्र चिंतनाचा विषय ठरेल. निदान ठरावा. देशभर राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय आंदोलनाचे पडघम घुमत असताना अण्णा भाऊंसारख्या लेखकांच्या लिखाणास सुरुवात झाली. गतीही लाभली. राष्ट्रीय लढा लोक पुढे रेटत नेत होते आणि अण्णा भाऊंसारखे प्रतिभावंत लेखक आपली सृजनशक्ती, त्या गाड्याला अधिक प्रगत करण्यासाठी रक्षाप्रमाणे वापरत होते. लोकांबरोबर राहताना लोकांसाठी

नव्या जगाचे स्वप्नही त्यांना पडत होते. ते प्रत्यक्षात उतरावे, नावारूपाला चढावे म्हणून त्यांनी त्यासाठी आपले शब्द राबविले, प्रतिभा खर्ची घातली. बहुतांशी सहजभावे, नैसर्गिकपणेच लिहिले. अडथळे लिहिले तिथे अर्थातच फसले. पण एकूण हिशेब करता, अण्णा भाऊ नाटकी नव्हते. वैयक्तिक काय, सामाजिक काय की साहित्यिक काय, कुठेच अण्णा भाऊंनी 'नाटकी पोझ' घेतली नाही. ते त्यांच्या प्रकृतीच्या एकदम विरुद्ध होते.

अण्णा भाऊंनी उण्यापुऱ्या एकोणपन्नास वर्षांच्या हयातीपैकी लेखनासाठी वापरलेल्या पंधराएक वर्षांच्या काळात चाळीसभर कादंबऱ्या लिहिल्या. शंभर-सव्वाशेपर्यंत कथा बांधल्या. 'इनामदार', 'पेंग्याचे लग्नी' अशी दोन-तीन गावरान नाटके रचली. 'अकलेची गोष्ट' सारखी अकराएक लोकनाट्ये उभी केली. 'स्तालिनग्राडचा पोवाडा', 'महाराष्ट्राची परंपरा', 'माझी मैना' सारखे लावणी-पोवाडे गाजविले. 'चित्रा' कादंबरीला कन्नड, रशियन, पोलिश भाषातून भाषान्तर होण्याचे भाग्य लाभले. 'वारणेच्या खोऱ्यात' गुजरातीत शिरली. 'फकिरा' हिंदी व पंजाबी भाषेत गाजून राहिली. 'अलगूज', 'आवडी', 'माकडीचा माळ', 'चिखलातील कमळ', 'वारणेचा वाघ', 'बारा गावचं पाणी' या कादंबऱ्यांना चित्राकार लाभला; आणि कादंबऱ्याइतक्याच चित्रपट म्हणूनही त्या गाजल्या. मन्हाट देशांबरोबरच आंतरराष्ट्रीय परिसरही अण्णा भाऊंनी पादाक्रांत केला. वि.स. ऊर्फ भाऊसाहेब खांडेकरांच्या नंतर परभाषांतून भाषान्तरित झालेले अण्णा भाऊ साठे हे अग्रक्रमाचे लेखक असावेत. यातून अण्णा भाऊंना आर्थिक लाभालाभ काय झाला हे प्रकरण शोककारक खरे; पण मराठ देशातले साहित्यिक अण्णा भाऊ देशी-विदेशी सर्वसंचार करणारे ठरले; हे खचित अभिमानाचे आहे.

अण्णा भाऊ लोकशाहीर म्हणून ख्यातकीर्त होते. त्यांनी पोवाड्यांच्या कलेला वेगळी बैठक दिली. पोवाडा सौंदर्यपूर्ण रीतीने उभा केला आणि त्याद्वारे जनजागृती साधून जनशिक्षण केले. पावलोपावली सौंदर्यहानीचे धोके असूनही सर्वांगाने विचारपूर्वक पण कलात्मकतेने पोवाडे रचले असा त्यांचा गौरव अमर शेख यांनी केला आहे; तो अष्टांगांनी सार्थक आहे. या लोकशाहिराच्या गौरवाइतकाच कथा-कादंबरीकार म्हणून अण्णा भाऊंना मान आहे. मात्र 'फकिरा', 'वैजयंता', 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'माकडीचा माळ' सारख्या कादंबऱ्या सोडल्यास इतर कादंबऱ्या दीर्घकथासदृश आहेत. अर्थात त्या कथा म्हटल्या पाहिजेत. कथासदृश कादंबऱ्या आणि कथा यातून अण्णा भाऊ हाडाचे कथाकार आहेत हेच प्रकर्षाने जाणवते. 'कथाकार अण्णा भाऊ' हा, अण्णा भाऊ साठे यांच्या समग्र साहित्याचा सूत्रधार आहे.

लोकनाट्यकार अण्णा भाऊंच्या प्रतिभेची जात मूलतः कथाकाराचीच आहे. रसरशीत जीवनदर्शन, चित्रमयतेचे रंगदर्शन, ठसठशीत व्यक्तिचित्रण आणि मूलाधाराचे कातीय

वैभव आदी गुणांनी समृद्ध अण्णा भाऊंची कथा आत्ममुक्तीचा उद्घोष करणारी आहे; तिला कहाणीचा स्पर्श आहे, लघुकथेचा बाज आहे, पण ती पूर्ण कहाणी नाही की संपूर्ण लघुकथा नाही. त्यामधली समग्र कथा आहे. अण्णा भाऊंनी ती जोसाने लिहिली आहे. कथा किंवा कादंबरी असा भेदाभेद न करता अण्णा भाऊंनी कथालेखन केले आहे. त्या दृष्टीने कथांत अण्णा भाऊ आहेत.

१९४९ साली अण्णा भाऊंनी 'मशाल' साप्ताहिकामध्ये 'माझी दिवाळी' नावाची पहिली कथा लिहिली; आणि नंतर निरनिराळ्या रूपांत कथाच लिहिल्या. 'खुळवाडी', 'बरबाद्या कंजारी', 'भानामती', 'फरारी', 'लाडी', 'गजाआड', 'आबी', 'मास्तर', 'रानबेली', 'जिवंत काडतूस', 'कृष्णाकाठच्या कथा' असे त्यांचे कथासंग्रहामागून कथासंग्रह निघाले. अण्णा भाऊंच्या नावावर काही प्रक्षिप्त कथांचे पीक निपजावे इतपत त्यांच्या कथांचा झपाटा जबर होता. अण्णा भाऊंनी या साऱ्या कथांतून रांगड्या मराठी जीवनाचे, मताचे, मनाचे आणि मातीचे अद्भुत कादंबरी वाटावे असे सत्यचित्र रेखाटले. अनेक भुका व तुष्णा यामागे धावणाऱ्या, 'ठासलेल्या बंदुका' सारख्या माणसांच्या अण्णा भाऊंच्या कथा, आचार्य अत्रे यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांच्या कथा' आहेत. जगण्यासाठी ही माणसे लढतात तेव्हा समाजातल्या किती तरी दाहक पातळ्यांचे विषण्ण करून टाकणारे दर्शन त्या देतात. 'माझे अनुभव सांगण्यासारखे वाटतात' या जाणीवेने लिहिलेली - अण्णा भाऊंना तृप्ती आणि रसिकांना बेचैनी देणारी, प्रस्थापितांविरुद्ध बंडावा करणारी कथा अण्णा भाऊंनी मराठी कथावाङ्मयात नेटाने प्रस्थापित केली यात शंका नाही.

अण्णा भाऊंची समग्र कथा व्यक्तिचित्रणात्मक, रूढीविध्वंसनार्थक अस्पृश्योद्धार - कार्यात्मक, अद्भुत रंजनात्मक, करुण विनोदात्मक, ग्रामीण कलात्मक आणि दीर्घकथा अशा प्रकारांत मोडणारी आहे.

आपली विविधांगी साहित्यसेवा महाराष्ट्राच्या चरणी रुजू करताना अण्णा भाऊंनी प्रसंगोपात आपले मनोगत प्रकट केले आहे. कथेसंबंधातही तसे ते आहे. 'बरबाद्या कंजारी'च्या 'प्रस्तावने'मध्ये आपल्या कथालेखनासंबंधी विवेचन करताना अण्णा भाऊंनी म्हटले आहे : "मी जे जीवन जगतो, पाहतो, अनुभवतो, तेच मी लिहितो. मला कल्पनेचे पंख लावून भरारी मारता येत नाही. त्या बाबतीत मी स्वतःला बेडूक समजतो ... बरबाद्याचा जेव्हा कान कापला तेव्हा मी अंधारात बसून पाहत होतो. सुलतान नि भोमक्या हे दोघे अमरावती मध्यवर्ती तुरुंगात मांड्याच बराकीत बंदी होते. आम्हा तिघांच्याही कार्डावर 'खून करणे, दरोडा घालणे' असे भयानक आरोप होते ... मकुल मुलाणी तर मला मामा म्हणत होता. इरेनं गाढव खाणारा तुका अजून जिवंत आहे. फक्त त्याला ते गाढव पचलं नाही एवढंच. एकंदरीत माझी माणसं ही वास्तव आहेत नि जिवंत आहेत." अण्णा भाऊंच्या

अवतीभोवतीची ही माणसे आपल्या अवतीभोवती वावरणारी अशीच आहेत. परिचितासारखी वाटली तरी विलक्षण आहेत. चेतोहारी गहिऱ्या भाषेने अण्णा भाऊंनी ती स्मरणीय केली आहेत.

अण्णा भाऊंच्या उभ्या कथांतून अशी माणसे ठायी ठायी भेटतात : बरबाद्या कंजारी, निळू मांग, भोमक्या, बिलवरी, तुक्या, सपया, मकुल मुलाणी, राणोजी नसरू, सावळा मांग, भोमा, 'कोंबडीचोर' रामू, गंगाराम माहूत, विष्णुपंत कुलकर्णी, मलू ढेकणा, रामनाक महार, गीता, मीरा, रूपा, लाडी, चिल्ली, आबी, भानामती अशी किती तरी माणसे, किती तरी प्रश्न, दर्शन आणि प्रबोधन घेऊन येतात.

अण्णा भाऊंची ही माणसे झुंझार आहेत आणि बहुशः तीन गोष्टींसाठी ती रण मारण्याची तयारी करून बसतात : पुरुषांचा स्वाभिमान, स्त्रीचे शील आणि देशाचे स्वातंत्र्य. भुका आणि तृष्णा यांसाठीही ती नेहमी युद्धप्रवृत्त होतात. पण मुख्य विचाराचा विवेकही करतात. या सगळ्या उतट उत्कटतेतून वीर आणि करुण रसाच्या अंगाने कथावस्तूचे भरणपोषण होते. चित्ताकर्षक मनोहारीत्व, कसदार गहिरी भाषा, उत्फुल्ल संवाद, जातिवंत जिऱ्या आणि प्रबोधनाची नस पकडून अण्णा भाऊ 'गच्च' कथा सांगतात. प्रायः सहजगत्या हे घडते. अखेरच्या काळातील काही कथांमधील 'पांढरपेशीकरण' वगळता या सहजपणात दुबळेपण कुठे भेटत नाही. कित्येक जागा तर अशा भेटतात की, अंतःकरणाचे अग्निकुंड झाल्याचा भास होतो आणि गात्रे थरथरतात! चैतन्याचे अस्तित्व तेजाळून उठते. अण्णा भाऊंचे पाय मातीत होते तसेच डोळे थोडे स्वप्नांवर असते तर त्यांच्या अखड्या कथासाहित्याला ऐतिहासिक मूल्यापेक्षा वाङ्मयीन मूल्य अधिक लाभले असते याची जाणीव होते; आणि असे असूनही अण्णा भाऊंच्या साऱ्या गुणदोषांसकट त्यांच्यावर प्रेम करणे जरूर वाटते. कारण शेवटी अण्णा भाऊ कोण होते, काय होते, काय करीत होते, काय खातपीत होते हे कोण पाहणार आहे? — कालप्रवाहाच्या पाणलोट्यात असे सारे अनुषंगिक बघता बघता वाहून जाते. अण्णा भाऊंसारखा प्रतिभावंत कोणत्या वाङ्मयीन जाणीवा, कोणत्या कालसंदर्भाने प्रकट करित असतो हे महत्त्वाचे असते. कारण त्यावर वाङ्मयातील बदल अवलंबून असतात : अण्णा भाऊंच्या साहित्याने अशी बदलांची, दिशांची आणि वळणांची नोंद केल्याचे स्पष्ट दिसते. ग्रामीण-प्रादेशिक, दलित, विशेषतः दलित वाङ्मयाचा चढतावाढता विकासक्रम हे त्याचे ठळक प्रत्यंतर आहे.

अण्णा भाऊंचे सारे साहित्य संघर्ष आणि वाङ्मय या अद्वैतात आहे : त्याची फारकत करून त्याचा अन्वयार्थ लावता येत नाही. अण्णा भाऊंच्या साहित्याच्या निर्मितीची बीजे आणि प्रेरणा, चिंतनाच्या मूठभर कक्षा आणि आकलनाचा आवेग, वास्तवाच्या मर्यादांचे व्यापकत्व आणि स्वप्नांचे न दिसणारे पाय, कलामूल्यांचे स्वरूप आणि जीवनदृष्टीचे

'प्रातिनिधिक कथा' : प्रस्तावना

डोळस आंधळेपण, साम्यवादी विचारप्रणालीची बांधिलकी आणि आत्मीय अलिप्ततेचे आंधळेपण, दारिद्र्याच्या निशाणाखाली एकत्रित होऊन जगण्यासाठी पत्करावे लागणारे हौतात्म्य आणि माणूस म्हणून जगण्याविषयीचे आवाहन आदी साऱ्या गोष्टींची उकल या अद्वैतात आहे. अण्णा भाऊंना समजावून घेण्याची ती खूण आहे; त्यासाठी त्या वाटेचे वाटसरू झाले पाहिजे.

ह्या देशात मरण स्वस्त आहे, होत आहे; म्हणून अण्णा भाऊ अस्वस्थ राहिले. वाङ्मयाच्या कारखान्यातील धडाडता बॉयलर बनून, आपल्या लहानखुऱ्या कुवतीनुसार त्यास भडाग्नी देत गेले. कवी नारायण सुर्वे यांनी म्हटले आहे, “आम्हाला सर्वात मोठे चार शाप आहेत. ते शाप घेऊन आमचा लेखक वा शाहीर पुढे येतो आणि त्या शापांच्याच ओझ्याखाली, जसे एखादे गाढव मरमर काम करून चिरडून मरावे तसा अचानक मरतो. ते शाप म्हणजे, दारिद्र्य, अज्ञान, जात आणि राजकारण.” अण्णा भाऊ या शापचक्रात उगवले, पोसले, वाढले, रोडावले, खचले आणि गेले. आणखीही जातील. भावनेने नव्हे, कर्तव्यदृष्टीनेही नव्हे, तर न्याय्य म्हणून. आम्ही या साऱ्याची किंमत केव्हा आणि कशी चुकविणार, की चुकविणारच नाही, एवढाच प्रश्न आहे.

औरंगाबाद, दि. १५-४-१९९१

— एस. एस. भोसले

‘फकिरा’ : प्रस्तावना

गृहस्थ : (दारातून) काय चाललयं? येऊ का आत?

मी : या ना, या!

गृहस्थ : (दारातून आत येत) तसं नाही! पण काही महत्वाचं काम चाललं असलं,

तर—

मी : काम चाललयं. ते महत्वाचं आहे; पण तुम्हाला आत यायला काही हरकत नाही. झाली, तर या कामाला तुमची मदतच होईल.

गृहस्थ : (पुढं येऊन बसतात.) ती कशी काय, बुवा?

मी : अहो, काही काही कामं अशी असतात, की त्यात जितके भागीदार अधिक, तितका त्यांच्यापासून होणारा आनंद मोठा! वाड्मयाला रसास्वाद हे असंच एक काम आहे. त्याच्यात कुणी बरोबरीनं भाग घ्यायला नसेल, तर तो आनंद केव्हा केव्हा फिका वाटू लागतो. भर पंक्तीत भुरके मारल्याशिवाय बासुंदीची लज्जत कळत नाही, तसंच थोडंसं आहे हे!

गृहस्थ : तुमचं काही नवीन लिहिणं चाललयं वाटतं?

मी : अं हं! एक प्रस्तावना लिहायचीय. विचार करतोय तिचा!

गृहस्थ : अलीकडं प्रस्तावना लिहिताय तुम्ही!

मी : ते असं होतं पाहा, मनुष्य म्हातारा झाला, म्हणजे तरुण मंडळी त्याला नमस्कार करायला येतात. मग साहजिकच त्याला त्या तरुणांना आशीर्वाद द्यावे लागतात. क्रिकेटमधून निवृत्त झालेल्या मंडळींना पुढे तरुण खेळाडूंना मार्गदर्शन करावं लागतं ना, त्यातलाच प्रकार आहे हा! खेळाडू खेळत असतो, फटके मारीत असतो; पण वडिलकीच्या नात्यानं त्याचं कौतुक करायला किंवा तो फटका असा मारायला नको होता नि तसा मारायला हवा होता, असं सांगायला—

गृहस्थ : कुणाच्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिताय?

मी : अण्णा भाऊ साठ्यांच्या.

गृहस्थ : शाहीर अण्णा भाऊ साठे? परवा इथं आले होते! अहो, ते तर पोवाडे रचतात, तमाशे करतात. त्यांच्या एखाद्या तमाशाला तुम्ही प्रस्तावना लिहिताय की काय?

मी : त्यातली काही जाण असती, तर लिहिलीही असती; पण आज अण्णा भाऊंच्या ज्या पुस्तकाचा परिचय मी करून देणार आहे, ती एक कादंबरी आहे. ही तिसरी कादंबरी

त्यांची. कादंबऱ्यांप्रमाणे कथाही लिहितात अण्णा भाऊ. मोठ्या खुमासदार असतात त्या. 'खुळवाडी' वाचली आहे तुम्ही?

गृहस्थ : (हसत) खुळवाडी? विनोदी गोष्टींचा संग्रह आहे की काय, हा?

मी : अण्णा भाऊंच्या गोष्टीत विनोद नसतो, असं नाही; पण त्यांचा प्रकृतिधर्म आहे गंभीर लेखकाचा! ज्यानं फार भोगलं आहे, सात पडद्यांतून नव्हे, तर समोरासमोर जीवनातल्या क्रूर सत्याचं ज्याला दर्शन घडलं आहे, अशा पोटतिडकीनं लिहिणाऱ्या साहित्यिकाचा आत्मा त्यांच्यापाशी आहे. साहजिकच त्यांच्या गोष्टी मोठ्या वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. ग्रामीण कथाकार म्हणून दिघे, माटे, ठोकळ, भोसले, यांच्यापासून व्यंकटेश माडगूळकर, मिरासदार, शंकर पाटील, रणजित देसाई यांच्यापर्यंत अनेकांची नावं तुम्ही ऐकली, तरी तिचा ढंग या सर्वांच्यापेक्षा अगदी निराळा आहे.

गृहस्थ : तो कसा काय, बुवा?

मी : झणझणीत पण फक्कड कांद्याच्या पिठल्याला जी रुची असते, तसं काही तरी अण्णा भाऊंच्या कथा वाचून वाटतं. (गृहस्थ हसू लागतो. ते पाहून) तुम्हाला स्वयंपाकघरातील उपमा आवडत नसली, तर आभाळातली देतो. संध्याकाळी पश्चिमेकडे नाना प्रकारच्या गडद रंगांनी रंगून गेलेले ढग दिसतात ना? तशा— जाऊ दे ते! समाजाच्या तळाच्या थरातली माणसं, घटना आणि जीवन हे सारं अण्णा भाऊंनी अनुभवलं आहे, पचविलं आहे. माझ्यासारखे पांढरपेशे लेखक घराच्या खिडकीतून किंवा गच्चीत टाकलेल्या आरामखुर्चीतून बाहेरचं जीवन अनुभवतात, तसं अण्णा भाऊंचं नाही. या थरातच त्यांचा जन्म झाला. टीपकागद जसा झटकन ओली अक्षरं टिपतो, त्याप्रमाणं लहानपणापासून खेडेगावातील दलितांच्या आयुष्यांतली आसवं अण्णा भाऊंच्या कलावंत मनानं टिपून घेतली आहेत. नुसती आसवंच नाहीत, तर त्यांच्या आशा-आकांक्षा, त्यांचे राग-लोभ सारं काही त्यांनी आत्मसात केलं आहे. या सान्या अनुभवांतून त्यांच्या कथा निर्माण झाल्या आहेत.

गृहस्थ : मग त्यांची ही नवी कादंबरी जरूर वाचायला हवी!

मी : तेच तुम्हाला सांगणार होतो मी! पुण्या-मुंबईकडल्या सपक किंवा लंपट कामकथा वाचून कंटाळलेल्या तुमच्या मनाला या कादंबरीनं चांगला रुचिपालट मिळेल. हिचं सारं कथानक वारणेच्या खोऱ्यात आणि त्याच्या आसपासच्या भागात घडतं. हिच्यातली प्रमुख पात्रे आहेत ती मांग आणि महार जमातीतली.

गृहस्थ : म्हणजे सामाजिक सुधारणेची ही कादंबरी आहे की काय? हरिजनोद्धार वगैरे—

मी : ही कादंबरी आजची नाही. ती एक प्रकारची ऐतिहासिक कादंबरी आहे. ऐतिहासिक म्हणजे शिवाजी, तानाजी किंवा अशोक-चंद्रगुप्त यांच्या काळातली नव्हे.

इंग्रजी अंमल प्रस्थापित झाल्यानंतर या शतकाच्या आरंभी दक्षिण महाराष्ट्रातल्या खेडेगावच्या परिस्थितीचं-विशेषतः एक खेड्यातल्या मांग जमातीचं आणि तिच्यातल्या शूर बापलेकाचं-चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे. वारणेच्या खोऱ्यातली ही कादंबरी अण्णा भाऊंनी लिहावी, हे स्वाभाविकच आहे. त्यांचं बाळपण याच खोऱ्यात गेलं आहे आणि ज्या जमातीचं पन्नास-साठ वर्षांपूर्वीचं चित्रण त्यांनी केलं आहे, तिच्यातच त्यांचा जन्म झाला आहे. प्रत्येक ललित-लेखक कळत-नकळत आत्मचरित्राचा उपयोग करित असतो. लहानपणी पाहिलेल्या, ऐकलेल्या, परंपरेन चालत आलेल्या आणि मनावर खोल संस्कार करून गेलेल्या अनेक गोष्टी, ललित-लेखनात प्रतिबिंबित होत असतात. अण्णा भाऊही या नियमाला काही अपवाद नाहीत.

गृहस्थ : पण या कादंबरीचं कथानक काय आहे?

मी : हे पाहा, असं थोडक्यात कथानक सांगून तिची गोडी तुम्हाला कळणार नाही. कुठल्याही कादंबरीचं कथानक सारांशानं सांगू नये, या मताचा मी आहे. अहो, नर्तिकेचा एखादा फोटो पाहून तिच्या नाना तऱ्हेच्या नृत्यांचं कसब कधी आपल्याला कळेल का? हे छापील फॉर्म इथे पडलेले आहेत. त्यातलं नुसतं पहिलं प्रकरण वाचून पाहा. मी ते वाचलं, तेव्हा एखादा चित्रपट माझ्या डोळ्यांपुढून सरकत असल्याचा भास झाला मला. या पहिल्या प्रकरणात मांग-कुटुंबातला कर्ता पुरुष राणोजी उशिरा घरी परत येतो. त्याच्या वाटेवर कान लावून बसलेले त्याचे आई-बाप, बायको आणि मुलं यांची मनःस्थिती कशी झालेली असते, शेजारच्या गावातल्या जोगणी आपल्या गावात आणण्याची आणि त्याला मोठेपण प्राप्त करून देण्याची इच्छा शूर राणोजीच्या मनात कशी निर्माण होते, लहानग्या फकिराच्या बोलण्यानंसुद्धा ती इच्छा तशी चेतवली जाते, दुसऱ्या दिवशी हा निधड्या छातीचा शूर तरुण जोगणी कशा घेऊन येतो, त्या आणायच्या वेळीही आपल्या लाडक्या मुलांसाठी पेढ्यांचा पुडा न्यायला तो कसा विसरत नाही आणि शेवटी जोगणी आपल्या गावाच्या हद्दीत आणल्यावर विरोधकांकडून तो अन्यायानं कसा मारला जातो, हे सर्व चित्र अण्णा भाऊंनी मोठ्या रसरशीत रीतीनं चित्रित केलं आहे.

गृहस्थ : तुम्ही सांगितलेला प्रसंग तर मोठा अटीतटीचा दिसतो; पण या जोगणीभोवतीच लेखकानं सारं कथानक गुंफलं असेल, तर ते एक जुन्या काळच्या श्रद्धांचं आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या खेडवळ समाजाचं चित्रण होईल.

मी : हे पाहा, या कादंबरीचा काळ आजचा नाही. तो पन्नास-साठ वर्षांपूर्वीचा आहे. या वेळेच्या हरिभाऊंच्या मध्यमवर्गाच्या कादंबऱ्यांतसुद्धा धर्मभोळेपणाचं चित्रण आलंच आहे, कुठं देवर्षीचं बंड आहे.

गृहस्थ : या जोगणीमुळं दोन गावांत जी चुरस उत्पन्न झाली असेल, तिच्या खेरीज आणखी काय आहे, या कादंबरीत?

मी : या चुरशीतूनच लेखकानं पुढल्या कथानकाचा विकास घडवून आणला आहे. राणोजीनं आणलेल्या जोगणी परत नेण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्या वेळी त्याचा मोठा झालेला मुलगा फकिरा खूप शर्हीनं लढतो. तो त्या जोगणी आपल्या गावातून जाऊ देत नाही. हा फकिराच कादंबरीचा नायक आहे. त्याचं शौर्य, त्याचं धाडस, कुठल्याही अन्यायाविषयी त्याला वाटणारी चीड आणि त्याची बंडखोरी वृत्ती यांनीच पुढलं सगळं कथानक घडवलं आहे. आताच मी तुम्हाला या कादंबरीचा प्रारंभ सांगितला ना? तसाच तिचा शेवटही मोठा चित्तवेधक व हृदयस्पर्शी आहे. फकिरा आणि त्याचे साथीदार इंग्रज सरकारविरुद्ध आपल्या परीनं बंड करतात, झगडत राहतात, दऱ्याखोऱ्यांत लपून आपला झगडा चालवितात.

गृहस्थ : पण असं बंड करण्याचं कारण काय?

मी : कारण नेहमीचंच आहे. या दोन गावांच्या चुरशीतूनच या गावातल्या साऱ्या मांग-महारांचा वहीम सरकारला येतो. त्यांच्यावर हजेरी लादली जाते. हजेरीची ती अत्यंत अपमानकारक पद्धत शेवटी फकिराला सहन होत नाही. त्यातून पुढच्या संघर्षाची ठिणगी पडते. पुढे आपल्या गावातल्या उपास काढणाऱ्या महार-मांगांसाठी फकिरा आणि त्याचे साथीदार धान्य लुटून आणतात.

गृहस्थ : तुम्ही मघाशी शेवटचा प्रसंग मोठा हृदयस्पर्शी आहे, असं म्हणालात, तो काय आहे? फकिरा फाशीबिशी जातो की काय?

मी : हळूहळू तुम्ही कादंबरीचं सारं कथानकच माझ्याकडून काढून घ्यायला लागलात की! ते असू दे. तो शेवटचा प्रसंग मला मोठा परिणामकारक वाटला. फकिरा आणि त्याचे साथीदार सरकारी शिपायांना दाद देत नाहीत; पण शेवटी त्यांच्या कुटुंबातली माणसं पकडली जातात, ओलीस धरली जातात. सत्याप्यासारख्या दोस्ताकडून कुमक मिळण्याचा संभव नाहीसा होतो. यशाची बिलकूल आशा नाही; असं दिसताच फकिरा साहेबासमोर हजर होतो आणि आपल्या माणसांची मुक्तता करवितो. त्याचं ते हजर होण्याचं वर्णन अण्णा भाऊंनी मोठ्या ऐटबाज रीतीनं केलं आहे.

गृहस्थ : तुम्ही सांगता, हा प्रसंगसुद्धा चित्रपटात रंगेल, असाच आहे.

मी : अण्णा भाऊंच्या कादंबरीचा हा विशेष आहे. ती उग्र पण चित्तवेधक प्रसंगांनी भरलेली आहे, हे खरंच आहे; पण या सर्व प्रसंगांत एक मोठा गुण असा आहे, की ते जणू आपल्या डोळ्यांपुढं घडत आहेत, असं वाचकाला वाटत राहतं.

गृहस्थ : पण केवळ चमत्कृतिजनक किंवा चित्त थरारून सोडणारे प्रसंग भरपूर असले, म्हणजे चांगली कादंबरी होते का?

मी : छे! जिवंत स्वभावचित्रण नसलं, तर ते नुसते चटकदार प्रसंग घेऊन काय करायचे? ती नुसती ठो ठो करणारी तोट्यांची माळ होईल! या कादंबरीतील तीन

स्वाभावचित्रं वाचकांच्या मनाची पकड घेतील, अशी उतरली आहेत. पहिलं फकिराचं. त्याचा उमदा, शूर आणि प्रेमळ स्वभाव सर्व कादंबरीत पसरला आहे— अगदी झगझगीत प्रकाशासारखा! पण या चित्रणापेक्षाही मला अधिक आवडली ती दोन पात्रं म्हणजे फकिराची आई राधा आणि त्या गावातले कुलकर्णी पंत. तशी राधा कादंबरीत फार थोडा वेळ आपल्याला भेटते. शूर नवऱ्याची बायको होणं आणि शूर मुलाची आई होणं, याचं सुख काय आहे आणि दुःख काय आहे, हे तिला पुरेपूर अनुभवावं लागतं. तिच्या पत्नीहृदयाच्या आणि मातृहृदयाच्या अंतरीच्या वेदना लेखकानं जाता जाता नुसत्या सूचित केल्या असल्या, तरी त्या वाचकाला हृदयाला जाऊन भिडतात. पंतांचा स्वभावही मोठा ठसठशीत रेखाटला आहे. दिलदार, करारी, साऱ्या गावावर प्रेम करणारा असा हा जिवंत काळजाचा मनुष्य कादंबरीतल्या कालप्रवाहाबरोबर जसजसा वृद्ध होत जातो, तसतसा त्याच्याविषयी वाचकांच्या मनातला आदर वाढत जातो.

गृहस्थ : या कादंबरीची भाषा ग्रामीण पद्धतीचीच असेल?

मी : त्या भाषेचंही वैशिष्ट्य आहे. शहरातला पांढरपेशा मनुष्य लिहितो, तसलं शुद्ध गद्यही अण्णा भाऊ सहजतेनं लिहितात. खेड्यातील बोली हा तर त्यांच्या तळहाताचा मळ आहे. ती ऐकतच ते लहानाचे मोठे झाले; पण त्यांच्या या साऱ्या लेखनात एक प्रकारची स्वतःची ऐट आहे. कुठल्याही प्रकारचा उसनेपणा नाही. मधून मधून लेखक जे निसर्गवर्णन करतो, त्यात किंवा साध्या गोष्टी नवीन धाटणीनं वर्णन करण्यात त्यांच्या भाषेला काव्याची किनार सहज शोभा देऊन जाते. उदाहरणार्थ, ही वाक्यं पाहा : 'बेलगाम गवऱ्या भन्नाट निघाला.', 'त्या शब्दांनी त्याच्या काळजात कुरूप केलं होतं.', 'दारिद्र्याच्या साणेवर धैर्याला धार चढते, असा त्याचा दावा होता.', 'आई तू साधी न्हाईस—तू एका वाघाची आई हाईस!', 'तिथं, पेवात किडे नांदावे तशी मानसं नांदत होती.'

गृहस्थ : आज तुमच्याकडे सहज आलो, ते बरं झालं म्हणायचं.

मी : या लेखकाला प्रतिभेचं देणं आहे. जीवनात आग ओकणाऱ्या हरेक तऱ्हेच्या गोष्टींचा अनुभव आहे. त्याच्या मनात एक प्रकारचा पीळ आहे—आणि अन्यायाविरुद्ध बंड उभारणाऱ्या वृत्तीचा तो पूजक आहे! हे सारं ही कादंबरी वाचता वाचता तुमच्या सहज लक्षात येईल; पण हे सर्व जमेला धरूनही अण्णा भाऊंनी काही गोष्टींकडे अधिक लक्ष देणं जरूर आहे, असं मला वाटतं. त्यातली ही, की त्यांची कादंबरी ही अधूनमधून प्रसंगांची मालिका वाटते. प्रसंगी स्वभाव, वातावरण, विषय, शैली या सर्वांची समरसता होऊन जी निर्मिती होते, ती कलादृष्ट्या श्रेष्ठ ठरते. अण्णा भाऊंना अजून ही सर्व गुणांच्या समरसतेची किमया साधलेली नाही. शिवाय त्यांच्या कादंबरीचा जो मुख्य प्रेरक भाग आहे, तो त्या काळाचं चित्र या दृष्टीनं कितीही चांगला असला, तरी ऐतिहासिक किंवा

साहसप्रधान अशा कथानकांच्याद्वारे असले विषय सांगण्यात स्वातंत्र्यानंतर तितकंसं स्वारस्य राहिलेलं नाही. ज्यांना कलात्मकतेइतकंच सामाजिक महत्त्व वाटतं, अशा लेखकांपैकी अण्णा भाऊ आहेत. अशा लेखकांना अन्यायाची चीड असो किंवा न्यायाची, ती व्यक्त करताना केवळ भूतकाळाला चिकटून राहता उपयोगी नाही. आता आपल्या सर्व सामाजिक संघर्षांचं स्वरूपच बदललं आहे. अशा वेळी अण्णा भाऊंनी आजची खेडी, तिथली खालच्या थरातली जनता, तिचं जीवन आणि तिच्यापुढे दत्त म्हणून उभ्या असणाऱ्या समस्या यांचं चित्रण केलं, तर ते अधिक उद्बोधक होण्याचा संभव आहे. सामाजिक प्रकृतीच्या लेखकाला 'प्राप्तकाल हा विशाल भूधर, सुंदर लेणी तयात खोदा' हा केशवसुतांचा संदेश नेहमीच प्रेरक वाटला पाहिजे. मात्र अण्णा भाऊंनी असं काही तरी करावं, असं मला वाटत असलं, तरी प्रत्येक लेखकाची शक्ती व त्याच्या मर्यादा याची मला परिपूर्ण कल्पना आहे. नदीचा प्रवाह काय तिच्या काठावरल्या लोकांच्या इच्छेनुसार वाहतो? पण त्यानं कितीही वेडीवाकडी वळणे घेतली, तरी त्याच्या भोवतालचा भाग तो पिकवीत जातोच जातो. कलावंतांचंही तसंच आहे. हे लक्षात ठेवूनच आपण अण्णा भाऊंच्या चौथ्या कादंबरीची वाट पाहात राहू या.

कोल्हापूर, दि. ५-३-१९५९

— वि. स. खांडेकर

दलित साहित्य संमेलन : १९५८

अण्णा भाऊ साठे यांचे

उद्घाटनपर भाषण*

नियोजित अध्यक्ष, स्वागताध्यक्ष, कार्यवाह व बंधु-भगिनींनो,

या महाराष्ट्र दलित साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन माझ्यासारख्या एका दलितानं करावं हा एक अपूर्व असा योग असला तरी हे आचार्य अत्रे यांचे कार्य मी करित आहे याची मला जाणीव आहे.

दलित साहित्यिकांचे वेगळे संमेलन भरवून हा सवतासुभा कां उभा करता, असा प्रश्न काही मंडळी करित आहेत. काहींच्या मते अस्पृश्यता निवारण करणारा कायदाच अस्तित्वात असल्यामुळे आज दलित हा शब्दच निरर्थक झाला आहे. सर्व काही ठीक आहे. परंतु हा प्रश्न निर्माण करणारे दलितांना माणूस मानतात. पण त्या दलितांचा एक वर्ग आहे ही गोष्ट ते मान्य करित नाहीत. त्यामुळेच हा वरील प्रश्न निर्माण होत आहे.

कारण केवळ महाराष्ट्रापुरतेच जरी बोलायचे झाले तरी दलित माणसाचा मोठा वर्ग या महाराष्ट्रात अस्तित्वात आहे. त्यांचे जीवन वेगळे असून, इतर वर्गाशी ते संलग्न आहे. हा वर्ग या देशात अग्रेसर असून, त्याच्या न्यायी संघर्षाचे परिणाम सर्व समाजावर होत असतात. तो या देशाचा सामाजिक, सांस्कृतिक पाया आहे. परंतु तो पिळला जाणारा नि कष्ट करणारा दलित म्हणून निराळा आहे, नि उपेक्षित आहे. आणि अशा या दलिताला आपले जीवनाचे स्पष्ट प्रतिबिंब आजच्या मराठी साहित्यात दिसत नाही. आजचे साहित्य आरशासारखे स्वच्छ असावे. त्यात आपले प्रतिबिंब स्पष्ट असावे एवढीच त्याची मागणी आहे. आपला चेहरा आहे तसा दिसावा असं वाटणं गैर नाही.

कारण तरंगमय तळ्यात पडलेली सावली जशी लांबळुकी नि डगमगती दिसते तद्वत आजचा दलित आजच्या साहित्यात दिसतो. हा दलित आजच्या समाजाचे हृदय आहे, त्या हृदयाचे प्रदम्य स्पंदन होत असते. त्यात हर्ष, खेद, कोमल, कठोर अशा भावना जागृत झाल्यात, त्या भावनांचे तंतू जुळून त्या त्याच्या भावनाचा उगम कशात होतो याची

* २ मार्च १९५८ रोजी महाराष्ट्र दलित साहित्य संघाच्या वतीने आयोजित केलेल्या साहित्य संमेलनातील शाहीर अण्णा भाऊ साठे यांचे उद्घाटनपर भाषण.

कोणी नीट दखल घेत नाही. हा माणूस कष्टासारखे खडतर कर्म का करतो हे जोपर्यंत लेखकाला कळत नाही, तोपर्यंत तो त्याचे दलितताचे साहित्य निर्माण करू शकत नाही. दलित वर्गाचे अथांग जीवन दिसण्यासाठी लेखकाला एक दिव्य दृष्टी असावी लागते. तो त्या वर्गाशी एकनिष्ठ असावा लागतो. तो वस्तुनिष्ठ असावा लागतो. आणि त्याचा दलितवर्गाच्या सर्व न्यायी संघर्षावर नि त्याच्या अंतिम विजयावर विश्वास असला पाहिजे. म्हणजे तो लेखक ध्येयवादी असला पाहिजे. नि त्याची कल्पकता ही अशीच हवी.

माणूस जगतो का? नि जगण्यासाठी एवढा धडपडतो का? याचा विचार आम्ही करणे जरूर आहे. त्या धडपडणाऱ्या पतिताला आम्ही भित्रा समजतो, तो उंच गगनात गेलेल्या विद्युतमय मनोऱ्यावर उभे राहून विजेच्या तारा जोडतो, खाणीत उभ्या कड्यावर चढून सुरुंगाना पेट देतो किंवा पोलादाच्या रस करणाऱ्या भट्टीवर तो निर्भय वावरतो आणि या सर्व ठिकाणी मृत्यू त्याची वाट पाहत असतो. कधी कधी त्याची व मृत्यूची गाठ पडून हा दलित कष्ट करीत करीत मरण पत्करतो. ही जगण्याची नि मरण्याची आगळी रीत आहे. ती लेखकाने समजून घ्यावी. सुरुंगाना पेट देता देता किंवा पोलादाच्या रसात बुडून मरणे, नाही तर विजेच्या धक्क्याने मरणे, दिवाळे निघाले म्हणून शेअर बाजारात मरणे या मरणातील अंतर लेखकाने मोजून पाहावे नि श्रेष्ठ मरण कोणते ते निश्चित ठरवावे.

दलिततातही सर्व भावना इतरांप्रमाणे सदैव जागृत असतात. पण तो इतरांपेक्षा जरा निराळा असतो. कारण तो हाडामांसाचा केवळ गोळा नसतो. तो निर्मितीक्षम असतो. तो वास्तव जगात कष्टाचे सागर उपसून दौलतीचे डोंगर रचतो. अशा या महान मानवावर महाकाव्य रचणारा त्याला हवा असतो...

एका झाडाखाली तीन दगडांची चूल करून मडक्यात अन्न शिजवून दोन मुलं नि बायको यांना जगविणारा हा दलित वरवर कंगाल दिसला तरी त्याची संसार करण्याची इच्छा केव्हाही पवित्र अशीच असते. कुटुंबसंस्थेवरचा त्याचा विश्वास मुळीच ढळलेला नसतो. परंतु त्याची कुटुंबसंस्थाच भांडवलदारी जगाने त्या झाडाखाली हाकलून दिलेली असते. त्याचे आम्ही निरीक्षण करावे, याची कारणपरंपरा शोधावी आणि मग त्या कंगाल दिसणाऱ्याविषयी लिहावे. जपून लिहावे; कारण या समाजाची घडीन् घडी त्या दलिताने व्यापवली आहे. अधिक काव्यमय शब्दात बोलायचे झाले तर असे म्हणता येईल की, "हे जग, ही पृथ्वी शोषाच्या मस्तकावर नसून दलितताच्या तळहातावर तरलेली आहे." अशा या दलितताचे जीवन खडकातून झिरपणाऱ्या पाझराप्रमाणे असते. ते जवळ जाऊन पाहा. मग लिहा. कारण 'जावे ज्याच्या वंशा तेव्हा कळे' हे तुकारामाचे म्हणणे खोटे नाही.

म्हणून दलितताविषयी लिहिणाऱ्यांनी प्रथम त्याच्याशी एकनिष्ठ असले पाहिजे. तू गुलाम नाहीस, हे जग तुझ्या हातावर आहे, याची जाणीव करून घ्यावी. त्याचे जीवन वरच्या पातळीवर नेण्याची शिकस्त करावी आणि त्यासाठी लेखक हा सदैव आपल्या

जनतेबरोबर असावा लागतो. कारण जो कलावंत जनतेबरोबर असतो त्याच्याबरोबर जनता असते. जनतेकडे पाठ फिरवणाऱ्याकडे साहित्यही पाठ फिरवीत असते. जगातील सर्व श्रेष्ठ कलावंतांनी वाङ्मय हा जगाचा तिसरा डोळा मानला आहे. आणि तो डोळा सदैव पुढे व जनतेबरोबर असणे जरूर आहे.

परवा मराठी भाषेसाठी जनतेने अभूतपूर्व असा संग्राम दिला. खऱ्या अर्थाने तो लढा मराठी साहित्यासाठीच होता नि आहे. त्या लढ्यात सोळा सोळा वर्षांच्या मुलींनी आत्मबलिदान दिले. त्या लढ्यात जे कलावंत जनतेबरोबर होते, त्यांनी या महाभारतावर कवनं रचली. कुणाच्या काव्याच्या करवती तापल्या. कुणाची कृपणता वीररस उधळू लागली. कुणी मराठी भाषेची महती गायिली. त्या कलावंताना हा महाराष्ट्र कधीच विसरणार नाही. परंतु जो कलावंत जनतेबरोबर नसतो, तो बंद खोलीतील कला मांडीवरच्या खुणा मोजते नि मांडीवरच्या खुणा मोजणारी आम्हा दलितांची कला नसते. आमची कला डमडम गोळीच्या खुणा मोजते. ती आमची कला, ते आमचे साहित्य त्याचबरोबर दलित स्त्रियांच्या गालावरच्या तिळावर जी सुंदर कलाकृती असेल ती कलाकृती आमची. जो कलावंत ध्येय जाणत नाही, जनता जाणत नाही, तो कोणत्या मार्गाने जातो याची कैक उदाहरणे देता येतील. आम्हाला जे दिसते ते आम्ही लिहितो. कला ही वर्गातीत असावी, प्रचारातीत असावी असा त्याचा दावा असतो आणि अशा या कलावंताचा आज बोलबालाही कमी नाही. परंतु जो जनतेला जाणत नाही, तो तिला विद्रूप करतो याचे नमुने मराठी साहित्यात मुबलक मिळतात.

एका बारा वर्षांच्या मुलीचे बोक्यावर प्रेम बसणे आणि त्याने कामवासना तृप्त करावी म्हणून तिने चड्डी फेडणे या कथेला काय नाव देता येईल? ही माणसाला हैवान करीत नाही? एक कारकून संततिनियमन करावे म्हणून स्वतःवर शस्त्रक्रिया करून घेतो, पण त्याची तिसऱ्यांदा (पत्नी) गरोदर राहते म्हणून तो झुरतो; याचा अर्थ ती बाई व्यभिचारी होत नाही? कथेपासून आम्ही काय शिकावे?

महिला संघाची अध्यक्ष बाई पुण्याहून मुंबईस येत असता गाडीत भेटलेल्या एका माणसाबरोबर अखेरचा डाव खेळते. ही माणसांची निंदा नाही का? या कमला फडकेच्या कथेत मराठी माणूस नाही आणि दलित तर मुळीच नाही. हे फडके पति-पत्नीचे वाङ्मय 'असेच' नाही, याचाच अर्थ जो ध्येय जाणत नाही तो जनतेला विद्रूपच वाटतो. हे सर्व मनोविश्लेषणवादाची रापी घेऊन माणसांची कातडी सोलू लागले आहेत. म्हणून हे दलितांचे वेगळे साहित्य संमेलन भरत आहे एवढेच. हे मनोविश्लेषणवादी आपल्या वाङ्मयाचे समर्थन करताना म्हणतात, जीवनाच्या दोन बाजू असतात. पैकी एकीचा खोल जाऊन आम्ही अंत घेतो; परंतु नाशिकात गंगा आणि गटार दोन्ही अस्तित्वात आहे. तुम्ही गंगेऐवजी गटारच का पसंत करता?

आम्हाला गंगेसारखे निर्मळ साहित्य हवे आहे. आम्हाला मांगल्य हवे आहे. आम्हाला मराठी साहित्याच्या थोर परंपरेचा अभिमान आहे.

कारण मराठी साहित्याची नांदी आमच्याच जीवनसंघर्षाने झडली आहे. जेव्हा दलितांची सावली असह्य होती तेव्हा महानुभावपंथीय साहित्यिकांनी, सर्वांना ज्ञान मिळाले पाहिजे, ज्ञान हे मोक्ष असे समजून बंड केले. ते आमचे साहित्यिक. माणसाला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे असा दावा मांडून ज्यांनी दलितांच्या भाषेत महाराष्ट्राला सुंदर ज्ञानेश्वरी दिली ते आमचे साहित्यिक आणि चुकलेले महाराचे मूल कडेवर घेऊन जाणारे ते एकनाथ, ते आमचे साहित्यिक. जो दलिताला कडेवर घेतो, त्याला जिभेवर घेतो आणि त्याला जो विद्रूप करतो, त्याला दलित विद्रूप करतो अशी इतिहासाची साक्ष आहे.

शब्दांना नुसता आकार देणे सोपे असते. त्या आकाराला आत्मा देणे त्याहून अवघड आहे. तेदेखील काही लेखकांना सहज साधून जाते. पण त्या आत्म्यामागची इतिहास-परंपरा शोधणे आणि तिचा अर्थ लावणे फार अवघड आहे.

हा आचार्य अत्रे यांचा खुलासा आम्ही दलित लेखकांनी समजून त्याचा अर्थ लावावा आणि इतिहास परंपरा शोधण्याचा प्रयत्न करावा. आम्ही आपल्या वर्गाचे इमान पटवून त्याचा उपमर्द होणार नाही याची काळजी घेऊन त्याचे साहित्य निर्माण करू या. या दलिताचे जीवन सुखी व समृद्ध कसे होईल याची काळजी करू या, या दलिताला नि त्याच्या जीवनाला वरच्या पातळीवर नेण्याचा आपल्या कलेतून प्रयत्न करू या.

काही विद्वान म्हणतात, “अस्पृश्यता कायद्याने नष्ट केली आहे. तेव्हा दलित हा प्राणी अस्तित्वात नाही”, परंतु हा केवळ भ्रम आहे. एका गावात एका सार्वजनिक आडावर पाणी भरताना उच्चवर्णीय हिंदूंची काळजे धडधडतात. महारांगाचा पोवरा जोपर्यंत पाण्यात आहे तोपर्यंत आपला पोवरा पाण्यात सोडत नाहीत. कित्येक हॉटेलात ‘खास’ कप ठेवलेले आढळतात. याचे कारण युगायुगाचे समज एका क्षणात नष्ट होत नसतात. म्हणून आम्ही दलित साहित्य निर्माण केले पाहिजे. एके ठिकाणी गोंर्की म्हणतो, “शब्द आणि कल्पनाच्या साधनावर उभारलेल्या या कलेचे खरे वैशिष्ट्य मानवी चुकांचे ज्ञान करून देणे हेच आहे असे म्हणता येत नाही. मानवाला त्याच्या बाह्य जीवनाच्या परिस्थितीतून वरच्या पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न करणे, त्याला कमीपणा आणणाऱ्या वास्तव जगाच्या बंधनातून मुक्त करणे आणि तू गुलाम नाहीस, तू वास्तव जगाचा धनी आहेस, तू जीवनाचा स्वतंत्र निर्माता आहेस, असा साक्षात्कार मानवाला करून देणे हे वाङ्मयाचे खरे वैशिष्ट्य आहे. या अर्थाने वाङ्मय सदैव क्रांतिकारक असते.” म्हणूनही वरील अर्थाने परिपूर्ण असे साहित्य निर्माण करू या आणि लेखण्या दलितांच्या चरणी अर्पूया एवढेच.

अण्णा भाऊ साठे यांची वाङ्मय सूची

अ) कथासंग्रह

क्र.	कथासंग्रह	आवृत्ती	प्रकाशन संस्था
१.	बरबाद्या कंजारी	प्रथम आवृत्ती, ऑग. १९६०	विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे-९
२.	चिरागनगरची भुतं	प्रथम आवृत्ती, ऑग. १९७८	(१ ते ५)
३.	निखारा		
४.	नवती		
५.	पिसाळलेला माणूस		
६.	आबी	दुसरी आवृत्ती, १९८६	भगवानदास हिरजी, मुंबई-४
७.	फरारी		(६ ते ९)
८.	भानामती		
९.	लाडी	दुसरी आवृत्ती, जाने. १९८६	
१०.	कृष्णाकाठच्या कथा		मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई-४
११.	खुळंबाडी		(१०-११)
१२.	गजाआड	पाचवी आवृत्ती, मार्च १९९७	सुरेश एजन्सीज, पुणे
१३.	गुन्हाळ		(१२-१३)

आ) नाटके

क्र.	नाटक	आवृत्ती	प्रकाशन संस्था
१.	इनामदार	प्रथम आवृत्ती, मे १९५८	चंद्रकांत शेट्ये, कोल्हापूर-२
२.	पेंग्याचं लगीन		
३.	सुलतान		

इ) शाहीर

क्र.	नाव	आवृत्ती	प्रकाशन संस्था
१.	शाहीर	दुसरी आवृत्ती १९८५	मनोविकास प्रकाशन, मुंबई

ई) तमाशा

क्र.	लोकनाट्य / तमाशाचे नाव	आवृत्ती	प्रकाशन संस्था
१.	अकलेची गोष्ट	१९४५	
२.	खापऱ्या चोर	दुसरी १९८३	चंद्रकांत शेट्टे, कोल्हापूर-२
३.	कलंत्री	१९४६	
४.	बिलंदर बुडवे	--	
५.	बेकायदेशीर	१९४७	
६.	शेटजीचं इलेक्शन	१९४६	
७.	पुढारी मिळाला	१९५२	
८.	मूक मिरवणूक	१९४९	
९.	माझी मुंबई	१९४८	
१०.	देशभक्त घोटाले	१९४६	विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे-९
११.	दुष्काळात तेरावा		
१२.	निवडणुकीतील घोटाले	१९४६	
१३.	लोकमंत्र्यांचा दौरा	१९५२	
१४.	पेंग्याचे लग्नीन		

उ) प्रवासवर्णन

क्र.	नाव	आवृत्ती	प्रकाशन संस्था
१.	माझा रशियाचा प्रवास		सुरेश एजन्सीज, पुणे

ऊ) कादंबऱ्या

क्र.	कादंबऱ्या	आवृत्ती	प्रकाशन संस्था
१	आग		विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे-९
२	आघात		(१ ते १३)
३	अहंकार		--"--
४	अग्निदिव्य		--"--
५	कुरूप		--"--
६	चित्रा		--"--
७	फुलपाखरू		--"--
८	वारणेच्या खोऱ्यात		--"--
९	रत्ना	चौथी आवृत्ती, मार्च १९८८	--"--
१०	रानबोका		--"--
११	रूपा	दुसरी आवृत्ती, १९८१	--"--
१२	संघर्ष		--"--
१३	तास		--"--
१४	गुलाम		चंद्रकांत शेट्टे, कोल्हापूर-२
१५	डोळे मोडीत राधा चाले		(१४ ते २३)
१६	टासलेल्या बंदुका		
१७	जिवंत काडतूस		
१८	चंदन	सातवी आवृत्ती, जाने. १९९३	--"--
१९	मूर्ती		--"--
२०	मंगला		--"--
२१	मथुरा	पाचवी आवृत्ती, जाने. १९९१	--"--
२२	मास्तर		--"--
२३	चिखलातील कमळ	चौथी आवृत्ती, जाने. १९९१	--"--
२४	अलगूज		मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई-४

क्र. कादंबऱ्या	आवृत्ती	प्रकाशन संस्था
२५. रानगंगा	तिसरी आवृत्ती, जाने. १९९७	मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई
२६. माकडीचा माळ		(२४ ते २९)
२७. कवड्याचे कणीस	तिसरी आवृत्ती, नोव्हें. १९७९	--"--
२८. वैजयंता		--"--
२९. धुंद रानफुलाचा		--"--
३०. आवडी	तिसरी आवृत्ती, १९९१	सुरेश एजन्सीज, पुणे
३१. वारणेचा वाघ		(३० ते ३५)
३२. फकिरा	सोळावी आवृत्ती, जाने. १९९५	--"--
३३. वैर	पाचवी आवृत्ती, ऑगस्ट १९९३	--"--
३४. पाझर		--"--
३५. सैरसोबत		--"--

ए) प्रसिद्ध पोवाडे

क्र. पोवाड्याचे नाव	लेखनकाल
१. नानकीन नगरापुढे	१९४२
२. स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा	१९४२
३. बर्लिनचा पोवाडा	१९४२
४. बंगालची हाक	१९४४
५. पंजाब-दिल्लीचा दंगा	१९४७
६. तेलंगणाचा संग्राम	१९४७
७. महाराष्ट्राची परंपरा	१९४७
८. अमळनेरचे अमर हुतात्मे	१९४९
९. मुंबईचा कामगार	१९४९
१०. काळ्याबाजाराचा पोवाडा	१९४९

अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीवर आधारित चित्रपट

क्र.	कादंबरी	चित्रपट व निर्मिती वर्ष	संस्था	दिग्दर्शक	गीतकार	संगीतकार	पटकथा-संवाद
१.	वैजयंता	वैजयंता १९६१	रेखा फिल्मस	गजानन जागीरदार	ग.दि. माडगूळकर	वसंत पवार	व्यंकटेश माडगूळकर
२.	आवडी	टिळा लावते मी रक्ताचा १९६१	चित्र ज्योति	वसंत पेंटर	जगदीश खेबूडकर	राम कदम	जगदीश खेबूडकर
३.	माकडीचा माळ	डोंगरची मैना १९६१	विलास चित्र	अनंत माने	जगदीश खेबूडकर	राम कदम	शंकर पाटील
४.	चिखलातील कामळ	मुली मल्हारी रायाची १९६१	रसिक चित्र	गोविंद कुलकर्णी दत्ताराम गायकवाड	जगदीश खेबूडकर	प्रभाकर जोग	दिनेकर पाटील
५.	वारणेचा वाघ	वारणेचा वाघ? १९७०	नवदीप चित्र	वसंत पेंटर	जगदीश खेबूडकर	राम कदम	जगदीश खेबूडकर
६.	अलाऊ	अशी ही साताऱ्याची तऱ्हा १९७४	श्रीपाद चित्र	मुलीधर कापडी	ग.दि. माडगूळकर	विश्वनाथ मोरे	मधुकर पाठक
७.	फकिरा	फकिरा	चित्रनिकेतन	कुमार चंद्रशेखर	ग.दि. माडगूळकर	राम वढावकर	के. ए. अब्बास अण्णा भाऊ साठे

११८३

१. 'वैजयंता' या चित्रपटास १९६१-६२ या वर्षीचे 'सर्टिफिकेट ऑफ मॅरिट' हे उत्कृष्ट मराठी चित्रपटाचे राष्ट्रीय पारितोषिक.
२. 'वारणेचा वाघ' या चित्रपटास १९७०-७१ या वर्षीचे महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ट मराठी चित्रपट क्रमांक दोनचे पारितोषिक.
३. 'अशी ही साताऱ्याची तऱ्हा' या चित्रपटास १९७३-७४ या वर्षीचे महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ट मराठी चित्रपट क्रमांक तीनचे पारितोषिक.